

CID Magazine 2071

Crime Investigation Department
Nepal Police Headquarters

अपराध अनुसन्धान विभाग

हाम्रो आदर्श वाक्य (Motto)

वस्तुनिष्ठ अपराध अनुसन्धान, मानव अधिकारको सम्मान

दूरदृष्टि (Vision)

सुरक्षित तथा सम्मुन्नत समाजका लागि सबल, सक्षम एंव प्रभावकारी अपराध अनुसन्धान

लक्ष्य (Goal)

आपराधिक सूचना प्रणालीलाई व्यवस्थित बनाई आपराधिक जोखिम न्यूनीकरण गर्दै अपराध रोकथाम एवम् समुचित बैज्ञानिक प्रविधिद्वारा तथ्य तथा प्रमाणमुखी अपराध अनुसन्धान पद्धति विकास गर्ने

आव्हान: अपराध भएको, भइरहेको वा हुन सक्ने सम्भावना भएको कुनै जानकारी तपाईंसँग भए हामीलाई उपलब्ध गराउनुहोस् । आउनुहोस् सुरक्षित र सम्मुन्नत समाज निर्माणमा सहकार्य गरौं ।

सम्पर्क

१००, ०१-४४१२७४८, टोल फ्रि: १६६०१४१५१६, १११३, मोबाइल ९८४९०९११३९

फ्याक्स: ०१-४४१२६०२ ई-मेल: cicu@nepalpolice.gov.np

CID

Magazine 2071

Annual Publication
(*वार्षिक प्रकाशन*)

Crime Investigation Department
Nepal Police Headquarters

CID

Magazine 2071

चौथो प्रकाशन : २०७१ (सन् २०१४)

प्रकाशक

प्रहरी प्रधान कार्यालय

अपराध अनुसन्धान विभाग

नक्साल, काठमाडौं

फोन : ४४२०५४१

फ्याक्स : ९७७ १ ४१२६०२

ई-मेल : phqcid@nepalpolice.gov.np

वेबसाइट : www.cid.nepalpolice.gov.np

प्रतिलिपि अधिकार © प्रहरी प्रधान कार्यालय, अपराध अनुसन्धान विभाग

आवरण

प्रहरी वरिष्ठ उपरीक्षक

सुबोध घिमिरे

डिजाइन
सन्दिप श्रेष्ठ

मुद्रण
किशोर अफसेट प्रेस प्रा. लि.
गल्कोपाखा, ठमेल, नेपाल, फोन नं. ४०२२५४४, ४०२२५७२

सुप्रबल जनसेवाश्री
प्रहरी महानिरीक्षक उपेन्द्रकान्त अर्याल
Inspector General of Police Upendra Kant Aryal
Chief of Nepal Police

प्रहरी प्रधान कार्यालय
नक्साल, काठमाडौं /
Police Headquarters
Naxal, Kathmandu

मिति: २०७१/०८/१५ गते

शुभकामना

प्रहरी संगठनलाई वैधानिकता प्रदान गरेको प्रहरी ऐन- २०१२ ले प्रस्तावनामा नै “ प्रहरीलाई अपराध रोक्ने र पत्ता लगाउने सुयोग्य साधन बनाई शान्ति र व्यवस्था कायम राख्ने...” उल्लेख हुनुले अपराध अनुसन्धानमा नेपाल प्रहरीको भूमिका तेजोमय रहेको प्रष्ट हुन्छ। अपराध अनुसन्धान कार्य नेपाल प्रहरीको गर्व मात्र नभएर चुनौतीको बिषय पनि हो। त्यसैले पनि अनुसन्धान पक्षलाई सबल बनाउन सेवा विशिष्टीकरणको प्रयास अनुरूप सर्वप्रथम Criminal Intelligence Bureau को रूपमा स्थापना भएको हालको अपराध अनुसन्धान बिभागले आफ्ना गतिविधिका बिभिन्न पक्षहरूलाई समेटेर जनचेतना अभिवृद्धि गर्न CID Magazine को पुनः प्रकाशन प्रारम्भ गर्न लागेको थाहा पाउँदा हर्षित छु।

समाजका हरेक क्षेत्रमा निरन्तर आफ्नो सेवा पुऱ्याउन सफल रहेको नेपाल प्रहरीले समाजका विविध समस्याहरूको सुनुवाई र सामना गर्नु पर्ने बाध्यताले गर्दा अपराध अनुसन्धानमा यथेष्ट ध्यान केन्द्रित गर्न नसकेको आभास हुनु स्वाभाविक हो। यसका अतिरिक्त आधुनिक समाजको गतिशीलताले थपिएका चुनौतीहरू सामना गर्न हामी सँग पर्याप्त जनशक्ति र वैज्ञानिक उपकरण एवं यथेष्ट श्रोत साधनको अभाव रहेको हुँदा हामी प्रतिको गुनासो जायज छ। तर अभाव र समस्याहरू सँग जुड्दै अनुसन्धानमा समर्पित सीमित प्रहरी कर्मचारीहरूले प्रदर्शन गरेको व्यावसायिक निष्ठा नजरअंदाज गर्न सकिँदैन। नेपाल प्रहरीका कर्मठ जनशक्ति, अभाव र समस्याहरूलाई केलिएर बस्नु भन्दा आफ्नो क्षमता अभिवृद्धि तर्फ केन्द्रित रहेको सन्देश दिन हामी धेरै हद सम्म सफल भएका छौं, तर पनि सुधारका क्षेत्रहरू व्यापक छन्। यस्तै विविध पक्षहरूमा हुनुपर्ने सुधारका क्षेत्रहरूको पहिचान र सबल अनुसन्धानका लागि नेपाल प्रहरीको साँगठनिक रणनीति अनुरूपनै अपराध अनुसन्धान विभागले तयार गरेको “अपराध अनुसन्धानको त्रिवर्षीय कार्ययोजना २०७१” (Crime Action Plan-CAP) नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयबाट स्वीकृत समेत भई सकेको हुँदा यसको सफल कार्यान्वयनको लागि हाम्रो सामूहिक प्रयास वाञ्छनीय रहेको छ।

१८ वर्षको लामो बिराम पछि यो पत्रिकाको पुनः प्रकाशनको प्रारम्भ हुनु यही प्रयासको एक सकारात्मक पक्षको रूपमा रहेको मेरो विश्लेषण छ। बिभिन्न कारणवश प्रकाशन हुन रोकिएको CID Magazine को प्रकाशनलाई निरन्तरता प्रदान गर्ने सोचका साथ अग्रणी भूमिका खेल्नुहुने अपराध अनुसन्धान विभागका प्रमुख लगायत प्रकाशनमा संलग्न सम्पूर्ण प्रहरी कर्मचारीहरू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ।

मुलुकमा वर्ष भरि घटेका घटनाहरूको विवेचना, अनुसन्धानको प्रगति र अपराधको प्रवृत्ति विश्लेषण, अपराधसंग सम्बन्धित विशेषज्ञहरूका महत्त्वपूर्ण विचारहरू संकलित यो प्रकाशन आफ्ना पाठकहरू माझ संग्रहणीय सन्दर्भ सामाग्री हुने छ भन्ने विश्वासका साथ यो जमकोले निरन्तरता पाओस् भन्ने शुभेच्छा सहित प्रकाशनको सफलताको हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु।

प्रहरी महानिरीक्षक
(उपेन्द्र कान्त अर्याल)

सुप्रबल जनसेवाथ्री

सुरेन्द्र बहादुर शाह

प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक

Surendra Bahadur Shah

Additional Inspector General of Police

प्रहरी प्रधान कार्यालय

अपराध अनुसन्धान विभाग, काठमाडौं

Police Headquarters

Crime Investigation Department, Kathmandu

मन्तव्य

नेपाल प्रहरीको परिकल्पना अपराध नियन्त्रण एवम् अनुसन्धान गरी समाजमा भयरहित र सुसंरक्षित वातावरण सिर्जना गर्ने उद्देश्यले भएको हो । नेपाल प्रहरीले समाजमा शान्ति व्यवस्था कायम राख्ने क्रममा मूलतः दुई रूपमा भूमिका खेलेरहेको छ । प्रथमतः समाजमा कुनै अप्रिय घटना हुन नदिन निरोधात्मक प्रहरी सेवा प्रदान गरिरहेको हुन्छ भने अर्को महत्त्वपूर्ण पाटो समाजमा भएका अपराधहरूको वस्तुनिष्ठ अनुसन्धान गरी दोषीमाथि कानुनी कारबाही तथा पीडितलाई न्याय दिलाउनु रहेको हुन्छ । दोषीलाई कानुनी दायरामा ल्याएर सजाय गराउनु कुनै प्रतिशोधात्मक कार्य नभएर दोषीलाई पश्चातापको बोध तथा अपराधप्रति उद्दत व्यक्तिहरूलाई निरुत्साहन गरी समाजलाई अपराध मुक्त बनाउनु हो ।

विविध सीमितताका बावजुद प्रहरी कर्मचारीहरूले अपराध अनुसन्धानको क्षेत्रमा अहोरात्र खटी प्राप्त गरेको उपलब्धिहरू उत्साहप्रद रहदा रहदै पनि सामाजिक मूल्य, मान्यता र चाहनामा परिवर्तन, प्रविधिको निरन्तर विकास, विध्वन्सापीकरण आदिका कारण अपराधको क्षेत्रमा परेको प्रभावले अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धान कार्य दिनानुदिन जटिल बन्दै गइरहेको छ । यसर्थ, प्रहरी सङ्गठनभित्र महत्त्वपूर्ण भूमिकामा रहेको अपराध अनुसन्धानको क्षेत्रलाई थप स्रोत, साधनयुक्त बनाइनुको साथै सेवा विशिष्टिकरण, वैज्ञानिकीकरण र आधुनिकीकरण गर्दै लैजानु आजको प्रमुख आवश्यकता हो ।

यस क्षेत्रका विद्यमान चुनौती र समस्याहरूको पहिचान गरी आगामी कार्य योजना तय गर्ने सन्दर्भमा अपराध अनुसन्धान विभागले त्रिवर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्य योजना (Crime Action Plan) तर्जुमा गरी नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयको स्वीकृति पश्चात कार्यान्वयनको थालनी गरेको छ । त्यस्तै Cyber Crime Co-ordination Cell-C4 को स्थापना, अपराध अनुसन्धान निर्देशिका, चारित्रिक प्रमाण पत्र वितरणमा वैज्ञानिकताका साथ सहजता, अपराध अनुसन्धानमा डिएनए, पोलिग्राफको प्रयोगको थालनी, डिजिटल फरेन्सिक ल्याबको स्थापना योजना आदि विभागका वर्तमान गतिविधिका केही उदाहरणहरू हुन् । अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्य योजना कार्यान्वयनमा प्रहरी महानिरीक्षकज्यूको अठोटले अपराध अनुसन्धान विभाग र मातहतका कर्मचारीलाई हौसला प्रदान भएको छ । यस विभाग र मातहत अनुसन्धान एकाइहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि भएका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूमा अभिभावकीय भूमिकानिर्वाह गर्नु भएकोमा वहांमा हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

वि.सं. २००८ सालमा Central Intelligence Bureau स्थापना भए पछि नै मुलुकको अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धानको कार्य हुँदै गरेको भए पनि प्रहरी ऐन, २०१२ ले नेपाल प्रहरीलाई औपचारिक रूपमा स्थापना गरेपश्चात वि.सं. २०१२ मंसिर १ गते सि.आइ.डि. अफिसको स्थापना भएको र हाल सोही सि.आइ.डि. अफिस अपराध अनुसन्धान विभागको रूपमा नामकरण भई कार्य सञ्चालन हुँदै आएको छ । अपराध अनुसन्धान विभागले स्थापना भएको महिना, अन्तर्राष्ट्रिय महिला हिंसा विरुद्धको १६ दिने अभियान (२५ नोभेम्बर-१० दिसम्बर) को समापन तथा ६६ औं अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस (दिसम्बर १०) को अवसर पारेर २०७१ साल मंसिर २४ गते "वस्तुनिष्ठ अपराध अनुसन्धान, मानव अधिकारको सम्मान" भन्ने मूल नाराका साथ ५९ औं अपराध अनुसन्धान दिवसको पुनीत घडीमा CID Magazine को प्रकाशन गर्न लागिएको जानकारी गराउन चाहन्छु ।

अपराध अनुसन्धान विभाग र अनुसन्धानको क्षेत्रका विविध पक्षहरूको जानकारीमूलक सामग्री तथा समाजका विभिन्न क्षेत्रमा प्रसिद्धि कमाएका विज्ञहरूका लेख रचनाहरू समेटिएको यस म्यागाजिनको प्रकाशनले नेपाल प्रहरी र अनुसन्धानका विषयमा चासो राखेरहरूलाई जानकारी प्रदान गर्नुका साथै प्रहरी कर्मचारीलाई समेत आफ्नो क्षमता अभिवृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउने विश्वास लिइएको छ ।

अन्त्यमा, हाम्रो अनुरोधलाई स्वीकार गरेर छोटो समयमा पनि लेख रचना पठाई सहयोग गर्नु हुने विशिष्ट महानुभावहरू प्रति आभार प्रकट गर्दै प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने सम्पूर्ण प्रहरी कर्मचारीहरू तथा लामो समयसम्म प्रकाशन हुन नसकेको CID Magazine को वार्षिक प्रकाशन कार्यलाई यस वर्षदेखि पुनः थालनी गर्ने कार्यमा संलग्न हुनु हुने सम्पादक समिति लगायत सबैमा धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक
(सुरेन्द्र बहादुर शाह)

श्री प्रहरी प्रधान कार्यालय, अपराध अनुसन्धान विभाग

प्रमुख
प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक
सुरेन्द्र बहादुर शाह

सम्पादक मण्डल

बाँयाबाट दाँया क्रमशः : प्रहरी निरीक्षक दिपक भण्डारी, प्रहरी उपरीक्षक महेशविक्रम शाह,
प्रहरी उपरीक्षक कृष्ण प्रसाद गौतम, प्रहरी नायव महानिरीक्षक राम कुमार खनाल, प्रहरी वरिष्ठ उपरीक्षक गोविन्द प्रसाद निरौला,
प्रहरी नायव उपरीक्षक रेवती ढकाल, प्रहरी निरीक्षक नवीन किशोर प्रधान

सम्पादकीय

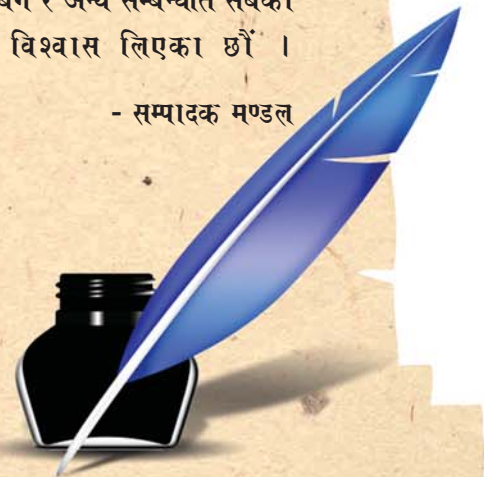
वि.स.२०१२ सालमा स्थापना भएको अपराध अनुसन्धान विभागले ५६औं बर्ष पुरा गरेको अवसरमा प्रकाशन गरिएको यो बार्षिक प्रकाशन तपाईं सामु पस्किने प्रयास गरेका छौं । विगत २०५२, २०५३ र २०५४ सालमा समेत गरी जम्मा ३ पटक प्रकाशन गरिएको *CSM Magazine* को चौथो अंक तपाईंहरूको हातमा छ । प्रहरी प्रधान कार्यालय, अपराध अनुसन्धान विभागको बर्तमान अवस्था अवगत गराउने, बर्षभरि गरिएका प्रयासहरूको बारेमा जानकारी गराउने र अपराध अनुसन्धान सम्बन्धमा सम्बन्धीत विभिन्न विधाका विज्ञहरूको व्यावसायिक लेखहरूको सन्दर्भसामाग्री तयार गर्ने उद्देश्यानुसार यो प्रकाशन सम्भव हुन सकेको छ ।

अपराध अनुसन्धान आफैमा जटिल कार्य हो । अपराध अनुसन्धान विभागले नेपालभर रहेका सम्पूर्ण अपराध अनुसन्धान गर्ने एकाईहरूको प्रत्यक्ष सुपरिवेक्षण र मूल्यांकन गर्दै अनुसन्धान गर्ने निकायहरूलाई आवश्यक विशेषज्ञता एवम् प्रविधिगत सहायता गर्नुको साथै अपराध रोकथाम र अनुसन्धानको समष्टिगत ब्यबस्थापन गर्ने जिम्मेवारी निर्वाह गरेको छ । यस्तो गहन जिम्मेवारीका बिचमा बार्षिक कार्यक्रम आयोजना गर्ने र सोही सन्दर्भमा प्रकाशन गर्ने जस्तो सिर्जनात्मक कार्यको पुनः सुरुवात हुनु आफैमा सान्दर्भिक भएको मान्न सकिन्छ ।

यस बार्षिक प्रकाशनमा विभाग र सो अर्न्तगतका सम्बन्धीत एकाईहरूको परिचयात्मक विवरण लगायत अपराध तथ्याङ्क विश्लेषण, अपराध अनुसन्धानसँग सम्बन्धीत विषयहरूका लेख, रचनाहरू र अन्य सूचनामूलक प्रस्तुतिकरण समावेश गरिएको छ । प्रकाशनलाई पठनयोग्य बनाउनको लागि सक्दो प्रयास गरिएको छ तापनि छोटो समयमा तयार पारिएको यस प्रकाशनमा अपराध अनुसन्धानका कतिपय पक्षहरू समावेश गर्न नसकिएकाले यो कमजोरीलाई आगामि प्रकाशनले सुधार गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

लामो समयको रिक्तता पश्चात् यस प्रकाशनको परिकल्पना र प्रकाशनमा मार्ग निर्देशन प्रदान गर्नुहुने अपराध अनुसन्धान विभाग प्रमुख प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक श्री सुरेन्द्र बहादुर शाहप्रति हामी कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहान्छौं । साथै प्रकाशनमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण महानुभावहरू प्रति आभार व्यक्त गर्न चाहान्छौं । अन्यमा, यो प्रकाशन प्रहरी कर्मचारी, पाठक बर्ग र अन्य सम्बन्धीत सबैको लागि बर्तमान तथा भविश्यको लागि समेत सन्दर्भ सामग्री हुने विश्वास लिएका छौं ।

- सम्पादक मण्डल

यस प्रकाशनमा समावेश गरिएका लेखहरू लेखकका निजी विचारहरू हुन् ।

विषय सूची

पेज नं.

अपराध अनुसन्धान विभाग	१
अपराध अवस्था विश्लेषण	३
अपराध अनुसन्धान अन्तर्गतका विशिष्टीकृत एकाईहरू तथा नविनतम् पहलहरू	७
अपराध अनुसन्धान र यसका चुनौतीहरू जिल्ला न्यायधिवक्ता भरत मणि रिजाल	१५
भुन्डिएका लासहरू: हत्या कि आत्महत्या ? डा. हरिहर वस्ती	१९
दुई किशोरको अपहरण पश्चात पाशविक हत्या अपराधको अनुसन्धान प्रहरी उपरीक्षक महेशविक्रम शाह	२५
लागु औषधको परिचय, दुर्ब्यसन, कारोबार र हाम्रो सरोकार प्रहरी वरिष्ठ उपरीक्षक रण बहादुर चन्द	३१
पन्नालालको साबिती प्रहरी उपरीक्षक पिताम्बर अधिकारी	३७
प्रभावकारी अनुसन्धान तथा न्यायमा पहुँचको सुनिश्चितता मोहना अन्सारी	४१
सङ्गठित अपराध निवारण ऐन २०७० र यसको कार्यान्वयन: एक समिक्षा अधिवक्ता नरेन्द्र प्रसाद पाठक	४३
फौजदारी अपराध संहिता सम्बन्धी पीडित शास्त्रीय मूल्यांकन डा. शंकर श्रेष्ठ	४९
द्वन्द्वप्रान्त समाजमा घट्ने गम्भिर अपराध र सम्बोधनका उपायहरू शोभाकर बुढाथोकी	५५
लागु औषध (दुर्ब्यसन) रोकथाम र नियन्त्रण: आजको सन्दर्भ, मेरो अनुभव पूर्व स.प्र.अ.म.नि. रवि राज थापा	६०
अपराध पीडित तथा साक्षी संरक्षण: समस्या र सुधारका क्षेत्रहरू कृष्ण जीवी घिमिरे	६३

मानव स्मृतिको सीमितता र यसले अपराध अनुसन्धानमा पार्न सक्ने प्रभाव
सन्देश ढकाल

७५

दक्षिण एशियामा आतङ्कवाद के नियन्त्रण सम्भव छ ?
डा. गोविंद प्रसाद थापा

७७

Infra-Red अनुसन्धान अवधारणा
प्रहरी बरिष्ठ उपरीक्षक धिरू बस्नेत

७९

लागू औषध सम्बन्धी अपराध, यसको रोकथाम र समाज निर्माणमा आसरा
प्रहरी निरीक्षक नवीन किशोर प्रधान

८४

घटनास्थल संरक्षण: प्राथमिकता र दायित्व
प्रहरी निरीक्षक शालिग्राम शर्मा

८९

लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरण र पीडितको न्याय पहुँचमा महिला तथा बालबालिका सेवा
केन्द्रको भूमिका र चुनौती
प्रहरी नायब उपरीक्षक रञ्जु सिग्देल

९१

अपराध अनुसन्धानमा पोलिग्राफको प्रयोग र उपलब्धि
पोलिग्राफ परीक्षक दिपक भण्डारी

९४

Implementing NAP on UNSCR 1325 and 1820 into Security Sector of Nepal
Lily Thapa

९८

Saving Lives through Preventing Suicide
DIGP Ram Kumar Khanal, Pradeep Poudel, Suresh Mehata

१००

Polity and Criminality in Nepalese Perspective
D.L.Tamang

१०८

DNA: Nepal Police on a New Journey of Criminal Investigation
DySP Rakesh Kumar Singh

११०

Organized Crime: An Overview
Insepctor Sudeep Raj Pathak

११३

Terrorism in Nepal: Perspective
Inspector Apil R. Bohara

११५

अपराध अनुसन्धान विभाग

परिचय

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ र प्रचलित कानुनले शान्ति, सुरक्षा, अमनचयन तथा अपराधको नियन्त्रण तथा रोकथामको महत्वपूर्ण जिम्मेवारी नेपाल प्रहरीलाई सुम्पिएको छ। साथै प्रहरी ऐन, २०१२ को प्रस्तावनामा “नेपालभर मुलुकको प्रहरी फोर्स पुनर्गठन गर्ने र त्यसलाई अपराध रोक्ने र पत्ता लगाउने सुयोग्य साधन बनाई शान्ति र व्यवस्था कायम राख्न आवश्यक देखिएकोले” भन्ने वाक्यांश रहेकाले नेपाल प्रहरीको प्रमुख जिम्मेवारी अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धान हो भन्ने सिद्ध हुन्छ। यस जिम्मेवारीलाई सम्पादन गर्न नेपाल प्रहरीका केन्द्रीय स्तरमा अपराध अनुसन्धान विभाग र विशिष्टीकृत एकाईहरूदेखि स्थानीय स्तरसम्म अपराध अनुसन्धानको आफ्नै संरचना र संयन्त्र स्थापित गरिएको छ।

प्रहरी प्रधान कार्यालयमा रहेको अपराध अनुसन्धान विभागले नेपालभर रहेका अपराध अनुसन्धान निकायहरूको प्रत्यक्ष सुपरिवेक्षण र मूल्यांकन गर्नुका साथै अनुसन्धान गर्ने निकायहरूलाई आवश्यक विशेषज्ञता एवम् प्राविधिक सहायता प्रदान गरी अपराध रोकथाम र अनुसन्धानको समष्टिगत

व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी निर्वाह गर्दै आएको छ।

विकासक्रम

अपराध अनुसन्धानको आधार स्तम्भको रूपमा सर्वप्रथम वि.सं. २००८ सालमा Central Intelligence Bureauको रूपमा शाखा स्थापना भई मुलुकको अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धान कार्यको औपचारिक सुरुवात भएको देखिन्छ। प्रहरी ऐन २०१२ ले नेपाल प्रहरी सङ्गठनलाई वैधानिक रूपमा स्थापना गरे पश्चात् वि.सं. २०१२ मंसिर १ गते सि.आइ.डि.अफिसको स्थापना गरी Central intelligence Bureau पनि यसै मातहतमा राखिएको देखिन्छ। समयको गति र प्रहरीको विकाससंगै विक्रम संवत् २०२२ साल भाद्र ४ गते (सन् १९६५) अपराध अनुसन्धान कार्यालयको रूपमा सोही सि.आइ.डि. अफिसको नामाकरण भएको र पुनः २०४७ साल वैशाख १३ गते अपराध अनुसन्धान विभागको नाम कायम भएको देखिन्छ। नामाकरण विभिन्न समयमा जे जसरी भएको भए पनि अपराध अनुसन्धान विभागको स्थापना २०१२ साल मंसिर १ गते भएको देखिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरण सम्बन्धी १६

दिवसीय अभियानको समापन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस (डिसेम्बर १०) समेतको महत्वपूर्ण दिनको शुभ अवसर पारी अपराध अनुसन्धान विभाग दिवस मनाउन यसै वर्षदेखी सुरुवात गरिएको छ ।

नेपाल प्रहरीको आधुनिकीकरणको अभियान सन्दर्भमा प्रहरी प्रधान कार्यालयमा फरेन्सिक प्रयोगशालाको नाममा वि.स. २०३५ साल जेष्ठ १० गते अपराध अनुसन्धान विभागको आफ्नै भवन बनेको देखिन्छ ।

अपराध अनुसन्धान विभागका प्रथम प्रमुख प्रहरी उपरीक्षक हरिहर प्रसाद उपाध्याय हुनुहुन्थ्यो र आजसम्म कुल ४१ जना प्रहरी अधिकृतहरूले विभागको जिम्मेवारी संहाल्नु भइसकेको छ । हाल विभाग प्रमुखको रूपमा प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक रहने व्यवस्था रहेको छ ।

अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धान कार्यलाई एकीकृत रूपमा सक्षम तथा प्रभावकारी बनाउन केन्द्रीय सुपरीवेक्षकीय अङ्गको रूपमा कार्य गर्ने तथा निर्देशन दिने, केन्द्रीय स्तरमा विभिन्न सरोकारवाला सरकारी निकायहरू, संघ-संस्था एवम् कुटनैतिक नियोगहरूसँग समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्ने, अपराध सूचना सञ्जाल तथा अपराध तथ्याङ्क अभिलेखनलाई संस्थागत बनाउने र सबुद प्रमाणमुखी अपराध अनुसन्धान पद्धतिलाई प्रवर्द्धन गर्न वैज्ञानिक संसाधनको प्रयोग सुनिश्चित गर्ने लगायतका उद्देश्यहरू पूरा गर्न यो विभाग स्थापना भएको हो । “अपराधी दण्डित र निरपराधी उत्साहित होस” भन्ने मूल सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरी फौजदारी न्याय प्रणालीको मान्यतामा रही कानून कार्यान्वयन गर्नुको साथै समाजमा हुने अपराधलाई रोकथाम एवम् पीडितलाई न्याय दिलाई कानुनी राज्यको आभाष दिलाउने कार्यमा विभाग निरन्तर लागि परेको छ । यस उद्देश्यका लागि केन्द्रीय स्तरमा विभाग, ब्यूरोहरू र महाशाखाहरू, क्षेत्रीय तथा अञ्चल स्तरमा अनुगमनकारी शाखाहरू र जिल्ला एवम् स्थानीय स्तरमा कार्यस्तरका अपराध अनुसन्धान एकाई गरी देशभरमा १९८ ओटा प्रहरी एकाईहरूमा मुद्दा चलाउने अपराध अनुसन्धानका

छुट्टै शाखाहरू रहेका छन् । जसमा ब्यूरो २, परिसर ३, जिल्ला प्रहरी कार्यालय ७२, महानगरीय प्रहरी वृत्त १८, ईलाका प्रहरी कार्यालय ९८ र वडा प्रहरी कार्यालय ५ रहेका छन् । हाल अपराध अनुसन्धान विभाग मातहतमा ३९५६ जना प्रहरी कर्मचारीहरू परिचालित छन् ।

अपराध अनुसन्धान विभागलाई थप विशिष्टीकृत बनाउने, जनशक्ति तथा साधन स्रोत सम्पन्न बनाउने र थप अधिकार प्रदान गर्ने कुरालाई विगतका अनेकौं दस्तावेजहरूले समेत उल्लेख गरेका छन् । ती दस्तावेजहरू मध्ये प्रहरी सुधार सुभाव आयोग, २०५०, नेपाल प्रहरीको कार्यनीतिक योजना, २०५९-६४, सुरक्षा निकाय आधुनिकीकरण उच्चस्तरीय कार्यदलको प्रतिवेदन, २०६५, विशेष सुरक्षा योजना २०६६, गृह प्रशासन सुदृढीकरण योजना, २०६८, नेपाल प्रहरीको १ वर्षे कार्ययोजना, २०६९ र नेपाल प्रहरीको रणनीतिक योजना २०६९-७१ आदिलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

विभागका उद्देश्यहरू

- प्रहरी सङ्गठनको प्रमुख जिम्मेवारी अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धान कार्यलाई सक्षम तथा प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्ने ।
- केन्द्रीय सुपरीवेक्षण निकायका रूपमा कार्य गर्ने
- केन्द्रीय स्तरमा विभिन्न सरोकारवाला सरकारी निकायहरू, संघ-संस्था एवम् कुटनैतिक नियोगहरूसँग समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्ने
- अन्तर्राष्ट्रिय अपराध प्रहरी सङ्गठन (Interpol) सँग सूचना समन्वय गर्ने ।
- अपराध सूचना सञ्जाल तथा अपराध तथ्याङ्क अभिलेखनलाई संस्थागत गराउने ।
- सबुद प्रमाणमुखी अपराध अनुसन्धान पद्धतिलाई प्रवर्द्धन गर्न वैज्ञानिक संसाधनको अत्यधिक प्रयोगमा टेवा पुऱ्याउने ।
- समाजमा जोखिममा पर्न सक्ने समूहहरू महिला, बालबालिका, वृद्ध, अपाङ्ग, असहाय, अशक्त आदिलाई प्राथमिकताकासाथ प्रहरी सेवा प्रदान गर्ने ।

अपराध अवस्था विश्लेषण

देशमा अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धानको मद्दतले अपराधमुक्त समाजको सिर्जना गर्ने गहन जिम्मेवारी प्रहरी सङ्गठनले निर्वाह गरेको हुन्छ । विभिन्न आपराधिक चुनौतीसंग सामना गर्न यस्ता सङ्गठनहरूमा दक्ष एवम् सक्षम प्रहरीहरूलाई जसरी अत्याधुनिक साधन स्रोतहरूले सुसज्जित गरिएको हुन्छ, त्यसको मुकाबिलामा आपराधिक सङ्गठनहरू पनि तुलनात्मक रूपमा दिनानुदिन व्यवस्थित र सुसज्जित भई रहेको स्थितिलाई नकार्न सकिदैन । आपराधिक सञ्जालहरूको विभिन्न पहुँच, हासिल गर्न सक्ने स्रोत सुविधा, भ्रमण स्वतन्त्रता र आधुनिक सञ्चार उपकरण आदिको उपलब्धताले गर्दा अपराध जगत प्रहरी भन्दा अग्रपंक्तिमा रही आएका छन् । तसर्थ अपराधको अध्ययन विश्लेषणको आधारमा नियन्त्रण नीतिहरू विकास गरेर कार्यान्वयन गर्न सकेमा हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख राष्ट्रमा ज्यादै नै प्रभावकारी र उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

यस विवेचना मार्फत नेपालमा अपराधको अवस्था, प्रहरीको अनुसन्धान कार्य सम्पादनको अवस्था, अन्वेषण गरिएका अपराध क्षेत्रगत रूपमा र अपराध अनुसन्धान सम्बन्धी विभिन्न जानकारीहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपाल अधिराज्यको विगत ३ आर्थिक वर्षको अनुसन्धान अपराधको कुल तथ्याङ्कलाई दृष्टिगत गर्दा आ.ब. २०६८/०६९ मा कुल अपराध संख्या २१,५७७ भएकोमा आ.ब. २०६९/०७० मा ४.८८ प्रतिशत वृद्धि २२,६३२ भएको र आ.ब. २०७०/०७१ मा २१ प्रतिशतका दरले वृद्धि हुन गई कुल अपराध संख्या २७,३८६ भएको देखिन्छ ।

क्षेत्रगत अपराध तथ्याङ्क

नेपाल अधिराज्यको ५ विकास क्षेत्रहरूमा आ.ब. २०६८/०६९,

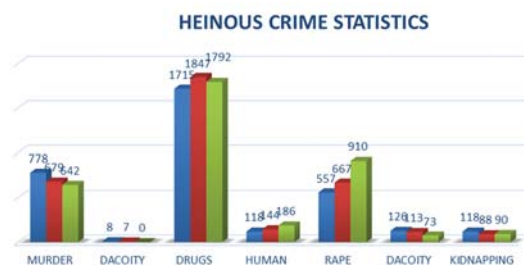
THREE YEARS COMPARATIVE CRIME CHART (REGION WISE)

आ.ब. २०६९/०७० र आ.ब. २०७०/०७१ मा घटित कुल अपराध संख्याको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा विशेषतः अधिक जनघनत्व, भौगोलिक अवस्था, सहरीकरण, आधुनिक जीवनशैली, प्रतिस्पर्धात्मक जीविकोपार्जन गर्नु पर्ने कठिन परिस्थिति, यातायात र सञ्चारका साधनहरूको सुविधा भएका स्थानहरूमा नै बढी अपराध भएको देखिन्छ । छिमेकी मुलुक भारतसंग रहेको खुला सीमानामा अवस्थित भू-भागहरूका साथै चीनका निकट रहेका जिल्ला र क्षेत्रहरूमा अधिक संख्यामा अपराध दर वृद्धि भएको देखिन्छ । क्षेत्रगत रूपमा तीनवटै आ.ब.हरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा पूर्व क्षेत्रमा कुल अपराध क्रमशः ४३८८, ४८२७, ५९१२ सबै भन्दा पूर्वक्षेत्रमा अधिक अपराध दर्ता भएको देखिन्छ । यसै गरी मध्यक्षेत्रमा क्रमशः ४३६९, ४५३९, ५४९५, पश्चिम क्षेत्रमा क्रमशः ४०३३, ४३९०, ५१५६, मध्यपश्चिम क्षेत्रमा क्रमशः २३८८, २१७४, २३७० र सबै भन्दा कम सुदूरपश्चिम क्षेत्रमा क्रमशः ११६३, १२२२, १२९१ अपराधहरू दर्ता हुन आएको देखिन्छ ।

जघन्य अपराधको स्थिति

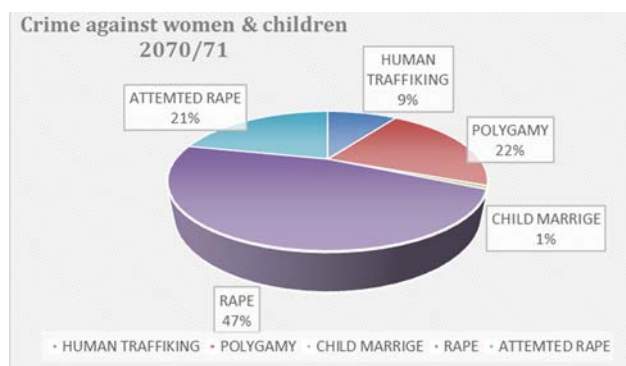
जघन्य अपराधको स्थिति विशेष गरी सहरी क्षेत्रहरूमा वृद्धि भएको देखिन्छ । जनघनत्व, भौगोलिक अवस्था, यातायातको

सुविधा, जीवन शैलीको विविधता एवम् कार्य प्रतिस्पर्धा आदिले धेरै जसो सहरी क्षेत्रको अपराधमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखिन्छ। नेपाल अधिराज्यमा घटेका खुन, डाँका, डाँका, लागुऔषध, जिउ मास्ने बेच्ने, जवरजस्ती करणी अपहरण तथा लागुऔषध जस्ता जघन्य अपराधहरूको विगत ३ आर्थिक वर्षको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको तथ्याङ्क माथि देखाइए बमोजिम रहेको छ।

महिला विरुद्धको अपराध:

आ.व. २०६८/०६९ मा अपराध संख्या ११२३ तथा आ.व. २०६९/०७० र २०७०/०७१ मा क्रमशः १४६८ र २०१९ ओटा महिला तथा बालबालिका सम्बन्धी अपराध भएको देखिन्छ। यस सम्बन्धी अपराधको तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गर्दा अपराध दर्ता संख्या क्रमिक रूपले बढ्दै २०७०/०७१ मा ३७.५३ % ले बृद्धि भएको देखिन्छ। यसरी

महिला तथा बालबालिका सम्बन्धी अपराध बृद्धि हुनुमा तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गर्दा एकातिर परिवारमा बेमेल, बढ्दो सहरीकरण, रुढिवादी परम्परा, समझदारीको कमी, आर्थिक प्रलोभन पश्चिमी सभ्यतासँग आकर्षण र निकटत, सामाजिक कुप्रथा, शिक्षाको अभावको कारण देखिन्छ भने प्रहरी निकाय तथा महिला तथा बालबालिका उत्थान सम्बन्धी विभिन्न संघ सस्थाहरूद्वारा चलाइएका सचेतना कार्यक्रमहरूको कारणले गर्दा पनि अपराध विरुद्ध सूचना दिने प्रवृत्तिले पनि अपराधको संख्यामा बृद्धि हुन गएको देखिन्छ।

(क) जवरजस्ती करणी:

जवरजस्ती करणीको सम्बन्धमा आ.व. २०६९/०७० मा ६७७ र २०७०/०७१ मा ९१० को तुलनात्मक अध्ययन गर्दा यो अपराध ३४.४१ प्रतिशतले बढेको छ भने यस किसिमका घटनाहरू सबै भन्दा बढी पूर्व क्षेत्रमा भएको तथ्याङ्कबाट देखिन्छ। आ.व. २०६९/०७० मा उक्त क्षेत्रमा घटित घटनाको संख्या २१७ थियो भने आ.व. २०७०/०७१ मा घटनाको संख्या २६१ पुगी बृद्धि भएको देखिन्छ। अश्लील

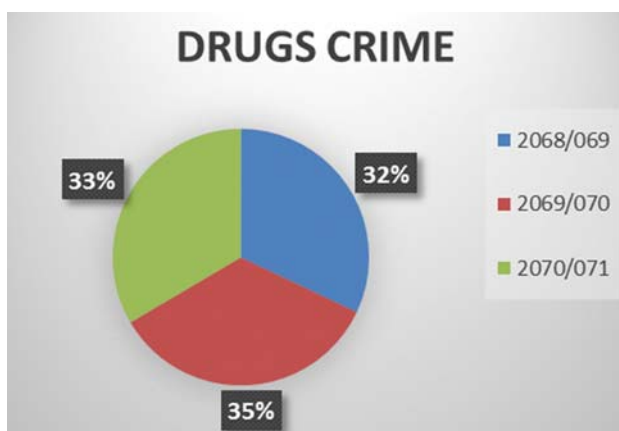
चलचित्र, यौन तृप्ति, मादक पदार्थ सेवन, सामाजिक विसङ्गति र प्रकाशनको प्रभाव आदि विभिन्न कारणले यस्ता अपराधमा वृद्धि भै रहेको पाईन्छ।

(ख) मानव बेच बिखन:

महिला विरुद्ध हुने अपराधमा मानव बेच बिखन अन्तर्गत आ.व. २०६९/०७० मा १४४ को तुलनामा आ.व. २०७०/०७१ मा १८६ छ। यसमा २९.१६ प्रतिशतले बृद्धि भएको छ भने पूर्व क्षेत्रमा आ.व. २०७०/०७१ मा सबै भन्दा बढी ४६ को संख्यामा अपराध दर्ता भएको देखिन्छ। यसै गरी सोही त्रममा आ.व. मा मध्यमा ३४, पश्चिममा ३६, मध्य पश्चिममा २० र सुदूर पश्चिममा १३ अपराध दर्ता भएको देखिन्छ।

(ग) लागु औषध:

विश्वका अन्य राष्ट्र भन्ने नेपाल पनि लागु औषधको सञ्जालबाट वञ्चित रहन सकेको छैन। लागु औषध अपराध सम्बन्धी घटना हेर्दा आ.व. २०६८/०६९, २०६९/०७० र २०७०/०७१ मा क्रमशः १७१५, १८४७ र १७९२ को संख्यामा अपराध घटन गई आ.व. २०६९/०७० भन्दा आ.व. २०७०/०७१ मा

अपराधको प्रतिशत संख्यात्मक रूपमा घटेको पाइन्छ।

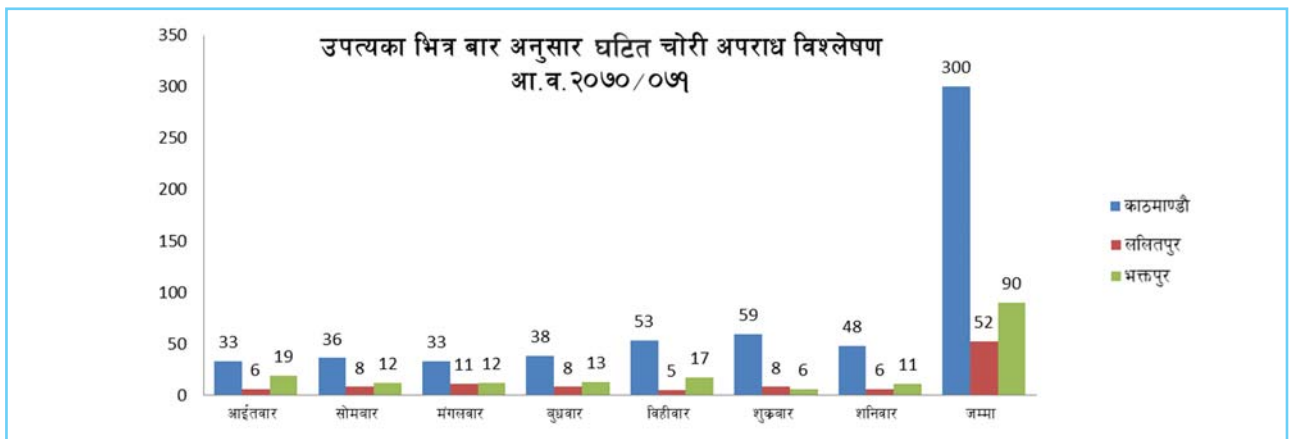
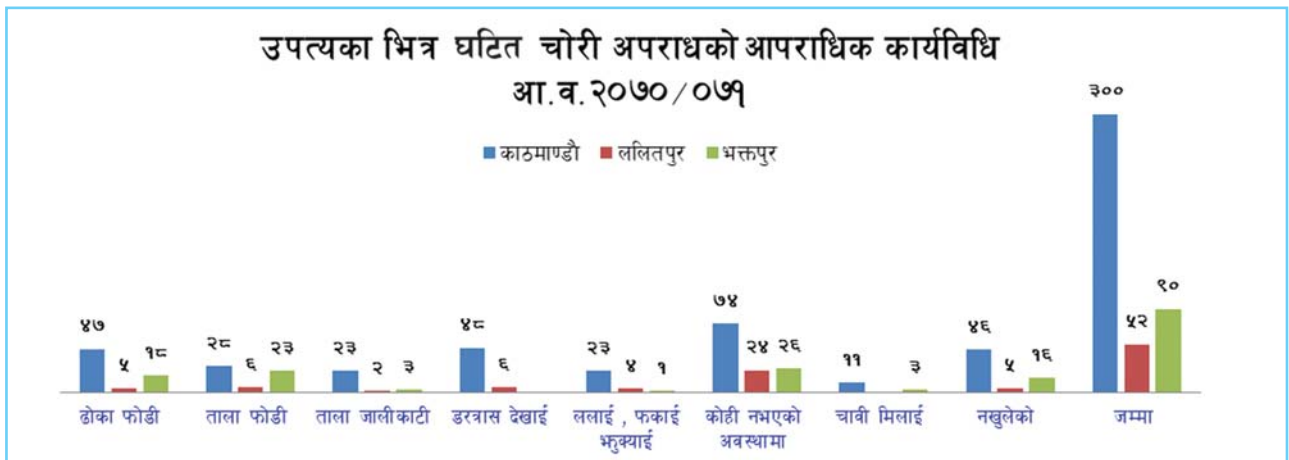
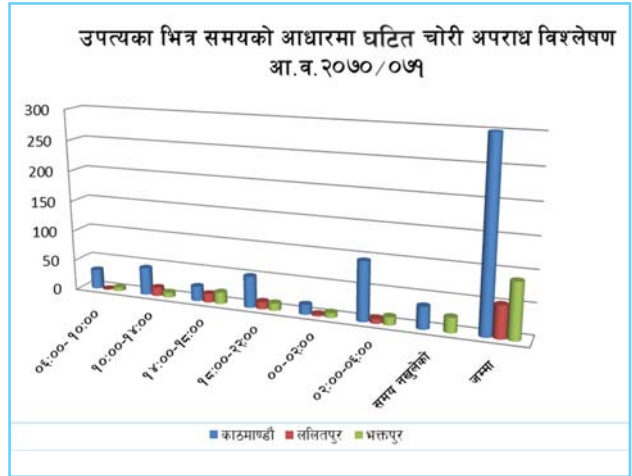
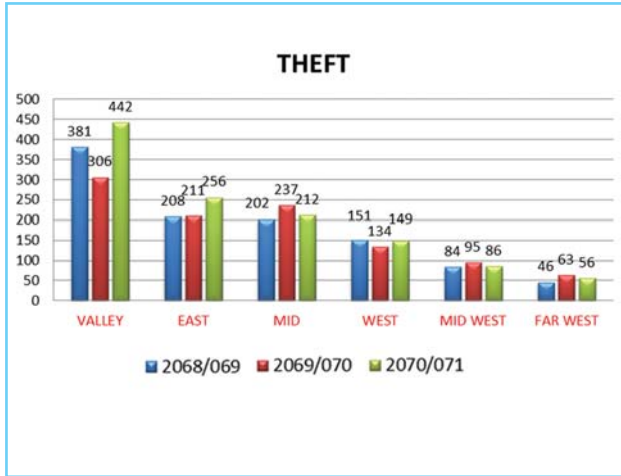
(घ) कर्तव्य ज्यान:

जघन्य अपराधहरू मध्ये कर्तव्य ज्यान अपराध आ.व. २०६९/०७० को तुलनामा आ.व. २०७०/०७१ मा ४.४४ प्रतिशतले घटेको देखिन्छ र क्षेत्रगत तुलनामा आ.व. २०७०/०७१ मा पूर्व क्षेत्रमा सबै भन्दा बढी १९२ घटना घटेको छन् भने सोही आ.व. मा सुदूर पश्चिममा जम्मा ५५ ओटा कर्तव्य ज्यान सम्बन्धी अपराध भएको अवस्था छ। कर्तव्य ज्यान अपराधको मुख्य कारक तत्वको रूपमा आर्थिक, रिसइवी वा प्रतिशोध र अनैतिक सम्बन्ध जस्ता कारणहरूले व्यापक रूपमा ठाउँ ओगटेको देखा परेको छ।

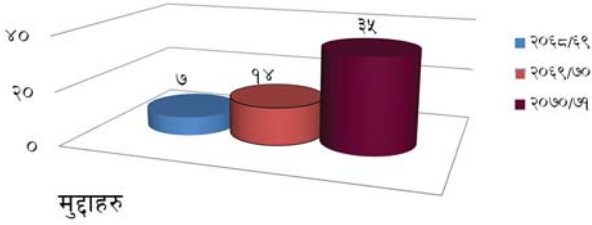
(ड) चोरी :

नेपाल भर प्राय सबै स्थानहरूमा चोरीका घटना घटित हुँदै आएको भएता पनि धेरै जनघनत्व र सहरी इलाका तथा तराईका स्थानहरूमा चोरीका घटना वढदै गएको देखिन्छ । आ.व. २०६८/०६९ मा १०६९ ओटा चोरीका घटनाहरू दर्ता हुन आएको देखिन्छ, भने आ.व.२०६९/०७० र २०७०/०७१ मा क्रमशः १०४२ र ११२८ चोरी अपराध भएको पाइन्छ । यसै गरी उपत्यका लगायत क्षेत्रगत स्तरमा चोरी अपराधको

स्थितिलाई दृष्टिगत गर्दा आ.व.२०७०/०७१ मा उपत्यकामा सबै भन्दा बढी ४४२ चोरी सम्बन्धी अपराधहरू घटित भएको घटेको देखिन्छ । चोरी तथा बगालीमारा अपराध वृद्धि हुनुका कारणहरूमा सहरीकरण, बेरोजगारी, आर्थिक बिपन्नता, यातायातको सुबिधा, जनमानसमा सुरक्षा चेतनाको कमी, जनघनत्व, वातावरणिय लगायत भौतिक कारणहरू जस्तै प्रकाशको व्यवस्था नहुनु, भ्याल ढोकाहरूमा कमजोर सुरक्षाका उपकरणहरू प्रयोग गर्न परिपाटी देखापर्नु नै प्रमुख कारणहरू हुन् ।

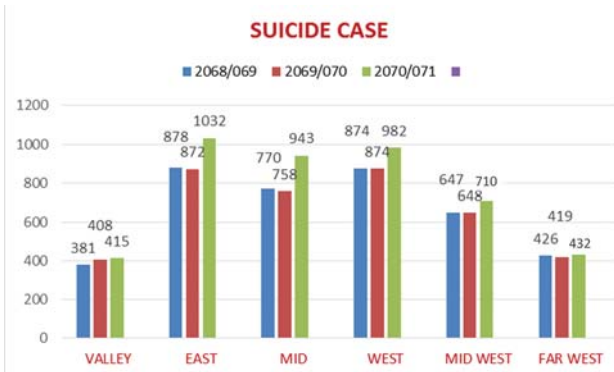
विद्युतीय कारोबार ऐन २०६३ संग सम्बन्धित मुद्दाहरू

सामाजिक सञ्जाल, इमेल, एस एम एस तथा फिसिडका मुद्दाहरू

(च) आत्महत्या:

आत्महत्याको स्थिति मूल्याङ्कन गर्दा आ.ब. २०६९/०७० र आ.ब.२०७०/०७१ मा क्रमशः ३९८२, ४५०४ रहेको छ र यो वर्ष १३.११ प्रतिशतले बृद्धि भएको देखिन्छ । आ.ब.२०७०/०७१ मा आत्महत्या घटनाको क्षेत्रगत तुलना गर्दा पूर्वक्षेत्रमा सबैभन्दा बढी १०३२, मध्य क्षेत्रमा ९४३, उपत्यकामा ४११, पश्चिम क्षेत्रमा ९८२, मध्य पश्चिम क्षेत्रमा ७१० र सुदूर पश्चिम क्षेत्रमा सबै भन्दा कम ४३२ घटनाहरू भएको देखिन्छ । आत्महत्यामा संलग्न पुरुष र महिलाको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा जम्मा घटनामा पुरुषको संख्या

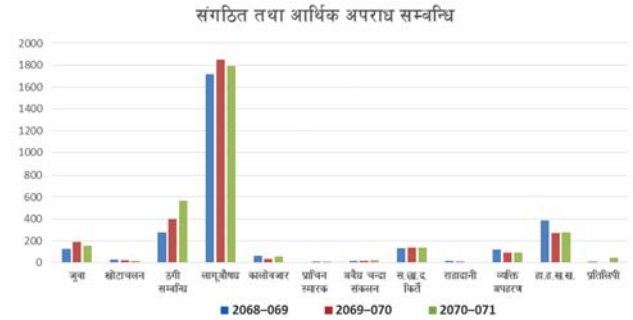

२३५० रहेको देखिन्छ भने महिलाको संख्या २१५४ रहेको देखिन्छ । जस अनुसार आत्महत्या गर्ने प्रवृत्ति महिलाहरू भन्दा पुरुषको संख्यामा ९.१ प्रतिशतले बढेको देखिन्छ । आत्महत्या सम्बन्धी विभिन्न घटनाहरूको विश्लेषण गर्दा आत्महत्या बृद्धि हुनुमा, आर्थिक विपन्नता, प्रेमवियोग, परीक्षामा असफलता र दीर्घ रोग, बैदेशिक रोजगारमा असफलता, श्रीमान बैदेशिक रोजगारमा रहेको अवस्थामा श्रीमतीहरूबाट विभिन्न अनैतिक गतिविधिमा संलग्न हुने र पछि परिवारबाट थाहा भए पश्चात् आत्मग्लानि जस्ता कारण पनि रहेका छन् भने आत्महत्या थोरै भएपनि घट्नुमा जनचेतनामा केही

बृद्धि, जिवनप्रतिको बढ्दो मोह र आत्मविश्वास बढ्नु जस्ता कारण रहेको देखिन्छ ।

(छ) सङ्गठित अपराध सम्बन्धी :

आ.ब. २०६८/०६९ मा अपराध संख्या २८९३ तथा आ.ब.

२०६९/०७० र २०७०/०७१ मा क्रमशः ३०१९ र ३००२ ओटा सङ्गठित अपराध सम्बन्धी घटना दर्ता भएको देखिन्छ । यसको तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गर्दा २०६८/०६९ को तुलनामा २०६९/०७० मा ४.३५ प्रतिशतले बढेको देखिन्छ भने सो तुलनामा २०७०/०७१ मा केही प्रतिशत(-०.५६)ले भए पनि अपराध घटेको देखिन्छ । जस अन्तर्गत जुवा, खोटाचलन,लागु औषध ओसार पसार , किर्ते राहदानी जस्ता अपराधहरूमा कमी आएको देखिन्छ । केही सङ्गठित अपराध जस्तै व्यक्ति अपहरण ,अवैध चन्दा सङ्कलन, कालो बजारी जस्ता अपराधहरू तुलनात्मकरूपमा केही हदसम्म बढेको पाईन्छ जसको कारण अपराधीहरूद्वारा नयाँ नयाँ प्रविधिको प्रयोग तथा आर्थिक कारणकै बाहुल्य रहेको पाईन्छ ।

नेपालभरि घटित अपराधहरूको स्थितिको विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्दा आ.ब.०६८/०६९ , ०६९/०७० तथा २०७०/०७१ को कुल अपराध संख्या क्रमशः २१५७७, २२६३२ र २७३८६ हुन आएकोले प्रतिशतका आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा आ.ब. २०६९/०७० भन्दा २०७०/०७१ मा २१ प्रतिशतले अपराधमा बृद्धि भएको देखिन्छ । यसरी प्रहरीको सक्रियताको बावजुद पनि अपराधमा बृद्धि हुन जानाको मुख्य कारण बढ्दो सहरीकरण, आपराधिक प्रवृत्तिमा आएको नयाँपन, विभिन्न प्रविधिहरूको विकास, बेरोजगारी, आर्थिक विपन्नता,सामाजिक संरचनामा आएको परिवर्तन आदिलाई लिन सकिन्छ । तसर्थ प्रहरीबाट गरिने अनुसन्धानात्मक कार्यलाई पुर्ण सक्षम एवम् सुदृढ गराउन तर्फ आवश्यक कार्यनीति विकास गर्दै लैजानु पर्ने समय सापेक्ष देखिन्छ ।

अपराध अनुसन्धान अन्तर्गतका विशिष्टीकृत एकाईहरू तथा नवीनतम् पहलहरू

केन्द्रीय विधिविज्ञान प्रयोगशाला

अपराध अनुसन्धान कार्यलाई प्रभावकारी एवम् वैज्ञानिक प्रविधिको उच्चतम् प्रयोग गरी विकास गर्दै लैजाने उद्देश्यले वि.सं. २०१७ सालमा औठाछाप शाखाको स्थापना भई कार्य सम्पादन हुँदै आएकोमा पुनः २०३५ जेठ १० मा हाल रहेको अपराध अनुसन्धान विभागको भवनमा फरेन्सिक प्रयोगशालाको उद्घाटन भई विधिवत् रूपमा कार्यारम्भ भएको देखिन्छ । वि.सं. २०४२ सालमा छुट्टै स्वतन्त्र प्रयोगशालाद्वारा परीक्षण कार्य गराउने नीति अबलम्बन गरी प्रहरीमा रहेको उक्त प्रयोगशालालाई उपकरण सहित राष्ट्रिय विधि विज्ञान प्रयोगशालामा हस्तान्तरण भएकोमा पुनः नेपाल प्रहरी सङ्गठन भित्रै अपराध अनुसन्धान विभाग अन्तर्गत छुट्टै एकाईको रूपमा केन्द्रीय विधि विज्ञान प्रयोगशाला स्थापना भएको हो । हाल यस प्रयोगशालामा Photography, Fingerprint, Toxicology, Ballistics, Biology-Serology, Chemistry-Narcotics, Questioned Document गरी ७ ओटा Unit हरू रहेका छन् । हालै मात्र प्रयोगशाला अन्तर्गत डिएनए को परीक्षण कार्य समेत सुरु गरिएको छ भने केन्द्रीय रूपमा AFIS मा वायोमेट्रिक तथ्याङ्क राख्ने कार्य समेत भइरहेको छ । (थप जानकारीको लागि पृष्ठ ११० मा हेर्नुहोला ।)

लागुऔषध नियन्त्रण ब्यूरो

लागु औषध एक गम्भीर एवम् सङ्गठित प्रकृतिको अपराध हो । यसको नियन्त्रण र अनुसन्धान गर्नको लागि छुट्टै निकाय हुनुपर्ने आवश्यकता महसुस गरी गृह मन्त्रालय, लागु औषध नियन्त्रण महाशाखा र प्रहरी प्रधान कार्यालय, अपराध अनुसन्धान विभागको प्रत्यक्ष नियन्त्रणमा रहने गरी लागु औषध अपराध

नियन्त्रण गर्न नेपाल सरकारबाट वि.सं. २०४९ जेठ २५ गते लागु औषध नियन्त्रण कानून कार्यान्वयन एकाईको स्थापना गरिएको हो । वि. सं. २०६९ मंसिर १४ गतेको नेपाल सरकारको निर्णयानुसार उक्त एकाईलाई स्तरोन्नति गरी लागुऔषध नियन्त्रण ब्यूरो बनाइएको छ । यस ब्यूरोले अवैध लागुऔषधको खेती, उत्पादन, काराबार र बिक्री वितरण गर्ने कार्यलाई निरुत्साहित गरी त्यस्ता कार्यहरू नियन्त्रण गर्ने र लागु औषध सम्बन्धी अपराधमा सलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याउने कार्य गर्दै आइरहेको छ । (थप जानकारीको लागि पृष्ठहरू ३१ र ६० मा हेर्नुहोला ।)

अपराध अनुसन्धान विद्यालय

प्रहरी सुधार सुभावायुग २०५१ को सिफारिस अनुसार अपराध अनुसन्धान सम्बन्धी तालीमहरू सञ्चालन गर्ने विशिष्टीकृत शिक्षालयको रूपमा अपराध अनुसन्धान विद्यालयको स्थापना गरिएको हो । अपराध अनुसन्धान विद्यालयले अपराध अनुसन्धानको क्षेत्रमा आवश्यक दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न आधारभूत तथा उन्नत तालीमहरू सञ्चालन गर्दछ ।

केन्द्रीय प्रहरी कुकुर तालीम स्कूल

वि.सं. २०२६ सालमा केही प्रहरी कर्मचारीलाई प्रहरी कुकुर सम्बन्धी तालीमको लागि मलेसियामा तालीम दिलाएर फर्के पश्चात जम्मा ४ ओटा तालीम प्राप्त कुकुर मार्फत काम सुरु गरिएको थियो । वि.सं. २०३२ सालमा प्रहरी कुकुर शाखाबाट स्थापना गरी १० जना प्रहरी कर्मचारीबाट काम सुरु गरिएको थियो भने २०४७ सालमा केन्द्रीय कुकुर तालीम स्कूलको रूपमा यसलाई स्तरवृद्धि गरिएको थियो । हाल

केही सफल अनुसन्धानहरू

- काठमाडौं जिल्ला थानकोट स्थित पर्ने मातातीर्थका ६० वर्षीय सानुकाजी तामाङको हत्यामा संलग्न सोही ठाँउका विशाल तामाङलाई यस स्कूलको रोनीनामको कुकुरले हसियाको बिड सुघाई छोड्दा अभियुक्तको ओछ्यानमै पुगेर पक्रन सफल भएको थियो ।
- मिति २०७१।०६।१४ गते राति लमजुङको पिप्ले ४ भोटे ओडारमा आफ्नै बाबु अर्जुन प्रसाद रेग्मी सहित ३ जनाको हत्या अभियोगमा घटना घटाउने बेलामा प्रयोग गरेको हसियालाई सुघाई छोड्दा पश्चिम क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालय, कुकुर शाखा पोखरामा प्रहरी सेवामा कार्यरत कुकुरले उक्त मृतकका छोरा राममणि रेग्मीलाई पक्राउ गर्न सफल भएको थियो ।
- मिति २०७०।१०।१० गते रसुवा जिल्ला अन्तर्गत चिलिमे गा.वि.स.ब्राप्चे भन्ने स्थानमा सान्जेल जलविद्युत आयोजनाको सडक सर्भे गर्ने क्रममा माथिबाट सुक्खा पहिरो खसी ५ जनामानिस परेकोमा ४ जना उक्त दिनमै फेला परेको र १ जना सिभिल इन्जिनियर चेरव घिमिरे बेपत्ता भई विभिन्न स्रोत र साधन लिई खोजी गर्दा फेला नपरी यस स्कूलबाट कुकुर खटी गएकोमा निरन्तर ४ चार दिन सम्म कुकुरद्वारा खोजी गराउदा मिति २०७०।१०।१४ गते विहान कुकुरले संकेत गरेको स्थानमा उक्त इन्जिनियर चेरव घिमिरेको शव फेला परेको थियो ।

क्षेत्रीय स्तरसम्म यसका शाखाहरू रहेका छन् । अनुसन्धानात्मक काम कारवाहीमा तालीम प्राप्त कुकुरको महत्वपूर्ण भूमिका रहदै आएको छ । शंकास्पद व्यक्तिको खोजी तथा पक्राउ, शंकास्पद हातहतियार तथा लागु औषधको खोजी तथा प्राकृतिक विपदको अवस्थामा उद्धारको लागि कुकुरको प्रयोग हुदै आएको छ । हाल नेपाल प्रहरीमा जम्मा ६५ ओटा तालीम प्राप्त कुकुर रहेका छन् ।

महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्र

महिला तथा बालबालिकालाई संवेदनशील र विशेष रूपले सेवा प्रदान गर्ने हेतुले देशभरि महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रहरूको स्थापना गरिएका छन् । महिला तथा बालबालिकाले आफ्नै आफ्ना समस्याका बारेमा पैरवी गर्न सक्दैनन् । उनीहरूको सम्पत्ती र निर्णय प्रक्रियामा पहुँच हुदैन, फलतः आफ्नो हक अधिकारको प्रयोग एवम् न्याय प्राप्तिमा विमुख नहुन् भनी राज्यले यी दुवै वर्गका नागरिकको

हक अधिकारको प्रयोगमा टेवा पुऱ्याई न्याय प्राप्तिको सुनिश्चितता गर्नु पर्दछ भन्ने हेतुले नेपाल प्रहरीमा महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रको स्थापना गरिएको हो । सर्वप्रथम वि.स. २०५२ फाल्गुन १६ गते नेपाल प्रहरीमा महिला सेलको गठन भएको हो र यसलाई वि.स. २०६५ मा महिला तथा बालबालिका निर्देशनालयमा स्तरवृद्धि गरिएको हो । स्थापना गर्ने समयमा प्रहरी प्रधान कार्यालयमा केन्द्रीय महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्र र जिल्ला प्रहरी कार्यालय काठमाडौं, ललितपुर, कास्की र मोरङमा गरी जम्मा ५ स्थानमा महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रहरूको स्थापना गरिएकोमा हाल २४० स्थानमा महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रहरू रहेका छन् र २५ ओटा केन्द्रहरूको आफ्नै सुविधा सम्पन्न छुट्टै भौतिक पूर्वाधार पनि तयार भई सकेकोछ । हाल यी केन्द्रहरूमा १३४४ जना प्रहरी कर्मचारीहरू कार्यरत रहेका छन् ।

पर्यटक प्रहरी

पर्यटकीय क्षेत्रमा भए गरेका र हुन सक्ने विभिन्न अपराधहरूलाई न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्यले देशका विभिन्न पर्यटकीय गन्तव्यहरूमा पर्यटक प्रहरी राखिएको छ । पर्यटक प्रहरीले नेपाल भित्रिने पर्यटकको सुरक्षा र सहयोगको सम्बन्धमा आफ्नो स्थापना कालदेखि नै क्रियाशील रहेको छ । पर्यटक प्रहरीले सुरक्षा र अनुसन्धान, रोकथाम र प्रबर्द्धन एवम् अन्वेषणका नीति अनुरूप

पर्यटक प्रहरीको स्थापना कालमा नेपाल भित्रिने पर्यटकको नेपाल बसाइ भय रहित, हैरानी मुक्त एवम् सुरक्षाको प्रत्याभुति दिलाई पर्यटकहरूलाई आवश्यक पर्ने सूचनाहरू समेत उपलब्ध गराउने उद्देश्यले भएता पनि वर्तमान अवस्थामा पर्यटक प्रहरीले पर्यटकहरूका पिरमार्का, गुनासा, उजुरीहरू सुन्ने, प्रारम्भिक अनुसन्धान पश्चात थप अनुसन्धान आवश्यक भएमा सम्बन्धीत अन्य प्रहरी कार्यालयमा आवश्यक कारवाहीका लागि लेखी पठाउने, पर्यटकहरूका घटना दुर्घटना प्राकृतिक विपत्तिमा पर्दाका बखत सम्बन्धीत निकायसँग सहकार्य गर्दै उद्धार कार्य गर्नुका साथै सम्बन्धीत दूतावास, कन्सुलर कार्यालयसँग समन्वयात्मक कार्यहरू गर्दै आएको छ ।

पर्यटकहरूलाई आवश्यक पर्ने सूचना प्रवाह गर्नुका साथै मानसिक सन्तुलन गुमाएका बेवारिसे तथा अलपत्र परेका विदेशी पर्यटकहरूलाई सम्बन्धीत दूतावास कन्सुलरको कार्यालयसँग समन्वय गरी व्यवस्थापन गर्ने कार्य समेत गर्दै आईरहेको छ । अति आवश्यक कागजातहरू जस्तै पासपोर्ट, ए.टि.एम. कार्ड, भिसा कार्ड आइ.डि.कार्ड, सवारी चालक अनुमति-पत्र, शैक्षिक प्रमाण-पत्र आदि जस्ता कागजात हराएमा वा चोरी भएमा घटना अनुसन्धान एवम् आवश्यक प्रक्रिया पश्चात विदेशी पर्यटकहरूलाई प्रहरी रिपोर्ट समेत उपलब्ध गराउने गरेको छ ।

२०७० साल पुस पहिलो साता मंगोल अनुहारकी एक विदेशी महिलालाई काठमाडौं नयाँ बसपार्कबाट मानसिक सन्तुलन गुमाएको अवस्थामा पर्यटक प्रहरीले उद्धार गऱ्यो तर ती

कुन देशकी नागरिक हुन् भन्ने पनि थाहा हुन सकेन । उनीसँग परिचय खुल्ने कुनै कागजात पनि थिएन । पर्यटक प्रहरीले उपचारार्थ पाटनस्थित मानसिक अस्पतालमा लगेकोमो अभिभावक बिना भर्ना गर्न नमिल्ने भन्दै अस्पतालले भर्ना गर्न मानेन । त्यस पश्चात् पर्यटक प्रहरीको आग्रहमा ती महिलालाई सानेपास्थित नेपाल एकेडेमी अफ साईकोलोजीमा उपचार गर्नको लागि सहयोगार्थ बुझाइएको थियो । उपचार पश्चात् ती चिनियाँ नागरिक लिजुआन भएको खुल्न आयो। ठमेलको तिब्बत गेस्ट हाउसमा बसेकी उनको पासपोर्ट

ल्यापटप अन्य सबै सामग्री फेला पारी १९औं दिनमा चिनबाट उनको आफन्तलाई उनलाई लिएर गएका थिए ।

स्थित एक गेस्ट हाउसमा बसेको अवस्थामा सेनेगलका बृद्ध नागरिक ७४ वर्षीय Mr. Diop Ashioun को एक्कासि आधा शरीर नचल्ने (पक्षघात) भएको भनी खबर आए पश्चात् पर्यटक प्रहरीले उद्धार गरी

शिक्षण अस्पताल महाराजगञ्ज पुऱ्यायो । अस्पतालले करिव ५२/५३ दिन निःशुल्क उपचार व्यवस्था गरेपछि निजलाई निजको घरमा सम्पर्क गर्दा घरपरिवारले बेवास्ता गरेको कारण काठमाडौंको तिलगङ्गा स्थित रहेको शान्ति सेवा गृहलाई संरक्षणको लागि शिक्षण अस्पताले बुझायो ।

पर्यटक प्रहरीको कार्य प्रणाली

- क. सुरक्षा र अनुसन्धान
- ख. रोकथाम र प्रवर्द्धन
- ग. समन्वय

पर्यटकलाई सुरक्षा र सहयोग दिदै आएको छ। पर्यटकहरूको विभिन्न समस्यालाई समाधान गर्ने उद्देश्यले उपत्यका भित्र स्वयम्भुनाथ स्तुपा, पशुपतिनाथको मन्दिर, ऐतिहासिक पाटन दरबार, लगायत उपत्यका भित्र ८ ओटा र उपत्यका बाहिर पोखरा, सौराहा चितवन, बिरगन्ज, बेलहिया, रुपन्देही, धनुषा, रसुवा, घोडेपानी, म्याग्दी, मनाङ, मुस्ताङ, सोलु र काँकडभिट्टा भापा लगायत प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्य स्थलमा पर्यटक प्रहरीले सेवा प्रदान गर्दै आएको छ ।

Interpol, NCB Kathmandu

अन्तर्राष्ट्रिय प्रहरी सङ्गठनको सदस्यता पश्चात नेपाल प्रहरीमा National Central Bureau को स्थापना गरिएको हो । यसले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा आपराधिक सूचना आदान प्रदान, प्रहरी सहयोग समन्वयमा महत्वपूर्ण जिम्मेवारी निर्वाह गरेको छ ।

बालबालिका खोजतलास केन्द्र

यस विभाग मातहत रहेको काठमाडौं भृकुटीमण्डपमा रहेको बालबालिका तथा खोजतलास केन्द्रले हराएका, अपहरण भएका र बेवारिसे अवस्थामा भेटिएका बालबालिका तथा बाल अपराध सम्बन्धी सूचना दिने बाल हेल्प लाईन १०४ नम्बरमा निःशुल्क फोन सेवाको व्यवस्था गरी २४ सै घण्टा बालबालिकाको उद्धार सेवामा क्रियाशील छ ।

केन्द्रीय पोलिग्राफ शाखा

अनुसन्धानको क्रममा व्यक्तिले बोलेका कुराको सत्यता परीक्षण तथा विश्वसनीयता मूल्यांकन गर्ने प्रविधि पोलिग्राफको प्रयोग सुरु गरेको छ । नेपाल प्रहरीले पोलिग्राफ प्रविधिलाई २०७० सालको मंसिर महिनामा भित्राएको हो । अपराध अनुसन्धान विभाग अन्तर्गत केन्द्रीय पोलिग्राफ शाखा स्थापना गरी पोलिग्राफ सम्बन्धी कार्य भइ राखेको छ । यस प्रविधिबाट एक निरपराधी भन्कटमा नपरोस् भन्ने मान्यता अनुसार निर्दोष व्यक्तिको अनुसन्धानको दायराबाट मुक्त हुन्छ भने अभियुक्त पहिचानमा टेवा पुग्छ । यसले अनुसन्धानको दायरा समेत साघुरो गराउन मद्दत पुऱ्याउछ । २०७० माघ २३ गते पहिलो पोलिग्राफ परीक्षण गरिएको थियो भने नेपालका सन्दर्भमा पोलिग्राफ प्रविधि प्रयोग गर्ने नेपाल प्रहरी पहिलो निकाय भएको छ । केन्द्रीय पोलिग्राफ शाखाले देशभरका कुनै पनि स्थानमा गर्नुपर्ने पोलिग्राफ परीक्षणको व्यवस्थापन र गुणस्तर कायम गर्दै आईरहेको छ । (थप जानकारीको पृष्ठ ९४ मा हेर्नुहोला ।)

आपराधिक अभिलेखको संस्थागत विकास

अपराध अनुसन्धान विभागले आपराधिक सूचनालाई केन्द्रीय स्तरमा संस्थागत गरी त्यसको विश्लेषण र अपराध रोकथाममा उच्चतम प्रयोगलाई जोड दिएको छ । यसका लागि तथ्याङ्क गृहको स्थापना र नेटवर्किङको कार्यको थालनी भएको छ । साथै केन्द्रीय स्तरमा विभिन्न सरोकारवाला सरकारी निकाय

अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धान कार्यलाई सहज तथा प्रभावकारी बनाउन अपराध अनुसन्धान विभागले केन्द्रीय सुपरिवेक्षण एवम् समन्वयकारी अङ्गको भूमिका निर्वाह गरी आपराधिक सूचना सञ्जाल तथा अपराध तथ्याङ्क अभिलेख एवम् विश्लेषणलाई प्रभावकारी एवम् संस्थागत गर्दै लोक कल्याणकारी राज्यको अबधारणा अनुरूप नागरिकको जिउधनको सुरक्षा, शान्ति सुब्यवस्था, जनकल्याणकारी सेवाहरू प्रदान गर्न पनि आपराधिक अभिलेखलाई व्यवस्थित गर्नको लागि नेपाल प्रहरीमा बि.सं. २०५६ जेठ देखि मातहतका कार्यालयबाट प्राप्त आपराधिक अभिलेखलाई कम्प्युटरमा राख्ने गरी सि.आर.एस. शाखाको स्थापना गरिएको हो ।

यस शाखामा मातहतका कार्यालयहरूबाट प्राप्त २७ बुँदे जाहेरी (First Information Report) र १२ बुँदे जाहेरी (Judicial Report) सम्मको अभिलेख Data base मा Entry गरिन्छ । यसै अभिलेखको आधारमा नेपाली तथा विदेशी नागरिकहरूको Criminal Record Check गरी प्रहरी चारित्रिक प्रमाणपत्र दिने कार्य गरिन्छ । सि.आर.एस.शाखा सुरु हुनु भन्दा अगाडि आवश्यक रेकर्डको अभावमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयहरूलाई सम्बन्धित व्यक्तिको बारेमा पत्राचार गरी प्रहरी चारित्रिक प्रमाणपत्र दिने गरिएको थियो, जसका कारण सर्वसाधारणलाई पुलिस रिपोर्ट लिनको लागि महिनौं कुर्नु पर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्न हालको Computerised Databaseले ३ दिनभित्र प्रहरी चारित्रिक प्रमाणपत्र दिन सफल भएको छ । देशका विभिन्न स्थानहरूमा रहेका मुद्दा हेर्ने प्रहरी कार्यालयहरूमा दर्ता हुन आएका सम्पूर्ण मुद्दाहरूको अभिलेख राख्ने र यसरी अभिलेखीकरण गरिएको अभिलेखको आधारमा प्रहरी सङ्गठन तथा अन्य निकायहरूलाई आपराधिक अभिलेख बारे जानकारी उपलब्ध गराउन सकिन्छ ।

हरूसँग समेतको सहकार्यमा अभिलेखलाई राष्ट्रियकरण गर्ने कार्य समेत अगाडि बढेको छ ।

प्रहरी चारित्रिक प्रमाण पत्र

विदेश अध्ययन, भ्रमण, रोजगार वा अन्य कुनै प्रयोजनको लागि जाने नेपाली नागरिक तथा नेपालमा बसोबास गरिरहेका विदेशी नागरिकहरूको माग बमोजिम सहज र सरल तरिकाले प्रहरीबाट प्राप्त हुने प्रहरी चारित्रिक प्रमाणपत्र अपराध अनुसन्धान विभागबाट प्रदान हुँदै आइरहेको छ । विभागको पहलमा सर्वसाधारणलाई प्रहरी चारित्रिक प्रमाण पत्र सहज

- विगतमा प्रहरी चारित्रिक प्रमाण पत्र लिनको लागि विभिन्न Cyber Cafe हरूमा विचौलियाहरू मार्फत मन लागि मूल्यमा प्रहरी चारित्रिक प्रमाण-पत्र लिनको लागि आवेदन फारम भर्नुपर्ने र यस्तो अवस्थामा सेवाग्राहीहरू ठगिने अवस्था समेत भएकाले सहज तथा सरल रूपमा चारित्रिक प्रमाण-पत्र प्रदान गर्नका लागि विभिन्न किसिमका आवेदन फारमहरूलाई नेपाल प्रहरी स्वयंले निःशुल्क रूपमा प्रदान गर्दै सेवा ग्राहीहरूलाई विना भ्रष्ट विचौलियाको सहायतामा ठगिने अवस्थाको अन्त गरी प्रहरी चारित्रिक प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।
- फारममा संलग्न गर्नुपर्ने कागजातहरू नोटरी पब्लिकबाट प्रमाणित गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई हटाई निवेदक स्वयंले प्रमाणित गर्ने व्यवस्थाको सुरुवात गरिएको छ ।
- चालचलन शाखाबाट वितरित प्रहरी चारित्रिक प्रमाणपत्रको विवरण सर्वसाधारणले समेत हेर्ने मिल्ने गरी नेपाल प्रहरीको वेबसाईटमा राख्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

रुपले प्राप्त होस् र गलत व्यक्तिले प्रमाणपत्र नपाउन भन्ने हेतुले हाल यस सम्बन्धी कार्यविधि र प्रणालीलाई सुधार र परिमार्जन गरिएको छ । साथै केन्द्रीय स्तरको आपराधिक तथाङ्क गृहको स्थापना समेत गरिएको छ ।

सूचना सञ्जाल विस्तार

अपराध अनुसन्धान भनेको सूचनामा आधारित हुने विषय हो । यसका लागि हालै मात्र केन्द्रीय स्तरमा Intelligence Bureau स्थापना गरी स्थानीय स्तरसम्म यसको संरचना विस्तारको कामलाई अगाडि बढाइएको छ ।

जनशक्ति विकासमा जोड

अपराध अनुसन्धानका क्षेत्रमा रहेको जनशक्तिको गुणस्तर सुधार, क्षमता अभिवृद्धि र सख्यात्मक वृद्धिलाई समेत ध्यानमा राखी योजना विकास गरिएको छ । हाल कायम नेपाल प्रहरीको जनशक्तिको कम्तीमा १० प्रतिशत अपराध अनुसन्धानको क्षेत्रमा रहने गरी सङ्गठनात्मक नीति कार्यान्वयन र यसको गुणस्तरलाई समेत विकास गरिएको छ । यसका साथै अनुसन्धानको क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिको मूल्यांकनमा समेत विभागको रिफारिसमा हुने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

अन्वेषण र विकासमा जोड

नेपालभर घटेका आपराधिक घटनाहरूको अपराध प्रवृत्ति,

अपराध कार्यविधिाको आधारमा विश्लेषण गरी मातहतलाई निर्देशन दिने, मातहतबाट भएका अपराध अनुसन्धान कार्यहरू संन्तोषजनक भए नभएको अनुगमन गर्ने, सो सम्बन्धमा सम्बन्धीत कार्यालयहरूलाई समयमै सचेत गराउने कार्य निरन्तर गरिएको छ ।

सरोकारवाला निकायहरूसँगको साभेदारी

अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धानमा सबै सरोकारवाला पक्षसँग सहयोगको वातावरण कायम गर्ने र नेपाल प्रहरीको अनुसन्धानको प्रत्यन्तमा सुधारको दिशा पहिचान गर्ने उद्देश्यले क्षेत्रीय र केन्द्रीय स्तरमा छलफल र अन्तक्रिया कार्यक्रमहरू आयोजना गरिएका छन् ।

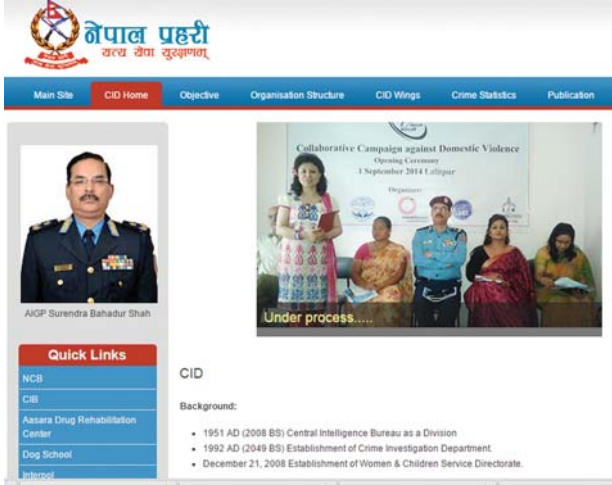
Scene of Crime Officer (SOCO)

देशभरमा आवश्यक घटनास्थल अनुसन्धानको लागि सोको अधिकृत उत्पादन गर्ने, परिचालन गर्ने, आवश्यक उपकरण तथा सामाग्रीको व्यवस्था गर्ने लगायतका कार्यहरू विभागबाट भइरहेका छन् । हाल देशभरमा १९० जना तालीम प्राप्त सोको (SOCO) अधिकृतहरू रहेका छन् भने हालै मात्र थप तालीम र थप सामाग्रीको व्यवस्था गरिएको छ । यी अधिकृतहरूले कुनै पनि आपराधिक घटनास्थलको सुक्ष्म अनुसन्धान, प्रमाण सङ्कलन लगायतका अनुसन्धानात्मक कार्य गर्दछन् ।

Digital Forensic Lab

अपराध अनुसन्धानमा Digital forensic सहायता प्रदान गर्न अपराध अनुसन्धान विभागमा शाखा स्थापना गरिएको छ । सञ्चार माध्यमहरू, ईन्टरनेट आदिको प्रयोगबाट हुने अपराधहरूको अनुसन्धानमा यस शाखाले परामर्श तथा प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्दछ ।

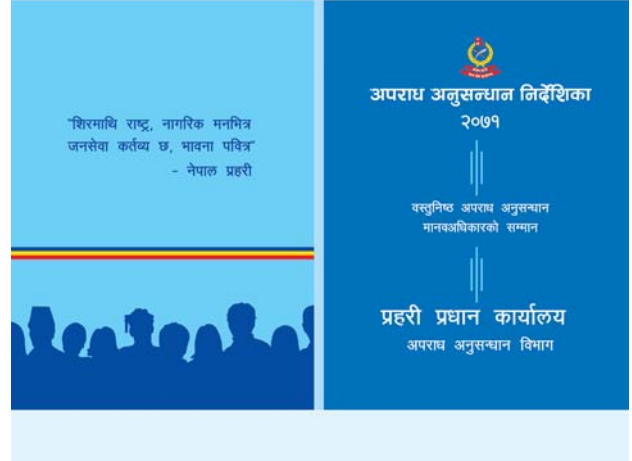

साथै नेपाल प्रहरीको आधिकारीक वेबपेज भित्र अपराध अनुसन्धान विभागको छुट्टै Sub-Domain तयार गरिएको छ । यसमा अपराध अनुसन्धान विभाग तथा मातहत कार्यालयहरूबाट प्राप्त हुने सेवा, आपराधिक तथ्याङ्क, सूचना लगायतका विषयमा सर्वसाधारणहरूलाई जानकारी गराइएको छ । साथै यसले प्रहरीलाई आपराधिक सूचना प्राप्त गर्न समेत सहज हुनेछ । यसका अतिरिक्त अपराध अनुसन्धान विभागमा सुविधा सम्पन्न Digital Forensic Lab सञ्चालन गर्नको लागि आवश्यक पूर्वाधार तथा जनशक्ति विकासको लागि कार्यारम्भ भइसकेको छ ।

Crime Investigation Help Desk

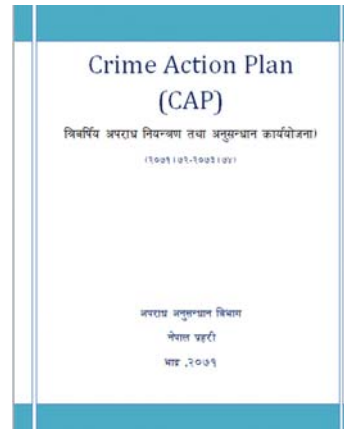
अपराध अनुसन्धानको क्रममा कुनै पनि प्रक्रियागत, प्राविधिक, कानुनी वा अन्य कुनै दुविधा भएको अवस्थामा अनुसन्धान अधिकृत वा अनुसन्धान गर्ने प्रहरी कार्यालयले प्रत्यक्ष र सिधै सम्पर्क गरी विशेषज्ञबाट परामर्श लिन सक्ने गरी अपराध अनुसन्धान विभागमा Crime Investigation Help Desk स्थापना गरिएको छ । यो कक्षले अनुसन्धानको प्रगति विवरण अध्ययन गरी आवश्यक निर्देशन तथा परामर्श समेत प्रदान गर्दछ । कक्षबाट अनुसन्धानको क्रममा विभागबाट उपलब्ध हुने सहायताको बारेमा पनि जानकारी लिन सकिन्छ ।

अपराध अनुसन्धान निर्देशिका

अपराध अनुसन्धान गर्ने कर्मचारीहरूलाई थप मार्ग निर्देशन गर्न र अपराध अनुसन्धानमा एकरूपता तथा व्यावसायिकता प्रदान गरी सो क्षेत्रमा खटिने कर्मचारीलाई आफूले निर्वाह गर्ने दायित्वप्रति जिम्मेवार बनाउन तथा लगनशील र कर्तव्यनिष्ठ भई कार्य सम्पादन गर्न गराउन अपराध अनुसन्धान सम्बन्धी निर्देशिका, २०७१ जारी गरिएको छ ।

Crime Action Plan (CAP)

अपराध अनुसन्धानको कार्यलाई पूर्ण विशिष्टीकृत सेवाको रूपमा विकास गर्ने उद्देश्य अनुरूप योजनाबद्ध विकास र संरचना तयार भइरहेको छ । यस सन्दर्भमा अपराध अनुसन्धान विभागबाट तयार गरी पेस भएको नेपाल प्रहरीको त्रिवर्षीय

अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना (Crime Action Plan) नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयबाट स्वीकृत भई कार्यान्वयनको चरणमा रहेको छ ।

योजना निर्माणका क्रममा अपराध अनुसन्धान विभागले पाँचै ओटा विकास क्षेत्र र उपत्यका समेतको स्थलगत अनुगमन र ६ ओटा अपराध अनुसन्धान समीक्षा गोष्ठीहरू सम्पन्न गरेको थियो । अपराध अनुसन्धानको बैज्ञानिकीकरण र सेवा विशिष्टीकरणको मूल ध्येयका साथ अपराध रोकथाम र अनुसन्धानको विद्यमान र भविष्यको चुनौतीसँग लड्न यस

CAP लाई निम्नानुसारका १२ ओटा कार्यनीतिक क्षेत्रहरू भित्र रहेर तयार गरिएको छ ।

१. अपराध अनुसन्धानको संस्थागत विकास, मानव स्रोत व्यवस्थापन र सेवा विशिष्टीकरण गर्ने ।
२. मिसिल अभिलेखन र अभियोजन समन्वय सुदृढ गर्ने ।
३. आपराधिक सूचना संजाल विकास र विस्तार गर्ने ।
४. आपराधिक तथ्याङ्क व्यवस्थापन र विद्युतीय सञ्जाल स्थानीय एकाईहरूसम्म विस्तार गर्ने ।
५. वैज्ञानिक अनुसन्धान पद्धतिको सशक्तीकरण गर्ने ।
६. साक्षी सुरक्षा योजना विकास र सहज उपस्थितिको वातावरण निर्माण गर्ने ।
७. सरकारी तथा अन्य सरोकारवाला निकायहरूसँग सम्बन्ध र सम्पर्कको विकास गर्ने ।
८. अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धान सम्बन्धमा नागरिक जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने ।
९. सामुदायिक प्रहरीलाई प्रभावकारी बनाउने ।
१०. लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरणको लागि प्रभावकारी योजना विकास र संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने ।
११. अपराध अनुसन्धान प्रशिक्षणको संस्थागत विकास तथा अनुसन्धान कर्ताको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
१२. अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय सङ्गठनहरूसँग सम्बन्ध विकास एवम् विस्तार गर्ने ।

कार्ययोजनाले टेवा पुग्ने विश्वास लिईएको छ । अपराध अनुसन्धानको क्षमता र विशिष्ट अनुसन्धान कार्यको कार्यान्वयनले मात्र फौजदारी न्याय प्रणालीको विश्वसनीयता सुनिश्चित भई समग्र समाजको सुरक्षामा अनुकूल प्रभाव पर्ने देखिन्छ।

कार्ययोजनाले अपराध अनुसन्धानको सेवा विशिष्टीकरण गर्ने, सूचना (Intelligence) सङ्कलन र विश्लेषण गर्ने पद्धतिको विकास गर्ने, अपराध रोकथाम र अनुसन्धानमा सूचना प्रविधि एवम् वैज्ञानिक संसाधनको अधिकतम प्रयोग गर्ने, अन्तरदेशीय अपराध नियन्त्रणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समन्वय र सहयोग आदान प्रदान गर्ने, मानवाधिकारको संरक्षण र पीडित मैत्री वातावरणको विकास गर्ने, जन सहभागितामूलक अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धानको पद्धति विकास गर्ने, अपराध रोकथाम र अनुसन्धानका लागि राष्ट्रिय आपराधिक अभिलेख (Criminal Data Base)को विकास एवम् विस्तार गर्ने उद्देश्यहरू राखेको छ । ■

अपराध अनुसन्धान कार्यशाला गोष्ठीका केही दृश्यहरू ।

अपराध अनुसन्धान विभाग प्रमुख प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक सुरेन्द्र बहादुर शाहका साथमा अपराध अनुसन्धान विभाग तथा मातहतमा कार्यरत प्रहरी अधिकृतहरू

अपराध अनुसन्धान र यसका चुनौतीहरू

भरत मणि रिजाल

जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय, भक्तपुर

१. विषय प्रवेश :

कुनै पनि राज्यका अति महत्वपूर्ण कर्तव्य र दायित्वहरू मध्ये कानून, व्यवस्था र शान्ति सुरक्षा कायम राख्ने, कसुर गर्ने कसुरदारलाई विद्यमान कानूनको दायरामा ल्याई कानून बमोजिम दण्ड सजाय दिलाई कानूनको शासन (Rule of Law) लाई प्रत्याभूत गर्नु र गराउनु समेत हो ।

अपराध अनुसन्धान पद्धतिमा मूलतः विभिन्न मुलुकमा दुई प्रकारका अनुसन्धान पद्धतिहरू अपनाएको पाइन्छ । पहिलो अन्वेषणात्मक वा अनुसन्धानात्मक प्रणाली (Inquisitorial System) जसमा कसुरको प्रकृति र अवस्था अनुसार अनुसन्धान र अभियोजनमा संलग्न रहनु, अभियुक्तले आफ्नो सफाई पेश गर्न बोल्ने पर्ने, सानातीना कार्यविधिगत त्रुटिबाट कसुरदार उम्कन नपाउने, निर्दोषिताको भार अभियुक्तमा पनि रहने जस्ता विशेषताहरू रहन्छन् र यो प्रणाली फ्रान्स, जर्मनी आदि देशहरूमा अपनाएको पाइन्छ । नेपालमा पनि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ मा यसका केही पक्षहरूलाई अंगालीएको थियो ।

अर्कोतर्फ अभियोजनात्मक वा प्रतिद्वन्द्वात्मक प्रणाली (Adversarial System) भनेको Common Law System को जननी मानिने बेलायतमा प्रचलनमा रही भारत र नेपालमा समेत प्रयोगमा रहेको पाइन्छ । जसमा कसुरदारलाई चुप लाग्ने हक, प्रमाणको भार वादि पक्षमा हुने, शंकारहित तवरले कसुर पुष्टि गरिने, शंकाको सुविधा कसुरदारले पाउँने, अदालत तटस्थ रेफ्रीको भूमिकामा रहने आदि जस्ता विशेषताहरू रहन्छन् । वर्तमान सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ यही पद्धतिमा आधारित रहेको छ । हामीले अपनाई आएको प्रतिद्वन्द्वात्मक प्रणाली (Adversory System) मा

फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालन गर्न मुख्य रूपमा प्रहरी, सरकारी वकिल र अदालतलाई जिम्मेवार बनाएको छ । स्वच्छ, निष्पक्ष तथा सफल अनुसन्धान तहकिकातको आधारमा गरिएको अभियोजनले पीडितले न्याय प्राप्त गर्ने र पीडकलाई कानून बमोजिमको दण्ड सजाय दिलाई समाजमा शान्ति सुव्यवस्था कायम भएमा मात्र फौजदारी न्यायको लक्ष्य पुरा हुन्छ । उक्त लक्ष्य हासिल गर्न सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ ले सरकारवादी फौजदारी वारदातहरूको अनुसन्धान तहकिकात गर्ने जिम्मेवारी नेपाल प्रहरीलाई प्रदान गरेको र सोको प्रारम्भिक चरणदेखि नै निगरानी गर्ने सहयोग गर्ने कार्य सरकारी वकिललाई सुम्पिएकोले यी संस्थाको आवश्यक समन्वय र सहकार्यबाट मात्र सफल अनुसन्धान भइ सोको आधारमा अदालतमा मुद्दाको प्रवेश गराई फौजदारी न्यायको लक्ष्य पुरा हुन्छ । भनिन्छ प्रभावकारी तथ्यपरक (Fact oriented), वैज्ञानिक अनुसन्धानबाटै प्रभावकारी अभियोजन हुन सक्छ र अदालतले सोही आधारमा न्याय निरूपण गरी फौजदारी न्याय प्रशासनको औचित्यता पुष्टि गर्न सक्छ । त्यसैले फौजदारी न्याय (Criminal Justice System) समग्र रूपमा प्रभावकारी अनुसन्धानमा निर्भर रहन्छ ।

२. अपराध अनुसन्धान (Investigation of Crime) के हो ?

अपराधको परिभाषा समाज, भूगोल, राष्ट्र आदि आधारमा फरक-फरक हुन सक्छ । वास्तवमा विद्यमान राष्ट्रिय कानूनले नगर्नु भनेका कार्यहरू गरेमा वा गर्नु पर्ने कार्यहरू नगरेमा त्यस्ता कार्यहरूलाई अपराधको परिभाषा भित्र राख्न सकिन्छ । अपराधको परिभाषाका सन्दर्भमा निम्न परिभाषाहरूलाई समेत लिन सकिन्छ :

- Crime is anti-social behavior offence against human relationship, violation of laws, violation of well-being of the society .

- Sociological perspective.

- No crime without law, definition is rooted in the criminal law.

- Legalistic perspective

- Crime is depended on power structure .

- Political perspective

- Crime is abnormal & deviational behaviour .

- Psychological perspective

- Crime is an intentional act or omission in violation of criminal law.

- Poul Toppinard

- Crime is behaviour in violation of criminal law.

- Sutherland

अपराध अनुसन्धान Criminal process को आधार स्तम्भ हो जसले फौजदारी न्याय प्रशासन परिचालन गर्न सक्दछ । राज्यका फौजदारी कानुनले अपराध भनी धोषणा गरिएका कार्यहरू भएमा को, कसले, के, कसरी, किन ? गन्यो भनि सत्य तथ्य उजागर गर्न सम्बद्ध निकाय/अधिकारीबाट गरिने खोज नै अपराध अनुसन्धान (Crime investigation) हो ।

अपराध अनुसन्धानले निम्न प्रश्नहरूको उत्तर खोज्दछ :

- कस्तो घटना घटेको हो ?
- पीडित र पीडक को को हुन् ?
- घटना कहाँ, कसरी, किन, कहिले भएको हो ?
- घटना घटाउँन के कस्तो साधन प्रयोग भएको थियो ?
- अपराधसंग सम्बन्धीत के कस्ता सबुत प्रमाणहरू छन् ?
- के कस्तो र कुन कानुनको उल्लङ्घन भएको हो ?

अनुसन्धान तहकिकात कुनै घटना वारदातका बारेमा भविष्यवाणी (Forecast) गरिने मात्र नभई विषयगत (Subjective) तथा वस्तुगत (Objective) तथ्यहरूको अन्वेषण/खोज (Exploration) हो । यसमा योजनावद्ध रूपमा जस्ताको तस्तै प्रमाणहरूको सङ्कलन र संग्रह गरिन्छ । जसले

गर्दा न्याय निरूपणमा सफलता प्राप्त गर्न सकिन्छ । अनुसन्धानबाट सङ्कलित प्रमाणको वास्तविकता, विश्वसनीयता, सत्यताले समग्र मुद्दाको सफलता र असफलतालाई मात्र प्रक्षेपण गर्दैन् बरु यसले न्यायिक सुशासन तथा मुलुकको फौजदारी न्याय प्रणालीलाई असर र प्रभाव पारी समग्र कानुनी शासनलाई नै प्रभाव पार्दछ ।

३. अपराध अनुसन्धान/तहकिकातका महत्वपूर्ण सिद्धान्तहरू

मूलतः अपराध अनुसन्धान तहकिकातमा निम्न सिद्धान्तहरूलाई अनिवार्य रूपमा परिपालना गर्ने गरिन्छ :

(क) मुद्दाको मौलिकताको सिद्धान्त (Principle of Uniqueness of the case) : प्रत्येक मुद्दा/विषयहरू भौतिक हुन्छन् त्यसैले तथ्यको विषय र प्रकृतिलाई विचार गर्नु पर्दछ ।

(ख) निष्पक्षता र स्वतन्त्रताको सिद्धान्त (Principle of fairness and independence) : अनुसन्धान कर्ता निष्पक्ष, स्वतन्त्र र वस्तुनिष्ठ हुनु पर्दछ । उ कसैप्रति पूर्वाग्रही बन्नु हुन्न ।

(ग) कानुनको उचित प्रक्रियाको सिद्धान्त (Principle of Legally performance of duty) : अनुसन्धानका सम्पूर्ण कार्यहरू कानुनले निर्धारण गरेका प्रकृयाहरूका आधारमा मात्र अनिवार्य रूपमा पुरा हुने छन् र गरिनेछन् ।

(घ) मानव अधिकारको उचित प्रयोगको सिद्धान्त (Principle of Application of Human Rights) : विश्वव्यापी रूपमा स्थापित मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय दस्तावेजहरू र राज्यको संविधानले प्रत्याभूत गरेका सिद्धान्तहरूलाई अनुसन्धान कर्ताले पालन गर्नु पर्दछ ।

(ङ) उपयुक्त व्यक्तिलाई उपयुक्त अभियोजनको लागि प्रस्ताव गर्ने सिद्धान्त (Principle of proposed Right person to be prosecuted Rightly) : अनुसन्धानबाट सङ्कलित प्रमाणका आधारमा अपराधमा जसको जे भूमिका (Role) छ सो अनुसारको अभियोजन गरिनु पर्दछ ।

४. अपराध अनुसन्धानमा प्रहरीको भूमिका :

हाम्रो देशको वर्तमान सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ ले अन्य कानुनको समेत अधिनमा रही सो ऐनको अनुसूची-१ मा समावेश भएका फौजदारी अपराधहरूको अनुसन्धान प्रहरीले गर्ने र सोको राय प्रतिवेदन सरकारी वकिल समक्ष

प्रस्तुत गरेपछि महान्यायाधिवक्ता द्वारा प्रत्यायोजित अधिकार बमोजिम सरकारी वकिलले अभियोजन गर्ने गरिएको अवस्था छ। अपराधको अनुसन्धानमा प्रहरीको भूमिकालाई सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ र यसको नियमावली, २०५५ अनुसार यसरी हेर्न सकिन्छ :

- अपराध सम्बन्धी सूचना वा जाहेरी (FIR) दर्ता गर्ने ।
- अनुसन्धान अधिकारी तोकने त्यसको जानकारी सम्बन्धीत सरकारी वकिल कार्यालयमा दिने ।
- प्रमाण (मौखिक र भौतिक) सङ्कलन गर्ने ।
- अभियुक्तलाई पक्राउ गर्ने, हिरासतमा राख्ने, आवश्यक भए म्याद थप गर्ने ।
- अभियुक्तको सरकारी वकिल समक्ष बयान गराउने ।
- सरकारी वकिलसंग राय सल्लाह लिने ।
- हिरासतमा रहेका अभियुक्तलाई छाड्ने ।
- सरकारी वकिलले अपराध अनुसन्धानका सन्दर्भमा दिएका निर्देशनहरू पालना गर्ने ।
- हिरासतमा रहेका व्यक्तिलाई मानवोचित व्यवहार गर्ने ।
- मुद्दा चलाउन/नचलाउन राय सहितको मिसिल सरकारी वकिल समक्ष पेश गर्ने ।

यसै गरी अपराध अनुसन्धानमा सरकारी वकिलको भूमिकालाई पनि बिर्सन सकिन्न । विद्यमान कानूनलाई हेर्दा सरकारी वकिलको भूमिका अपराधको सूचना सहितको प्रारम्भिक प्रतिवेदन आएको अवस्थाबाटै सुरु हुन्छ । अनुसन्धान अधिकारी र सरकारी वकिलको आवश्यक समन्वयबाटै सफल अनुसन्धान र अभियोजन हुन सक्ने कुरामा दुईमत नहोला । सरकारी वकिलले समेत अपराध अनुसन्धानमा निम्नानुसारको भूमिका खेल्न सक्छ :

- अनुसन्धान अधिकारीलाई निर्देशित गर्ने वा सहयोग गर्ने ।
- प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि आवश्यक निर्देशन दिने ।
- अभियुक्तको बयान गराउने ।
- प्रहरीले अपराध अनुसन्धानका सन्दर्भमा माग गरेको

कानुनी राय सल्लाह दिने ।

- हिरासतमा रहेको अभियुक्तलाई छाड्ने सहमति दिने ।
- अनुसन्धान अधिकारीको राय प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि आवश्यक निर्देशन दिई थप अनुसन्धान गराउने ।

५. अपराध अनुसन्धानका समस्या तथा चुनौतीहरू :

तिनओटा फौजदारी न्याय प्रणालीका महत्वपूर्ण पाटाहरू (अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण) मध्ये अपराध अनुसन्धान अन्य पाटाहरूको जग मात्र नभएर समग्र संरचना अनुसन्धान प्रक्रियामा नै रहेको हुन्छ । विश्वमा विकसित नवीनतम् प्रविधि, सिप, सञ्चार, यातायात जस्ता विषयहरूले अपराध गर्ने तौर तरिका (Modus operandi) पनि विकसित गरेको पाईन्छ । हाल आएर परम्परागत अपराधहरू (Traditional Crime) मात्र नभएर आधुनिक अपराधहरू (Modern Crime) जस्तै Cyber Crimes, Money Loundaring आदि जस्ता अपराधहरूको समेत विकास भएको छ । जसका कारण अपराध अनुसन्धानमा प्रसस्तै समस्या र चुनौतीहरूको सामना गर्नु परेको यथार्थ नकार्न सकिन्न । अपराध अनुसन्धानका प्रमुख चुनौतीहरूलाई यस प्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- अनुसन्धान अधिकारीको ज्ञान, कुशलता र क्षमताको अभिवृद्धि गर्न नसकिएको ।
- वैज्ञानिक तथा वस्तुगत प्रमाणको सङ्कलनमा चुनौती हुनु ।
- अनुसन्धानको लागि छुट्टै जनशक्ति र निकायको अभाव हुनु ।
- केही जटिल प्रकृतिका मुद्दामा हदम्यादको कमी हुनु ।
- भौतिक साधन स्रोतको अभाव हुनु ।
- स्वामित्व भाव (Sense of ownership) को अभाव हुनु ।
- समन्वय र सञ्जालीकरणको (Networking) को अभाव हुनु ।
- भौगोलिक जटिलता हुनु ।
- विधिविज्ञान प्रयोगशालाको अभाव हुनु ।

६. समस्या समाधानका उपायहरू :

भनिन्छ जहाँ समस्या हुन्छ, त्यहाँ उपायहरू पनि निश्चित रूपमा हुन्छन्। माथि विवेचना गरिएका अपराध अनुसन्धानका चुनौती/समस्याहरूको न्यूनीकरण गर्नका लागि निम्न उपायहरू अवलम्बन गर्न जरुरी छ :

- अनुसन्धानलाई बढी वैज्ञानिक बनाई वस्तुगत प्रमाणको सङ्कलन गर्ने र त्यसको गुणात्मक पक्षलाई जोड दिने (Collection of the scientific & objective evidence)
- अनुसन्धानको महत्वलाई प्राथमिकता दिइनु पर्ने (Priority must be given to Investigation)
- Professionalism लाई ध्यान दिई ज्ञान, सिप र अनुभवी (Knowledge, skill and experience) अधिकारी तयार गर्ने ।
- अनुसन्धान तथा अभियोजक बिचको पारस्परिक सम्बन्धको विकास गर्ने ।
- अनुसन्धानका लागि प्रविधिको विकास गरी सहज पहुँच गराउने ।
- कम्तीमा क्षेत्रीय रूपमा विधि विज्ञान प्रयोगशालाहरूको विकास गर्ने ।

७. निष्कर्ष :

नेपालको माहान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदन आ.व.०६९/७० अनुसार विभिन्न अपराधहरूमा

जम्मा मुद्दा संख्या १६,६३६ भएको र प्रतिवादीहरूको संख्या ४०,४२७ रहेकोमा मुद्दाको सफलताको प्रतिशत ७४.८६ मात्र रहेको देखिन्छ। जसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने हाम्रो फौजदारी न्याय प्रणालीमा सुधारको आवश्यकता छ। कानून र व्यवस्था कायम गरी न्यायपूर्ण समाजको सिर्जना गर्ने राज्यको चाहनालाई मूर्त रूप दिन फौजदारी न्याय प्रणालीको कुशल व्यवस्थापन र शाखपूर्ण विकासबाट मात्र सम्भव छ। मुद्दामा प्राप्त हुने सफलता र असफलताको मूल जग वस्तुनिष्ठ वैज्ञानिक र निष्पक्ष अनुसन्धान र दक्ष व्यावसायिक अभियोजन प्रक्रियाबाट मात्र सम्भव हुन्छ। फौजदारी मुद्दामा देखिने गरेका असफलता नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासनका लागि चुनौतीको रूपमा देखिएको, जसले दण्डहीनतालाई प्रोत्साहित गरिरहेको अवस्था छ। यी चुनौतीहरूलाई न्यूनीकरण गर्न फौजदारी मुद्दाको सफलता प्रतिशत बढाउनु जरुरी छ।

जसका लागि अनुसन्धान अधिकारी तथा अभियोजकले जवाफदेहिता बहन गर्न सक्नु पर्दछ, भने अर्कोतर्फ उसलाई सक्षम बनाउनु र उसलाई प्रोत्साहित गर्नु राज्यको प्रमुख दायित्व पनि हुन जान्छ। चुनौतीहरू असिमित छन् तर सबै प्रकारका चुनौतीहरूसंग सामना गर्न हामी अनुसन्धान अधिकारीहरू जो फौजदारी न्याय व्यवस्थाका एक पाटा छौं, हामी तयार छौं र हाम्रो मिहिनेत र कडा परिश्रमले पक्कै पनि कानुनी शासनलाई जीवन्त राख्न सकिने छ। ■

प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक सुरेन्द्र बहादुर शाहका साथमा अपराध अनुसन्धान विभाग तथा मातहतका वरिष्ठ प्रहरी अधिकृतहरू

भुण्डिएका लासहरूमा हत्या वा आत्महत्याको प्रश्न:

डा. हरिहर बस्ती
कानुनी चिकित्साविद्

पछिल्लो समयमा हाम्रो समाजमा आत्महत्या गर्ने व्यक्तिको संख्या निकै बढ्दै गरेको पाइन्छ। हुन त विश्वव्यापी रूपमा नै यो क्रम बढिरहेको छ। विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको तथ्याङ्क अनुसार करिब १० लाख मानिस वर्षेनी आत्महत्या गर्दछन्। एक लाखमा १६ जना अर्थात हरेक ४० सेकेन्डमा १ जनाले आत्महत्या गरिरहेका छन्। यो संख्या सन् २०२० मा दुई गुणाले बढ्ने आंकलन गरिएको छ। यो संख्या आत्महत्यामा सफल हुनेको संख्या हो भने विश्वमा हरेक वर्ष एक देखि दुई करोड मानिस आफैले आफूलाई सिध्याउन प्रयास गरिरहेका हुन्छन्। यो समूहका ५५ प्रतिशतको उमेर १५ देखि ४५ वर्ष भित्र पर्दछ। आत्महत्याका विविध कारणहरूको खोजी गरी तिनलाई रोक्न प्रयास गर्ने हो भने पक्कै पनि केही मात्रामा यो संख्यालाई घटाउन सकिन्छ र सबै भन्दा उत्पादक उमेर समूहका मानिसलाई बचाउनु भनेको उसको परिवार, समुदाय तथा राज्यकै लागि पनि एउटा ठुलो सहयोग गर्नु हो।

आत्महत्या गर्ने विभिन्न तरिकाहरूमा संसारभरि एकरूपता नभए पनि कतिपय तरिका जहाँतहीं अपनाउने गरेको पाइन्छ। यस्ता तरिका मध्ये भुण्डिएर मर्नु, विष सेवन गरी मर्ने प्रयास गर्नु, उचाइबाट हाम फाल्नु, पानीको ठुलो स्रोतमा पसी मर्ने प्रयास गर्नु, बन्दुक जन्य हतियारहरू आफ्नै जीउमा ताकेर पड्काउनु, मर्नका लागि मडितेल छर्की आगो लगाउनु र धारिलो हतियारले घाँटी वा शरीरका अन्य भागमा काट्नु केही मुख्य तरिकाहरू हुन्।

किन यति धेरै मानिसहरू आत्महत्या गर्दछन् भन्ने कुराको सुक्ष्म अध्ययन नगरी धेरै जसो आत्महत्याका कारण खुल्दैनन्। तर, पनि सरसर्ती हेर्दा आत्महत्याको निर्णय गर्नु अगाडि सो व्यक्ति कुनै न कुनै प्रकारको मानसिक तनावमा परेको हुन्छ। यदि लामो समयसम्म मानसिक तनाव कायम रहेमा व्यक्तिमा उदाशीनता वा Depression को विकास

हुन्छ। घर, परिवार तथा समाजमा अरुसँग मिलेर जान सक्ने कलामा कमी आउने वा गडबडी हुन जान्छ। जसलाई Adjustment disorder भनिन्छ। निरन्तर बढि रहेको उदाशीनताले काम गर्ने जाँगर मात्र मर्दैन विस्तारै सबै चिजमा अनिच्छा पैदा हुन्छ। अनावश्यक सोच तथा शंका बढ्दै जान्छ। यी सबै आफ्नै मनलाई नकारात्मक असर पार्ने लक्षणहरूको एउटा चक्र बन्दछ, जसमा एउटा लक्षणले अर्को लक्षणलाई अरु बढाउन मद्दत गरिरहेको हुन्छ। अन्तमा कुनै दिन यस्तो आउँछ जब व्यक्ति आफूलाई असहाय र वेकारको भएको महसुस गर्दछ र अब बाँचेर काम छैन भनी आफ्नै ज्यान लिने निर्णय गर्न पुग्दछ। यदि आफन्त वा परिवारबाट उसको अवस्थालाई समयमै बुझी उदाशीनतालाई के ले बढाई रहेको हो पत्ता लगाई मनोसामाजिक विमर्सको (Psycho-social counselling) समयमै उपयोग गरेमा सो व्यक्तिले आत्महत्या गर्दैन। यस्तै अर्को आत्महत्या गर्ने अवस्था हो आवेश वा आवेग। जुन लामो समयको उदाशीनता नभएर तुरुन्त उत्पन्न भएको कारणबाट सोच्दै नसोची आत्महत्याको निर्णय लिन पुग्नु हो। यसमा नसोचेको अवस्था एक्कासी पर्न गएमा र त्यसलाई पचाउने वा खप्ने शक्ति कम भएर अत्यधिक मानसिक तनाव परेकै समयमा व्यक्ति आत्महत्या गर्न पुग्दछ। उदाहरणको लागि परीक्षाको नतिजापछि असफल भएका केही विद्यार्थी आत्महत्या गर्दछन्। त्यस्तै असफल प्रेम, अनपेक्षित ठुलो आर्थिक घाटाको स्थिति, नजिकको आफूलाई धेरै माया गर्ने व्यक्तिको अकस्मात मृत्यु जस्ता परिस्थितिबाट तुरुन्त आवेगमा आएर व्यक्तिले आत्महत्या गर्न सक्दछन्। कडा मानसिक रोगीहरू पनि गलत विश्वास र अनावश्यक भय त्रासबाट पीडित भई आत्महत्याको प्रयास गर्न पुग्दछन्।

हालको समयमा नेपालमा पनि किन आत्महत्याको दरमा वृद्धि भै रहेको छ भन्ने विषय विज्ञहरूको खोजीको विषय हो। आमरूपमा हेर्दा अविकसित मुलुकहरूमा नै आत्महत्या

धेरै भएको हुनाले सामाजिक तथा आर्थिक कारणले हुने मानिसक तनाव धेरै हदसम्म एउटा कारण हुने गर्दछ । द्वन्दको अवस्था र द्वन्द पछिको समाजको अवस्था हेर्दा भइ रहेका विषम परिस्थिती बाहेक सोच्दै नसोचेका अन्य नकरात्मक परिस्थितिको विकास पनि आत्महत्याको संख्या बढाउन केहि मात्रामा जिम्मेवार छ । जस्तो परिवारमा कमाउने व्यक्ति अचानक मारिदा वा हराउन पुग्दा उसमा भर परेका सबै सदस्य प्रभावित हुने नैभए । यो बाहेक सामाजिक अन्याय, शान्ती सुव्यवस्थाको ठाउँमा असान्ती र बेथिती एक-आपसको सहयोग तथा सद्भावको ठाउँमा सत्रुता तथा बैमानी जस्ता कुसंस्कारले व्यक्तिलाई अनावश्यक मानसिक तनावका साथ बाँच्न बाध्य बनाउदछ ।

जब मानिसले मर्ने बाटो तय गरी पक्का गर्न पुग्दछ । तब उसले कसरी मर्ने भन्ने तरिकाको खोजी गर्दछ । उदाशीनता वा दीर्घ प्रकारको मानिसक तनावग्रस्त व्यक्तिले तरिका सम्बन्धी पनि योजना बनाएर त्यसको लागि आवश्यक सामग्री तथा समय मिलाएर आत्महत्या गर्न पुग्दछ भने अचानक आवेशमा गरेको निर्णयको कार्यान्वयनमा भने जुन अवस्थामा जे चीज बस्तु विद्यमान छ वा फेला परेको छ सोही प्रयोग गरी आफ्नो ज्यान लिने कोशिस गर्दछ । कुलत् अर्थात् मादक पदार्थ तथा औषधीहरूको दुर्व्यसनका कारण पनि कति मानिस आत्महत्याको बाटो रोज्ने अवस्थामा पुग्दछन् ।

भुन्डिएर गरिने आत्महत्या

आफ्नो ज्यान लिनको लागि भुन्डिएर मर्ने तरिका मानव सभ्यताको सुरुका दिन देखिनै सुरु गरिएको पाइन्छ । यसमा मर्ने व्यक्तिले कुनै लचकदार केही लामो चिज बस्तु जसलाई गाँठो पारी वा अन्य तरिकाले कुनै ठाउँमा बाँध्न वा अड्काउन सकिने र फेरो पार्न मिल्ने जस्तो कपडा, डोरी, पेटी, नाम्ला, दाम्ला आदिको प्रयोग गर्दछ । कहिले काँही जुत्ताको तुना, पकेटरुमाल, टाई र आफ्नै लामो कमालले समेत सफलतापूर्वक आत्महत्या गरिएका अवस्था फेला पर्दछन् । आत्महत्याका विभिन्न उपाय मध्ये भुन्डिएर मर्ने तरिका संसारका सबै देशमा प्रमुख रूपमा अपनाइने तरिका हो । क्यानडामा यो सबैभन्दा बढी प्रयोग गरिएको तरिकामा पर्दछ भने अमेरिकामा बन्दुक जन्य हतियारको प्रयोग पछि दोश्रो प्रमुख तरिकामा पर्दछ । यस्तै संयुक्त अधिराज्यमा लोग्ने मानिसहरूमा पहिलो र स्वास्नी मानिसहरूमा विष सेवन पछिको दोश्रो प्रमुख तरिका अपनाई मानिस भुन्डिएर आत्महत्या गर्दछन् । नेपालमा पनि भुन्डिएर मर्ने तरिका आम रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । काठमाडौंमा गरिने लास जाँच केन्द्रमा गरिएको एक अध्ययनबाट

प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार करिब २०% अप्राकृतिक मृत्युहरूको भारमा आत्महत्या पाइएका छन् भने ति मध्ये ५८% ले भुन्डिएर आत्महत्या गरेका छन् भने ४०% ले विष सेवन गरेका छन् । यसमा ७५% जति १५ देखि ४५ वर्षका पाइएका छन् हरेक ५ जना आत्महत्या गर्ने मध्ये ३ जना पुरुष र २ जना महिला पर्दछन् । पुरुष र महिला दुवैमा भुन्डिएर मर्ने तरिका नै सबै भन्दा बढी अपनाएको देखिन्छ ।

संसारभरी नै भुन्डिएर गरिने आत्महत्या किन धेरैले रोजेको होला भन्ने प्रश्नको उत्तर सजिलो गरी मिल्ने गर्दछ । पासोको रूपमा प्रयोग गरीने बस्तु आफैसँग सँधै भइरहेको हुन्छ । यसको लागि खोज्ने समय र पैसा केही चाहिँदैन । भुन्डिने स्थान आफ्नै कोठा, ट्वाइलेट, रुखको लच्केको हाँगो आदि पर्याप्त हुन्छ । मर्नको लागि लामो पिडा नहुने र मानिस तुरुन्त थाहा नपाई मर्ने भएकोले यो तरिका धेरै लोकप्रिय भएको हो । घाँटीमा बाँधिने पासोलाई आफ्नै जीउको पुरा वा आशिक तौलले तलतिर तानिने गरी कुनै स्थानमा बाँधी वा अड्काई जिउ छाडी दिएमा घाँटीमा चाप पर्दछ । सो चापको कारण घाँटी भित्र भएका रगत तल माथी जाने आउने नशाहरू, गिदीबाट जीउ तिर जाने र स्नायु नसाहरू र स्वास नली समेत थिचिन वा चेप्टीन पुग्दछन् । यतिसम्म की टाउकोको मात्र करिब ८/१० किलोको चापले धेरै नसाहरू पुरै बन्द हुन सक्दछन् ।

भुन्डिने प्रकृत्यामा पासो कहिँ अड्काएर यसको दुवै टुप्पा घाँटीको छेउछाउ नबाँधीकनै माथी एकै ठाउँमा परे पनि च्यापको हड्डीले घाँटीमा अड्कीन सजिलै मिल्ने हुन्छ । अलिकती उँचो ठाउँबाट खुट्टा मात्र छाडी दिएमा घाँटीमा चाप पर्दछ र यसरी परेको चापबाट गिदीमा पर्ने असरले व्यक्ति तुरुन्त होस गुमाउन पुग्दछ । होस गुमी सकेपछि खुट्टाले वा घुँडाले नै टेके पनि हातले दिमागको निर्देशन नपाएका कारण केही काम गर्न वा सो पासोलाई हटाउने प्रयास गर्न सक्दैन । यो अवस्था केही मिनेट मात्र रहेमा व्यक्ति मरिसकेको हुन्छ । अरु कसैले देख्ने वा पाउने भनेको केही समय बितिसकेपछि मात्र हो त्यसैले तुरुन्त नै अस्पताल पुर्‍याइएता पनि पुनः बचाउन सकिने सम्भावना नै रहँदैन । भुन्डिने क्रममा व्यक्तिले केही उचाई भएको स्थानको उपयोग गरेको हुन्छ । जस्तो खाट, कुर्सी, टेबल, डोको, मुडा वा प्राकृतिक रूपमा नै केही उचो स्थानबाट होचो तर्फ घाँटीमा पासो सहित तलतिर हतित्नु वा खस्नु भुन्डिएर मर्ने प्रकृत्याको मुख्य आवश्यक परिस्थिति हो । सो गर्दा खुट्टाले सहारा लिएको वस्तु लड्ने कोल्टीने सम्म हुन सक्दछ र

छोटो समयको लागि शरीर छटपटाउन सक्दछ जसले गर्दा सोही प्रकारका शरीरको कुनै भागमा सानातिना चोटपटक पनि देखिन सक्दछन् । यसरी केही सेकेण्ड देखि थोरै मिनेटको समयमा नै सबभन्दा पहिले दिमाग अचेतन भई बेहोश भएको व्यक्तिमा आफूलाई बचाउने कोशिस गर्ने संभावित प्रयासहरू, केही पनि भुन्डिएर मरेको लासमा गरिएका पाईदैनन् र मृत शरीर आधा सेतेको, भित्तामा लत्रिइएको, ढाड घुँडा वा खुट्टाले जमिनमा टेकेको देखि लिएर पुरा भुन्डिएकै अवस्थामा पनि परिस्थिति अनुसार पाइन्छन् । कहिले काँही सुरुमा तुर्लुङ्ग भुन्डिएको लास पनि समय बित्दै जाँदा खुट्टा टेक्न पुग्दछ । यसको कारण पासोमा परेका विभिन्न स्थानका गाँठाहरू शरीरको तौलले गर्दा विस्तारै मस्कदै जान्छन् र लम्बाई बढ्दछ । पासो लचकदार भएमा यो प्रकृया अरु बढी हुन्छ त्यसै गरी जमीन तिर तन्कदै जाने क्रममा घाँटी लगायत शरीरको तल्लो भागका जोर्नीहरू पनि तलतिर तन्कन पुग्दछन् जसले गर्दा पनि थोरै भए पनि लम्बाईअरु बढ्न मद्दत पुग्दछ । पासोको प्रकृती अनुसार कहिले काँही तन्कने क्रममा पासो कुनै पनि ठाउँमा चुडीन पुगेमा मृत शरीर जमीनमा खस्न पुग्दछ । यस्तो अवस्थामा शरीरको कुनैपनि भाग तल ठोकिँदा चोट समेत पर्न सक्दछ र घाँटीमा बेरिएको एउटा टुक्रा शरीरमा र माथी बाँधिएको ठाउँमा चुँडीएको पासोको अर्को बाँकी टुक्रा घटनास्थलमा भेटिन्छ ।

“अन्यथा प्रमाणित नभएमा सबै भुन्डिएको अवस्थामा पाइएका लासहरू आत्महत्या नै हुन्” All hanging deaths are considered as suicidal unless proved otherwise यो एक कहावत नभएर भुन्डिएका अवस्थामा पाइएका लासहरूमा विस्वव्यापी रूपमा गरिएको अनुसन्धानहरूको निष्कर्ष हो । परिस्थिति अनुसार भुन्डिएर मर्ने कहिले काँही दुर्घटना पनि हुन सक्दछ । तर, यस्मा परिस्थिति जन्य प्रमाणहरू स्पष्ट हुन्छन् । जस्तो केटाकेटीहरू खेल्ने क्रममा यदाकदा र ठूलै मानिस पनि डोरीको सहाराले उचाईमा काम गर्ने क्रममा यस्ता अवस्था पाईन्छन् । त्यस्तै अहिले पनि धेरै देशहरूमा प्रचलित अदालती आदेशको "Hang to death" पालना गरिँदा अपनाईने Judicial hanging को अवस्था लाई आत्महत्या मानिने कुरा भएन किनकी यसमा परिस्थिती नै अन्यथाको अवस्थामा हुन्छन् । एकले अर्को व्यक्तीलाई भुण्डियाएर मार्ने अर्थात Homicidal hanging पनि असम्भव भने छैन तर व्यवहारिक र वास्तविक रूपमा त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न त्यती सजिलो नहुने हुँदा ज्यादै थोरै वा नगन्य संख्या मात्र यस भित्र पर्दछन् । खासगरी असहाय

अर्थात प्रतिकार गर्न नसक्ने र थोरै शारीरिक तौल भएका व्यक्तिलाई मात्र यसरी भुण्डियाउन सकिन्छ । एउटा चेतना भएको वयस्क व्यक्तिलाई अर्को व्यक्तीले भुण्डियाउन असंभव नै हुन्छ । भुक्यानमा पारी विशेष तरिकाको पासो प्रयोग गरी त्यसलाई कही अड्काई तुरुन्त भुन्डिएको अवस्थामा पुऱ्याउन कोशिस गरिँदा मृतकको शरीरमा अन्य धेरै त्यस्ता प्रकारका चिन्हहरू उत्पन्न हुन्छन् जसलाई अन्यथा भनी मान्ने पर्याप्त आधारहरू रहन्छन् । मानव शरीर कपास जस्तो हलुका नहुने र व्यक्तिले नचाहेमा निजलाई पकड्न मात्र पनि त्यति सजिलो र सहज हुँदैन । जिउँदै भुण्डियाउन गरिएको प्रयासबाट घस्रिने, लछारपछार हुने र पकडनु पर्ने तान्नु पर्ने जस्ता प्रकृयाले सोही कारणसँग मेल खाने चोटपटक शरीरमा देखा पर्दछन् र त्यसलाई अन्यथाका लक्षणमा लिनु पर्दछ । यसो गर्दा घटनास्थलमा एक दुई जना भन्दा बढीको उपस्थिति र तिनीहरूका क्रियाकलापले गर्दा घटनास्थल पनि आफै भुन्डिएको भन्दा धेरै फरक हुन जान्छ ।

भुन्डिएको लास जाँच गर्दा शरीरमा देखिएका सबै लक्षण तथा चिन्हहरूको अभिलेखीकरण गरी अन्त्यमा यदि लासमा अरु मर्न सक्ने लक्षणहरू छैनन भने मृत्युको कारण hanging भनी दिने गरिन्छ । यदि कसैले भुण्डाएको अवस्था भए पनि मृत्युको कारण Hanging नै हो । करिव सबै भुन्डिएका पाइएका लासमा परिस्थिती आत्महत्या हुने गरेकोले चिकित्सकले आत्महत्या लेखि दियो भनी संकास्पद मृत्युका सन्दर्भमा त्यस्तो प्रतिवेदनको ठाउँ आलोचना गर्ने गरीन्छ । तर, चिकित्सकले हत्या वा अत्महत्या भन्न नमिल्ने कतिपय अवस्थामा नसक्ने पनि भएकोले लास जाँचमा पाइएका लक्षण परिस्थितीसँग मेल खान्छन्, खाँदैनन् भनी सुक्ष्म अध्ययन गर्नु अनुसन्धानकर्ताको प्रमुख दायित्व हो । कहिलेकाँही भुन्डिएको अवस्थाका लासमा अन्य बारदातका लक्षणहरू स्पष्ट देखिने र मरिसकेको मृत शरीरलाई भुण्डाएर राखिदिने गरेका पनि पाइन्छन् । राम्रोसँग पुर्णताका साथ गरिएको लास जाँचमा मृत्युको कारण अरु नै भेटिन्छन् जो भुन्डिनु सँग कुनै प्रकारले सम्बन्धीत हुँदैनन् । यस्तो अवस्थामा भुन्डिनुको मुख्य लक्षण घाँटीको डाम (ligature mark) जिउँदा हुँदा परेको भन्दा फरक पनि भेटिन्छ । यो पंक्तीकारले गरेका भण्डै ३ हजार भन्दा बढी भुन्डिएका लासमा ३ ओटा मात्र त्यस्ता अवस्था भेटिएका छन् ।

भुन्डिएर मर्दाका लक्षणहरू

कुनै पनि अप्राकृतिक मृत्युको खास कारण र त्यसका सहायक कारणहरू पत्ता लगाउनु मृत्यु सम्बन्धी गरिने अनुसन्धानको

प्रमुख उद्देश्य हो। यस्ता अवस्थामा परिस्थिति, मृत्यु भएको स्थान र मृत शरीरको सूक्ष्म अध्ययन अनुसन्धानको आवश्यक पाटा हुन्। भुन्डिएको लासमा प्रारम्भिक अनुसन्धानको समय देखिनै मृत व्यक्तिको जिउँदो हुँदाको अवस्थाका क्रियाकलाप देखि लिएर निजको अरुसँग भएको वा हुन सक्ने अन्तरक्रिया जस्ता सम्पूर्ण व्यवहारको सूचना सङ्कलन गर्नु पर्दछ। सो व्यक्ति कुनै पनि मानसिक तनावमा रहेको अवस्था हुन सक्दछ जुन कुरा नजिकका नातेदार वा साथीहरूलाई थाहा भएको नहुन सक्दछ। कहिले काँही त्यस्तो कुरा व्यक्ति मरिसकेपछि मात्र खुल्न सक्दछ। यदि निजको मनोदशा सम्बन्धी गडबडी फेला परेमा एउटा परिस्थितिजन्य प्रमाणलाई लिनुपर्ने हुन्छ। कतिपय व्यक्तिले मर्नु पूर्व मृत्युकालीन सूचना Suicide note मार्फत समेत दिन गर्दछन्। यस्तो तथ्य मरिसकेपछि कुनै कागजमा लेखिएको नोट, चिठी जस्ता प्रमाणबाट फेला पर्दछ। कहिले काँही त्यस्ता सूचना हात, पाखुरा वा तिघामा समेत लेखेर आत्महत्या गरेको लास जाँचको समयमा खुल्दछ।

यदाकदा विवाह नभएका तथा विधुवा महिलाहरूको भुन्डिएका लासहरूमा विकसित हुँदै गरेको गर्भावस्था वा भर्खरै गर्भ पतन गराएका लक्षणहरू पनि लास जाँचका क्रममा

भेटिन्छन्, जो भुन्डिनाको कारण बनेका हुन्छन्। अर्को परिस्थितिजन्य प्रमाणको रूपमा घटनास्थललाई लिनुपर्दछ। घटनास्थलमा चिज वस्तुहरूको गडबडी कुन रूपमा भएको छ वा छैन, बन्द कोठाभित्र भए सो कोठामा जान, निस्कन सक्ने वैकल्पिक बाटा छन् छैनन् जस्ता तथ्यहरू बलिया परिस्थितिजन्य प्रमाण हुन सक्दछन्। त्यस्तै भुन्डिनको लागि पासो बाँध्न तथा अड्काउने ठाउँ सोही व्यक्तिको पहुँच भित्र हुनै पर्ने तथ्य आफैले भुन्डिएको अवस्थामा मात्र विद्यमान हुन्छ। लासको अवस्थाको बारेमा हाम्रो समाजमा धेरै मिथ्या तथा गलत अवैज्ञानिक तर्क तथा धारणाहरू पाईन्छन्। माथि भनिए जस्तै घाँटीमा एउटा भट्टाका तुरुन्त अचेतन हुनलाई पर्याप्त हुने भएकोले लासको खुट्टाले जमिन छोएको मात्र नभएर पुरै जिउ नै लत्रेकोसम्म हुन सक्दछ। लास कतै भित्ता वा पर्खालमा अडेस लागेको पनि हुन सक्दछ। हात खुल्ला वा मुठ्ठी परेको जे पनि हुन सक्दछ। मृत शरीरको मेडिकल जाँच गर्दा भुन्डिएका लासहरूमा प्रायशः

देखिने घाँटीको डाम अर्थात् Ligature mark नै हो। उक्त डाम धेरैजसो अवस्थामा घाँटीको माथिल्लो भागमा अगाडिबाट पछाडि तिर गएको हुन्छ। जसलाई नागवेली परी माथि गएको भनिन्छ। छोटो पासो प्रयोग भएको अवस्था र खुट्टाले जमिनमा टेकेको अवस्थामा यदी गाँठोले घाँटीको छाला च्यापेको छ भने भट्टा हेर्दा वारपार पनि देख्न सकिन्छ। समयको अन्तरालसँगै उक्त डामको रङ्ग खैरो, गाडा खैरो वा कालो पनि देख्न सकिन्छ। त्यसलाई डाम नभएको भागसँग छामेर तुलना गरी हेर्दा केही कडापन भएको अर्को प्रमुख विशेषता हो। यदि अगाडि साइडतर्फ चिउँदो मुनि गाँठो परेमा पछाडी र दुवै साइडमा वारपार डाम पनि कतिपय भुन्डिएका अवस्थामा देखिने गर्दछन्। पुरा वारपार भए पनि वा आंशिक रूपमा भए पनि एउटा प्रमुख विशेषताको रूपमा तलबाट माथितिर गएकै डाम भुन्डिएको अवस्थामा हुनसक्ने डाम हो। यसको कारण जिउ तल तिर तन्कदा शरीर भन्दा

माथि कतै बाँधिएको पासो घाँटीमा समेत लपेटिएको हुँदा उक्त लपेटिएको भाग माथी मात्र सर्न सक्नु हो। पासोको डाम कति गाढा हुने भन्ने कुरा मुख्यतया कस्तो प्रकृतिको पासो प्रयोग भएको हो र कति लामो समयसम्म सो अवस्थामा लास रहेको

छ भन्ने दुई मुख्य कुराले निर्धारण गर्दछन्।

खस्रो खिरीलो डोरी प्रयोग भएमा एकै छिन पछि निकालिएमा पनि सो डोरीको छापको रूपमा स्पष्ट डाम देखा पर्दछ भने मोटो र नरम पटुका, साही जस्तो पासो प्रयोग भएमा र चाँडै नै त्यसलाई हटाई लास निकालिएमा कुनै डाम पनि नदेखिन सक्दछ।

उक्त डाम बाहेक शरीरका अन्य भागमा खास गरी हात खुट्टाहरूमा केही छाला खोसिएका वा नील परेका जस्ता चोटहरू हुन सक्दछन्। यसको कारण भुन्डिने प्रकृतिको क्रममा र त्यसबाट मानिस मर्ने क्रममा छेउछाउमा शरीरसँग सम्पर्कमा आउन सक्ने कुनै चिज वस्तु भएमा एकै छिनको छटपटीको कारणबाट र माथि बाट तल जिउ छाड्दा हुन सक्ने सम्पर्कले त्यस्ता चोट पर्नु हो। पासो तन्कदै जाने क्रममा चुडीएर शरीर भुईँमा खसेमा सोही अनुसारका बढी गम्भीर प्रकृतिका चोटपटक समेत पासोले बनाएका बाहेकका

चोटका रूपमा शरीरमा भेटिन सक्दछन् ।

भुन्डिएर मरेको लासको भित्री जाँचका क्रममा घाँटीको भित्री नरम तन्तु तथा हड्डीहरूमा त्यस्ता कुनै रक्तस्राव वा चोटहरू पाइदैनन् । घाँटीको भागको मेरुदण्डको हड्डी तथा तीनका जोर्नी भाँचिएको वा खुस्केको भनी कतिपय लासजाँच प्रतिवेदनमा उल्लेख गरी दिएको पाइन्छ तर, विश्वव्यापी तथ्याङ्कलाई हेर्ने हो भने खाली मृत्युदण्डको रूपमा भुन्ड्याइएका लासमा मात्र यस्तो लक्षण पाइन्छ । यसको कारण घाँटीमा पर्ने चापको मात्रा पुरा शरीरको चाप भन्दा धेरै बढी हुने गरी विशेष अवस्था बनाएर भुन्डाउने प्रकृया पुरा गरिन्छ । यस पंक्तीकारले गरेका हज्जारौं भुन्डिएका लासमा एउटा पनि यस्तो लक्षण हालसम्म पाइएको छैन । जिब्रोको फेदमा रहेको हाइओइड भन्ने हड्डीको Fracture भने अली बुढेसकाल लागेको र पुर्ण रूपमा भुन्डेका केही लासहरूमा घाँटीको मासु तन्कने क्रममा हुने गरेको पाइन्छ । यी देखि बाहेक भुन्डिएका लासहरूमा त्यस्ता बाहिरी तथा शरिर भित्र अन्य कुनै खास लक्षण पाइदैनन् ।

मिश्रित तरिकाको प्रयोगबाट आत्महत्या (Complex Suicide)

कहिलेकाँही भुन्डिएर मरेको भनिएका लासमा विष सेवन वा औषधीको सेवन, गरी, घाँटी आदि काट्न प्रयास गरिएका तर गहिरो गरि काट्न नसकिएका अवस्था र भुन्डिएका लासमा पाइनेसबै लक्षणहरू पाइन्छन् । यस्तो अवस्थालाई **complex suicide** भनिन्छ र यस्ता लक्षणहरूको सम्मिश्रण आफैँमा आत्महत्याको अवस्थाको पक्का प्रमाण हो ।

भुन्डिएका लासहरू र सामाजिक तथा कानुनी परिवेश:

हाम्रो समाजमा घट्ने केही आत्महत्याका घटनाहरूमा घरेलु हिंसा जस्तो परिस्थिती जोडिएको पाइन्छ । खास गरेर दाइजो प्रथासँग गाँसिएका वा अन्य कारणले मन नपराईएका वा हेला गरिएका महिलाहरू लामो मानसिक तनावबाट ग्रसीत भएका हुन्छन् । निश्चित समय सम्म खासगरी मानसिक र कतिपय अवस्थामा शारिरिक पिडा, कष्ट वा यातनाबाट सताइएका हुन्छन् । पचाउँदै वा खप्दै जाने क्रममा उनिहरू हार खाएर संसार बाटै विदा हुन भुन्डिएर मर्ने गर्दछन् । निजमा घटीरहेको परिवेश आफन्त तथा घर छिमेकमा थाहा भई सकेको हुँदा यस्तो व्यक्ती भुन्डिएर मर्दा सबैले एक मुखले भुन्डाएर मारेको वा मारेर भुन्डाइएको भनी अन्तिम निष्कर्ष निकाल्न पुग्दछन् । यसलाई सहयोग गर्न सामाजिक ज्ञानको रूपमा रहेका मिथ्या तथा गलत धारणाहरू काफ़ी हुन्छन । भुन्डिएर मानिस कसरी सजिलै मर्न सक्दछ ? अन्यथा प्रमाणित नभएमा भुन्डिएका लासहरू आत्महत्या

हुन, अन्यथा भनेको के हो र कसरी देखिन्छ वा भेटिन्छ, भन्ने विषयमा न्यूनतम ज्ञानको अभावले गर्दा सबै त्यस्ता मृत्युहरू कर्तव्यज्यानको रूपमा अदालत समेत पुग्ने गर्दछन् । लासजाँच गर्ने चिकित्सकको प्रतिवेदनमा मृत्युको कारण **Hanging** भनी आएको हुन्छ । यस्तो प्रतिवेदनलाई शंका गरिन्छ र चिकित्सकहरू समेत सो व्यक्तिलाई मारेर भुन्ड्याइएको हो भन्ने अभियोगमा मतियार भएको निष्कर्ष निकाल्न थालिन्छ । यदी पुर्णताका साथ अनुसन्धानकर्ताले घटनास्थलको राम्रो अनुसन्धान गर्ने र लासजाँच गर्ने चिकित्सकले पनि शरीरमा भएका सबै लक्षणहरू राम्ररी अभिलेखीकरण गर्ने हो भने त्यस्ता शंकाका घेरामा परेका भुन्डिएका लासहरूमा “तथ्य आफैँ बोल्छ” भनेभै गरी वास्तविकता उजागर गर्न कति पनि अप्ठ्यारो पर्दैन । जस्तो भौतिक तथा शारिरिक हिंसाका सिकार भएका त्यस्ता लासहरूमा पुराना वा नयाँ विभिन्न समयमा भएका घाउ खत र त्यस्ता घाउखतका संभावित कारणहरूको विश्लेषण गरिनु पर्दछ जुन भुन्डिनुको कारण हुन सक्दछन् । मानसिक यातना सम्बन्धी लक्षण भने मुर्दा मात्र जाँच गरेर कहिले पनि प्राप्त हुँदैनन् ।

नेपालको परिवेशमा देशभरीका सबै अस्पतालहरूमा मेडिको-लिगल क्षेत्रमा योग्यता प्राप्त वा तालीम प्राप्त चिकित्सकहरूको धेरै ठूलो अभाव भएका कारण प्राय जसो प्रतिवेदनहरू अपुर्ण, अस्पष्ट तथा लेखिएका तथ्यहरूको गलत व्याख्या गरिएको अवस्थामा पाइन्छन । यदी अन्यथा भएको भुन्डिएको लासको चिकित्सकीय अनुसन्धान गर्नु परेमा यो एउटा डरलाग्दो मात्र नभएर कहाली लाग्दो वास्तविक अवस्था हो ।

भुन्डिएका लासहरूको सन्दर्भमा भ्रम सिर्जना गर्ने केही हदसम्म नेपालमा प्रचलित फौजदारी कानुन समेत जिम्मेवार देखिन्छन् । उदाहरणको लागि मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धी महललले दिशा निर्देश गरेको भुन्डिएको लास भएमा केके हेर्नु पर्दछ भन्ने विषयमा चर्चा गर्न उपयुक्त हुन्छ । भुन्डिएको र मृत्यु भएमा आँखाको नानी ठूलो भएको छ छैन, ओंठ फुस्रो छ छैन, आँखा अगाडी निकलेको छ छैन, दिशा तथा विर्य निस्केको छ छैन, जिब्रो टोकेको छ छैन, खुट्टाले भुईँ छोएको छ छैन जस्ता तथ्यहरू धेरै पहिले नै चिकित्सा विज्ञानले विश्लेषण गरी सकेको छ । कुनै पनि कारणले मर्दा आँखाको नानी ठूलो हुन्छ । यो मृत्यु घोषणा गर्ने एउटा चिन्ह र दिमाग मरेको लक्षण हो । मल निस्कने प्रकृया पनि यदि मर्ने समयमा मलद्वारको नजिक दिसा जम्मा भएमा कुनै पनि कारणले मरेमा निस्कन सक्दछ र छैन भने जे सुकै कारण भए पनि निस्कने

कुरै भएन । आँखा केही बाहिर निस्कनु र धेरै रातो हुनु भुन्डिनुको नभएर **Strangulation** मा हुन सक्ने एक लक्षण हो । जिब्रो जो कोहीले जुनसुकै कारणले मर्दा टोक्न पनि सक्छ र नटोक्न पनि सक्दछ । हाम्रा पुर्वजहरूले मर्नु र जिब्रो टोक्नु पर्यायवाचीको रूपमा प्रयोग गर्थे जुन कुरा भुन्डिनुलाई मात्र लागु हुँदैन । मर्ने वित्तिकै विर्य निस्कदैन । केही समय वितेपछि लास दहो हुने अवस्थामा जुनसुकै कारणले मरेमा विर्य निस्कन्छ त्यस्तै खुट्टाले भुईँ छुने जस्ता कुरा माथी धेरै विवेचना भई सकेको छ । यसरी मुल कानुनले नै गलत र अवैज्ञानिक धारण लाई कानुनी तथ्य मानी दिँदा समाजका कुनै सदस्यमा पनि सही सामान्य ज्ञानको विकास हुन नसकेका कारण पनि भुन्डिएका लासहरूको अनुसन्धाननै प्रभावित भएको छ भन्दा अत्युक्ती हुँदैन । भर्खरै कार्यान्वयनमा आएको घरेलु हिंसा सम्बन्धी ऐनले पनि कतिपय वास्तविकता समेट्दा समेट्दै यदी घरेलु हिंसाका कारण मानिसले आत्महत्यानै गर्नु पर्ने विकल्प भएमा के कसो गर्नु पर्ने हो भनी भनेको देखिँदैन । भुन्डिएका लासहरू जो शारीरिक तथा मानसिक यातनाबाट नतिजा बन्न पुगेको अवस्थाका लागि कुनै कानुनी दफा (व्यवस्था) आकर्षित नभएकोले पनि कर्तव्य ज्यानको माग दावी गर्दै किटानी जाहेरी पर्ने अवस्था आएको हुन सक्दछ । यस्तो परिस्थितिमा सुरुका अदालतहरूले विभिन्न सङ्गठित समूहको दवावका कारण सबुद नहुँदा पनि पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने देखि लिएर हत्या भएकै हो भनी निर्णय दिन्छन् । अन्तमा सर्वोच्च अदालतबाट कानुन तथा सबुद सबै केलाउँदै सफाई दिने निर्णय हुन पुग्दछ । तर, यो क्रममा व्यतित भएको ८-१० वर्षको कसै माथी गरिएको गलत सजायको जवाफदेहीता कसैले लिनै नपर्ने कानुनी तथा व्यवहारिक प्रचलनले गर्दा सबै निकायले गरेका काम कारवाहीहरू ठीकठाक देखिने तर गहिरिएर हेर्दा भने हास्यास्पद अवस्थाको निरन्तरता हाम्रो मुलुकमा चलिरहेकै छ ।

उपसंहार

भुन्डिएर मरेको पाइएका लासहरूमा कतै अन्यथाका लक्षण त छैनन् भनी घटनास्थल देखि नै सुक्ष्म अनुसन्धान गरिनु पर्दछ । अनुसन्धानकर्ताले एउटा रेडिमेड फर्मेट भरी भारा टार्ने तरिकाको रिपोर्ट बनाएर मात्र पुग्दैन । यसमा स्थानको विस्तृत विवरणका साथै डोरी बाँधेको देखि लिएर विभिन्न स्थानमा भएका गाँठाहरूको समेत विवरण खुलाइएको हुनु पर्दछ । घटनास्थलमा लास उठाउनु पुर्व नै सरोकारवाला व्यक्तिहरूलाई अवलोकन गराउनु पर्दछ । भुन्डिएका भनिएका लासहरूको लासजाँच गर्दा घटनास्थल तथा लासजाँच

प्रकृतिको अध्ययन चिकित्सकबाट पनि गरिनु पर्दछ । प्रयोग गरिएको पासोको गाँठो जस्ताको तस्तै राखी लाससँग पठाउनु पर्दछ । भुन्डिएको स्थानमा पासो बाँधीएको ठाउँको छेउछाउमा समेत संभाव्य औठाछापको खोजी गर्ने प्रकृत्याको उपयोग गरेमा धेरै संकास्पद अवस्थाको निवारण गर्न सजिलो हुन्छ । लासजाँच कार्य तालिम प्राप्त चिकित्सकबाट मात्र गराईनु पर्दछ । लासको बाहिरी तथा भित्री जाँचबाट पाईएका कुनै लक्षण तथा घाँटीको भित्री भागको अवलोकनबाट प्राप्त सकरात्मक तथा नकरात्मक अवस्थाको समेत प्रतिवेदनमा उल्लेख गरीनु पर्दछ । जसबाट अन्यथा भएका अवस्थाहरू खुल्न सक्दछन् ।

१९.९ प्रतिशत भन्दा बढी संख्याका भुन्डिएका लासहरू आत्महत्या हुन भन्ने जान्दा जान्दै पनि ०.१ प्रतिशतको सम्भावना अन्यथा हुन सक्ने तथ्यलाई थोरै पनि नकार्न मिल्दैन । शरीरमा भएका विभिन्न चोटपटकको राम्रो सँग अभिलेखीकरण गरी तिनका कारण र समय सम्बन्धी विश्लेषण गरिनुका साथै त्यस्ता चोटपटक कति गम्भीर हुन र मृत्युको कारण बन्न सक्छन वा सक्दैनन भन्ने कुराको व्याख्या समेत भएमा प्रतिवेदन बढी पारदर्शी हुन जान्छ । चिकित्सकले मृत्युको कारण भुन्डिएको वा ज्वलनप्लन लेख्दैमा अनुसन्धान अधिकृतले यो त आत्महत्या रहेछ भनी अन्य पाटोमा आँखा चिम्लीन मिल्दैन । भुन्डिएर मात्र नभएर अन्य प्रकारका मृत्युमा समेत मर्ने प्रकृत्या तथा समय र सम्बन्धीत लक्षणहरूको बारेमा सामान्य ज्ञानसँग सम्बन्धीत जानकारी अनुसन्धानकर्ता, कानुन व्यवसायीहरू र न्यायमुर्ती सबैमा भएमा मात्र कुनै लक्षणको गलत व्याख्यामा लगाम लाग्न सक्दछ ।

प्रचलित कानुनमा भएका त्रुटिपुर्ण निर्देशनहरूलाई समय सापेक्ष सुधार नगर्ने र कसैको गैर कानुनी कृत्याकलपाबाट वाध्य भई आत्महत्या सम्म गर्नु पर्ने अवस्था सिर्जना गर्ने परिस्थितिलाई यथोचित सम्बोधन नगर्ने हो भने निरन्तर भई रहेका घरेलु हिंसाका सिकार भएका आत्महत्याहरू आत्महत्या नै मानिई रहन्छन् । यस्तो अवस्थालाई आफन्त तथा समुदाय वा समाजले जतिसुकै व्याख्या गरे पनि मान्ने छैनन । त्यसैगरी सामान्य खटपट पछि श्रीमती भुन्डिएर मरेको अवस्थामा लोग्ने, सासु, ससुरा लगायत दर्जनौ परिवारका सदस्यहरू अनाहक जेल बस्नु पर्ने र दशकौं पछि सर्वोच्च अदालतबाट हुन सक्ने फैसला कुर्नु पर्ने अवस्थाको अन्त्य पनि चुस्त अनुसन्धान प्रक्रिया र उचित कानुनी उपचारका माध्यमबाटै खोजिनु पर्दछ । ■

दुई किशोरको अपहरण पश्चात पाशविक हत्या अपराधको अनुसन्धान

महेशविक्रम शाह
प्रहरी उपरीक्षक

कुनै नयाँ घटनाको अनुसन्धान गर्नु भनेको नयाँ समस्या र चुनौतीको सामना गर्नु हो। एक अनुभवी र कुशल अनुसन्धानकर्ता पनि हरेक घटनाको अनुसन्धानको क्रममा अनुसन्धानको एक विद्यार्थीका रूपमा उपस्थित भएको हुन्छ। अपराधको प्रकार एउटै भए पनि प्रकृति फरक हुन्छ। अपराधको परिणाम समान हुन सक्छ तर अपराधको प्रवृत्ति फरक हुन्छ। कुनै दुई वस्तुको स्रोत एउटै छ भने ती दुई वस्तु बीचको भौतिक आकार समान हुन सक्छ। घटनास्थलमा फेला परेको जुत्ताको छाप त्यो जुत्ताले बनाएको अर्को छापसँग दुरुस्त मिल्न सक्दछ तर अपराधीले अपराध गर्दा प्रयोग गरेको ज्ञान र सीपलाई भौतिक सबुद प्रमाणको आकार मिलाउन सके जस्तो मिलाउन सकिदैन। हरेक व्यक्तिमा निहित ज्ञान र सिप भन्ने कुरा नितान्त भिन्न कुराहरू हुन्। यही कारण हो कि अनुसन्धानकर्ताले हरेक अपराधको अनुसन्धानमा अपराधीले प्रयोग गरेको विशेष ज्ञान र सीपको खोजी गर्दछ। प्रत्येक अपराधको अनुसन्धानमा अनुभूत गरिने आपराधिको यही विशेष ज्ञान, सिप र खुबीका कारण नै अनुसन्धानकर्ता जहिले पनि अनुसन्धानको विद्यार्थी मात्र रहन्छ। एउटा अपराधको अनुसन्धान सफल होला, अर्को अपराधको चुनौती देखा परिहाल्छ। यो सिलसिला मानव समाजको अस्तित्व रहेसम्म जारी रहने कुरा हो। अपराध मानव समाज सापेक्ष विकसित हुँदै जाने सत्य हो।

प्रहरीको व्यवसायिक जीवनमा कार्यरत रहँदा प्रहरीको दायित्व अनुसार विभिन्न जिम्मेवारीहरू निर्वाह गरियो। ती सम्पूर्ण जिम्मेवारीहरूमध्ये बाँके जिल्लाको कार्यालय प्रमुखका रूपमा रही कार्य गर्दा आफूले सामना गर्नु परेका थुप्रै चुनौतीहरूमध्ये एउटा चुनौतीलाई म सदा स्मरण गर्ने गर्दछु, जसको सम्झनाले मात्र पनि मेरो आइ सिरिङ्ग हुन्छ। दुई किशोरको त्यो क्रुर र पाशविक हत्याको घटनास्थलको चित्र मेरो स्मृतिमा आउँने वित्तिकै म 'के कुनै मान्छे यस हदसम्म पनि क्रुर हुन

सकन्छ?' भनेर गम्ने गर्दछु। तर यो कटु यथार्थ हो, मैले सामना गरेको यथार्थ !! यो घटना पश्चात् नेपालमा क्रुरता पूर्वक ज्यान मार्ने अपराधहरूलाई मृत्युदण्ड दिनका लागि कानून संशोधन हुनु पर्दछ भन्ने आवाज उठेको थियो। तर अपराधीलाई मृत्युदण्ड दिनु मात्र समस्याको समाधान होईन। सायद सभ्य र सुसंस्कृत समाजको निर्माण नै सम्पूर्ण समस्याको निदान हो। यस उक्त क्रुर र पाशविक हत्याको पृष्ठभूमि के थियो? हाम्रो अनुसन्धान टिमले कसरी सफल अनुसन्धान गर्न सक्षम भयो भन्ने कुरालाई यस आलेखमा सङ्क्षेपमा चर्चा गरिएको छ।

घटनाको पृष्ठभूमि :

मिति २०६७०६।१४ गते साँझ ६ बजेको समयमा बजार घुम्न भनी जिल्ला बाँके, नेपालगञ्ज नगरपालिका वडा नं. १५ गुरुद्वारा रोड बस्ने संजय द्विवेदीको छोरा जयबागेश्वरी बोर्डिङ्ग स्कूलमा अध्ययनरत वर्ष १५ को कपिल द्विवेदी र निजको साथी जिल्ला बैतडी बाराकोट गा.वि.स. वडा नं. १ घर भई बाँके, नेपालगञ्ज नगरपालिका वडा नं. १५ मा डेरा गरी बस्ने सोही बोर्डिङ्ग स्कूलमा अध्ययनरत वर्ष १६ को लीलाधर भट्ट घरमा फर्कि नआएकोमा मिति २०६७०६।१५ गते अज्ञात व्यक्तिले ९७२८१६६३०८ नं. को मोवाइलबाट संजय द्विवेदीलाई फोन गरी तपाइको छोरा हामीसंग छ, फिर्ता पठाउन पर्ने भए रु. पचास लाख तयार पार्नु तर यसको जानकारी प्रहरी र पत्रकारलाई गरे परिणाम ठिक हुने छैन भनी धम्की दिएको। सो घटनाको जानकारी मिति २०६७०६।१६ गते मात्र प्रहरीले प्राप्त गरेको तर पीडितका परिवारहरू कसैले घटनाका बारेमा जानकारी दिन र सम्पर्कमा आउन नचाहेको हुँदा प्रहरीले अपहरणको अनुसन्धानमा आफ्नै सूचनाको आधारमा अनुसन्धान गरी अपहरित किशोरहरूको सकुशल उद्धारको लागि प्रहरी परिचालन गरिरहेको अवस्थामा मिति २०६७०६।१८ गते दिउँसो जिल्ला

बाँके, खासकारकाँदो गा.वि.स. वडा नं. ४ स्थित धान खेतको बिचमा रहेको कच्ची सडकमा लीलाधर भट्टको टाउको र गिँड छुट्टिएको अवस्थामा लाश फेला परेको थियो। प्रहरीको सक्रियता अझ बढाउँदै शंकास्पद इलाकाहरूको खानतलासी तथा खोजी कार्यलाई तीव्रता दिईएको अवस्थामा पीडितहरूलाई अपहरणकारीले फिरौतीको बागेनिङ्ग गरी मिति २०६७/०६/१८ गते राति फिरौती स्वरूप रु. दश लाख बुझाउने सहमति भएको थियो। सहमति अनुसार उक्त कुरा प्रहरीलाई थाहा दिन नहुने र दिएमा बालकको ज्याँन लिने धम्की दिइएको थियो। अपहरित किशोर कपिल द्विवेदीका पिता संजय द्विवेदीले बाँके खजुरा स्थित ए.वि.सि. इट्टा भट्टामा गई रु. दशलाख बुझाए पछि अपहरणकारीहरूले कपिल द्विवेदी २ घण्टा पछि धम्बोजीमा आउँछ भनेर फर्काइ दिएका थिए। तर कपिल द्विवेदीलाई नछोडेकाले मिति २०६७/०६/१९ गते ५०० भन्दा बढी प्रहरी परिचालन गरी शंकास्पद इलाकाको कर्डन एन्ड अपरेसन गरी खोजी कार्य गरिएको थियो। भारत नेपाल सीमामा रहेका नाकाहरूमा समेत प्रहरी परिचालन गरी खोजी कार्य गरिएको थियो। यस खोजी कार्यमा भारतीय प्रहरीहरूको पनि सहयोग प्राप्त भएको थियो। तर अपहरणकारीको मोबाइलको रेन्ज पुष्पलाल चोक र सो वरिपरिको इलाकासम्म देखिएकोले उक्त क्षेत्रमा कर्डन, सर्च अपरेसन तथा रेड कार्यलाई केन्द्रित गरी किशोरको उद्धार गर्ने प्रयास गरिएको थियो। तर कपिल द्विवेदीको अवस्था अझै अज्ञात रहेकोले सोही राति पुनः इन्द्रपुर गा.वि.स.वडा नं. ३ इन्द्रपुरगाउँमा छापा मार्दा घटनाको मुख्य

नाईके र प्रहरीको मोष्ट वाण्टेड सूचीमा रहेको “आदर्श” भन्ने मेराज अहमद साईलाई निजकै घरबाट पक्राउ गर्न सफल भए पछि तत्काल निजसंग सोधपुछ गर्दा मिति २०६७/०६/१८ गते राती फिरौती बापतको रकम रु.दस लाख लिए पछि सोही राती १२ बजे नै इन्द्रपुर गा.वि.स. वडा नं. ७ मोतीपुर स्थित धानखेतको बिचमा रहेको पोखरीको छेउमा लागि घाँटी रेटी हत्या गरी सोही स्थानमा खाल्डो खनी पुरेको र सो घटनामा जिल्ला बाँके, इन्द्रपुर गा.वि.स. वडा नं. ३ बस्ने रामसुरेश कुर्मी, ऐ.ऐ.बस्ने राजितराम कुर्मी, रामसोभित कुर्मी, ईब्राहिम मनिहार, कैलाश कुमार गडरिया, रज्जव अलि साई, रगौं भन्ने रिजवान साई, सत्रुघन कुर्मी, कमलद्दिन गडरिया, ईन्साफ अलि सेख, मनोज कुर्मी, वर्षादी भन्ने नजिर खाँ समेतको मिलोमतोमा अपहरण गरी कर्तव्य गरी मारेको र अपहरीतहरूको खोजी र अपहरणकारी विरुद्ध प्रहरीले गरेको अपरेशनको सूचना प्रहरी हवलदार साकिर अलि बेहनाले दिने गरेको भनी सावित भएको थियो। त्यसपछि इन्द्रपुर गाउँबाट नै राजितराम कुर्मी, रामसोभित कुर्मी, ईब्राहिम मनिहार, रज्जव अलि साईलाई र खासकारकाँदो गा.वि.स. वडा नं. ५ बाट प्र.ह.साकिर अलि बेहनालाई पक्राउ गरी थुनामा राखिएको थियो। मेराज अहमद साईले मृतक कपिल द्विवेदीलाई मारी पुरेको खाल्डो देखाईदिए पश्चात गाउँले, मृतकका आफन्त, मानवअधिकारवादी र पत्रकारको रोहवरमा उक्त खाल्डो खनी मृतक कपिल द्विवेदीको लाश निकाली थप अनुसन्धान सुरु गरिएको थियो।

मृतक दुई किशोरको परिचय

क) नाम : कपिल द्विवेदी, उमेर : १५ वर्ष
पेसा : अध्ययन, कक्षा : ९
विद्यालय : जय बागेश्वरी उच्च मा. वि. सुर्खेत रोड, नेपालगञ्ज, बाँके।
पिताको नाम : संजय द्विवेदी
वतन : जिल्ला बाँके, ने.गं.न.पा. वडा नं. १५ गुरुद्वारा रोड।

ख) नाम : लीलाधर भट्ट, उमेर : १६ वर्ष
पेसा : अध्ययन, कक्षा : १०
विद्यालय : जय बागेश्वरी उच्च मा. वि. सुर्खेत रोड, नेपालगंज, बाँके।
पिताको नाम : डिकरदेव भट्ट
वतन : जिल्ला बैतडी, बाराकोट गा.वि.स. वडा नं. १ डेरा : जि.बाँके, नेपालगञ्ज, न.पा.वडा नं. १५ गुरुद्वारा रोड।

अपहरणको सूचना प्राप्त भए पछि भएको प्रहरी अनुसन्धान कार्यको विवरण :

क) २०६७/०६/१६ गते

- अपहरण भएको सूचना पाए लगत्तै प्रहरी सक्रिय भएको।
- मजकुर कार्यालयमा जाहेर गरिएको।

- अपहरणकारीको मोबाइल नं. पत्ता लगाई उक्त सिम कसको नाममा रहेछ भनी बुझेको।
- सिम मालिक उमेश नाउ ठाकुरलाई नियन्त्रणमा लिई सोधपुछ गरेको।
- अनुसन्धानका सम्बन्धमा केन्द्रीय प्रहरी व्युरोसंग समन्वय

गरिएको ।

- फिरौती रकम माग्नका लागि प्रयोग भएको मोबाइल नं. ९७२८९६६३०८ को Call Detail लिई अनुसन्धान सुरु गरेको ।
- अपहरणकारीले कल गरेको स्थान पुष्पलाल चोक टावरको कभरेज भित्र पर्ने स्थान हो भन्ने थाहा भएपछि सम्पूर्ण क्षेत्रमा खोजी कार्य गरेको ।

ख) २०६७/०६/१७ गते

- अपहरणकारीको स्वर रिकर्ड गर्न अनुरोध गरिएको ।
- संकास्पद ठाउँहरूमा छापा मारेर खोज तलास गरिएको।
- सबै नाँकाहरूमा चेक जाँच तीव्र पारिएको ।

ग) २०६७/०६/१८ गते

- अपहरित बालकहरूको खोजी कै क्रममा दिउँसो कारकाँदो गा.वि.स. वडा नं. ४ को धानखेत विचको कच्ची सडकमा किशोर लीलाधर भट्टको लाश फेला परेको ।
- सुराकीहरूको परिचालन गरेको ।
- प्रहरीले घटनास्थल अनुसन्धान सम्पन्न गरेको ।
- अपहरित बालक कपिल द्विवेदीको खोजीका लागि करिव चार सय प्रहरीहरू परिचालन गरिएको ।
- साँझ अपहरित किशोरका बुबा संजय द्विवेदी रु. दश लाख फिरौती रकम बुभाउन जान लागेको थाहा भए पश्चात् प्रहरीले योजनाबद्ध रूपमा पिछ्या गरेर जाने प्रयास गरेको तर पीडित परिवारबाट अपहरित बालकको जीवनमाथि खतरा हुने हुनाले साथमा नआउन अनुरोध गरिए पश्चात् प्रहरी पछि हट्न बाध्य भएको ।

घ) २०६७/०६/१९ गते

- अपहरित बालकको खोजी निरन्तर जारी रहने क्रममा दिनभर विभिन्न गाउँमा करिव ५०० जना प्रहरी परिचालन गरिएको ।
- राति १२ बजे इन्द्रपुर गाउँलाई घेरा हाली छापा मार्दा अपराधको मुख्य नाइके मेराज अहमद साई पक्राउ परेको ।
- निजको बयानका आधारमा घटनाका अन्य अभियुक्तहरू जिल्ला बाँके, इन्द्रपुर गा.वि.स. वडा नं. ३ बस्ने राजितराम बर्मा, ऐ.ऐ.बस्ने राम शोभित बर्मा, ऐ.ऐ.बस्ने इब्राहिम मनिहार, रज्जव अलि खाँ र ऐ.खास कारकाँदो गा.वि.स. वडा नं. ५ घर भई जिल्ला प्रहरी कार्यालय,

बाँकेमा कार्यरत प्र.ह. साकिर अली बेहनालाई पक्राउ गरेको ।

- अर्को अपहरित किशोर द्विवेदीको पनि हत्या गरी इन्द्रपुर गा.वि.स. वडा नं. ७ मोतीपुर नहरको छेउको धान खेतको बीचको तलाउको किनारमा गाडेको छ भन्ने कुरा खुल्न आए पछि उक्त स्थान खोजी गरी पत्ता लगाइएको ।

ङ) २०६७/०६/२० गते :

- अपहरित बालक कपिल द्विवेदीलाई घाँटी काटेर मारी जमिनमा गाडिएको अवस्थामा फेला पारी लास भिक्ने कार्य सम्पन्न भएको ।

प्रहरी अपरेसनबाट पक्राउ परेका अभियुक्तहरू

१. बाँके, इन्द्रपुर गा.वि.स. वडा नं. ३ बस्न आदर्श भन्ने मेराज अहमद साई
२. ऐ.ऐ.बस्ने रामशोभित कुर्मी,
३. ऐ.ऐ. बस्ने इब्राहिम मनिहार
४. ऐ.ऐ. बस्ने रज्जव अली साई
५. ऐ.खासकारकाँदो गा.वि.स.वडा नं ५ घर भई जि.प्र.का. बाँकेमा कार्यरत प्र.ह. साकिर अली बेहना ।
६. बाँके, इन्द्रपुर गा.वि.स. वडा नं. ३ बस्ने कैलाश कुमार गडरिया,
७. बाँके, इन्द्रपुर गा.वि.स. वडा नं. ४ बस्ने वर्षादी भन्ने नजिर खाँ
८. ऐ. ऐ वडा नं ३ बस्ने राजितराम कुर्मी,

अनुसन्धानबाट खुल्ल आएका तथ्यहरू

अपहरित दुवै किशोरहरू लीलाधर भट्ट र कपिल द्विवेदीको अपहरण पश्चात हत्या भएको पुष्टि भए पछि अनुसन्धान टोली गठन गरी दुवै कर्तव्य ज्यान मुद्दाको अनुसन्धान कार्य सुरु गरिएकोमा निम्न तथ्यहरू खुल्न आएको ।

अपहरण र हत्याको कारण :

- मृतक कपिल द्विवेदीको बुबा संजय द्विवेदी प्रधानाध्यापक रहेको विद्यालय श्री नेपाल राष्ट्रिय प्राथमिक विद्यालयको व्यवस्थापन अध्यक्ष रामसुरेश बर्माबिच विद्यालयको आर्थिक स्रोत साधन जिल्ला शिक्षा कार्यालय बाँकेबाट प्राप्त लत्ता कपडाहरू वितरणका सम्बन्धमा विवादका कारण रामसुरेश बर्माले रिसईवी साँध्नको लागि आपराधिक प्रवृत्तिका मानिसहरूको सहयोग लिई दुई किशोरहरूको

अपहरण गरेको । पछि अपहरण पश्चात फिरौती असुल गरे पनि अपहरितलाई छोडि दिंदा आफूलाई चिनेको र पोल खुल्ने डरले हत्या गरेको ।

अपहरण कसरी भयो ?

- मिति २०६७/०६/१४ गते वेलुका रामसुरेश बर्माको मामाको छोरा बाँके ने.गं.न.पा.१ बस्ने मनोज बर्माले इन्द्रपुर गाउँ तर्फ घुम्न जाउँ भनी कपिल द्विवेदीलाई बोलाएको र कपिलसंगै लीलाधर भट्ट पनि गएको ।

अपहरण र बन्धक पश्चात मागिएको फिरौती :

- फिरौती माग गर्न प्रयोग गरिएको मोवाइल नं. ९७२८१६६३०८ को UTL को यू-सिम रामसुरेश बर्माले ल्याएको
- सोही सिमको प्रयोग गरी मिति २०६७/०६/१५ गते मेराज अहमद साईले संजय द्विवेदीको मोवाइलमा फोन गरी तपाईंको छोरा हाम्रो कब्जामा छ, छोरा चाहन्छौ भने रु. ५०,००,०००/- (पचास लाख) फिरौती बाफत बुझाउन रकम तयार गर्नु, प्रहरी र पत्रकारलाई खबर गरेमा ठिक हुने छैन भनी चेतावनी दिएको ।
- निज मेराज अहमद साईले आफ्नो परिचय नखुलाएको ।
- उक्त सिम उमेश नाउ ठाकुरको नाममा दर्ता भएको ।
- उमेश नाउ ठाकुरले सो मोवाइलका सिम चेतना मोवाइल सेन्टर धम्बोजीबाट खरिद गरेको, सिम खरिद गर्दा आफ्नै नामको कागजात पेश गरेकोमा सिम लिनु अगावै चालु रहेको सिम ९७२८१६६२७६ नं. चेतना मोवाइल सेन्टरले दिएको, पछि निजको कागजातबाट फिरौती माग गर्न प्रयोग भएको सिम ९७२८१६६३०८ रामशुरेश कुर्मी बर्मालाई दिएको ।

लीलाधर भट्टको हत्या हुनुको कारण

- अपराधीहरूको रिसईवी कपिलको बुबासंग मात्र भएको

देखिएको पनि कपिल द्विवेदीसंगै निजको साथी लीलाधर भट्ट पनि साथै आएकोले निज लीलाधर भट्टलाई छोडिदिएमा योजना सफल नहुने बरु निजलाई मारेपछि कपिलको परिवारलाई आतंकित बनाई अझ फिरौती रकम तयार गर्न दवाव हुने भएकोले मिति २०६७/०६/१७ गते राती बाँके, कारकाँदो गा.वि.स. वडा नं. ४ स्थित कच्ची सडकमा घाँटी रेटी हत्या गरेको सोही त्रासको कारण कपिल द्विवेदीको परिवारले तत्काल फिरौती रकम बाफत रु. १०,००,०००/- जुटाउन बाध्य भएको ।

अपहरण पश्चात क-कसको कुन भूमिका रह्यो ?

- दुवै बालकलाई इन्द्रपुर गा.वि.स. वडा नं. ३ स्थित रामसुरेश कुर्मी बर्माको घरमा पुऱ्याएपछि मेराज अहमद साई र रामसुरेश कुर्मी बर्माले सोही घरमा बन्धक बनाई राखेको ।
- जिल्ला प्रहरी कार्यालय बाँकेका प्रहरी हवलदार साकिर अलि वेहनाले इब्राहिम मनिहार मार्फत प्रहरी कारवाहीको गतिविधिको बारे जानकारी दिने गरेको ।
- अपहरणको बारेमा मिति २०६७/०६/१४ गते नै इब्राहिम मनिहारले साकिर वेहनालाई जानकारी दिएको
- सो अपहरण पश्चात फिरौतीको रकमबाट साकिर वेहनालाई रु.५०,०००/- दिने सल्लाह रहेको ।
- मिति २०६७/०६/१८ गते लीलाधर भट्टको हत्या पश्चात प्रहरीको सर्च अपरेशन हुँदै गएकोले सो कारवाहीको जानकारी पनि साकिर अलि वेहनाले नै दिएको ।
- २०६७/०६/१८ गते बेलुकी फिरौती रकम बुझाउन कपिलको बुबाको पछि पछि प्रहरी समेत आउन लागेको जानकारी साकिरले नै अपहरणकारीहरूलाई गराएको
- मेराज अहमद साईले बारम्बार संजय द्विवेदी र ऋचा द्विवेदीलाई मोवाइलमा फोन गरी फिरौती रकमका

लागि बागेनिङ्ग गरेको ।

- फिरौती रकम लिन मेराज अहमद साई, रामसुरेश बर्मा, रगौ भन्ने रिजवान साई, जियाउल सिद्दिकी गएका ।

फिरौती लिए पश्चात कपिल द्विवेदीको हत्या गर्नुको कारण

- अपहरणको मुख्य योजनाकार रामसुरेश कुर्मी बर्मा र मेराज अहमद साईलाई कपिल द्विवेदीले पहिलादेखि नै चिन्ने भएकोले कपिल द्विवेदीलाई छाडि दिंदा पोल खुल्ने डरले सवै अपहरणकारीहरूको सल्लाह बमोजिम मिति २०६७/०६/१९ गते राति फिरौती रकम रु दशलाख बुझिलिए पश्चात सोही राति नै कपिल द्विवेदीलाई बाँके, इन्द्रपुर गा.वि.स. वडा नं ७ मोतीपुर स्थित धानखेत बिचमा रहेको पोखरीको छेउमा लगेर घाँटी रेटी हत्या गरेको ।

फिरौती बाफत लिएको रकमको बाँडफाँड :

- राम सुरेश बर्माले रु. १,५०,०००/-
- मेराज अहमद साई र रगौ भन्ने रिजवान साईले रु. ३,००,०००/-
- जियाउल सिद्दिकीले रु. १,५०,०००/-
- बाँकी रु. ४,००,०००/- अन्य संलग्नहरूलाई बाँडफाँड गर्न भनी रामसुरेश कुर्मी बर्माले नै राखेको ।

मिसिलमा संलग्न प्रामाणिक तथ्य खुलाउने कागजात, बरामद गरिएका भौतिक सबुद प्रमाण तथा अन्य संलग्न कागजातहरू

- घटनास्थल तथा लासको तस्विर
- घटनास्थल तथा लास जाँच प्रकृति मुचुल्का ,
- घटनास्थलको रेखाचित्र,
- अभियुक्तहरूको वयान कागज
- पीडित संजय द्विवेदी तथा ऋचा द्विवेदीले मोवाइलमा अपहरणकारीले फिरौती माग गर्दाको अवस्थामा बागेनिङ्ग गर्दा भएको वार्तालापको रेकर्डको तयार पारिएको सि.डि.,
- प्रतिवादी मेराज अहमद साईले मिति २०६६/१२/१२ गते महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस नेपालगंजका क्याम्पस प्रमुद राजितराम पाठकलाई अपहरण गरेको हुँदा सो घटनाका पीडित राजितराम पाठक र निजको श्रीमती कृष्णा पाठकले प्रत्यक्ष मेराज अहमद साईसंग वार्तालाप गरेकोले निजहरूबाट मेराज अहमद साई र निजको स्वर समेत सनाखत गरेको कागज,
- जिल्ला प्रहरी कार्यालय, बाँकेबाट गरिएको पत्रकार

सम्मेलनमा प्रतिवादी मेराज अहमद, साई लगायत अन्य प्रतिवादीहरूले पत्रकारहरूसंग स्वतन्त्र रूपले अपहरण र हत्यामा आफू संलग्न रहेको भनी स्वीकार गरेको भि.डि.ओ. रिकर्ड,

- फिरौती वापतको रकम रु. १०,००,०००/- दिंदा २०/३० ओटा नोटमा पहिचानको लागि पीडित संजय द्विवेदीले दस्तखत गरेकोमा मेराज अहमद साईको घरबाट बरामद भएका १० थान हजार दरका नोट मध्ये ४ ओटा नोटमा दस्तखत पाइएकामा सो दस्तखतको समेत सनाखत संजय द्विवेदीले गरिदिएको सो हस्ताक्षरको विधि विज्ञान प्रयोगशाला परीक्षण प्रतिवेदन ।
- अपहरणकारीले फिरौती माग गर्दा प्रयोग गरेको मोवाइलको कल डिटेल र प्रयोगकर्ताको विवरण,
- मोवाइल प्रयोगकर्ता र विक्री गरेको पसलका मानिसहरूको कागज ।
- दुवैको हत्यामा प्रयोग भएको खुकुरी र कपिल द्विवेदीलाई हत्या पश्चात् लास गाड्नको लागि खाल्डो खन्न प्रयोग भएको फरुवा बरामद भएको, सो फरुवा रामसुरेश कुर्मी बर्माको हो भनी गरि दिएको सनाखत कागज ।
- घटनाको बारेमा थाहा पाएका मानिसहरूलाई बुझिएको घटना विवरण कागजहरू ।

जिल्ला अदालत, बाँकेको फैसला

यस आलेखमा चर्चा गरिएको दुई किशोरको अपहरण, शरीर बन्धक तथा हत्याका अभियुक्तहरूलाई जिल्ला अदालत, बाँकेले सर्वस्व सहित जन्म कैदको फैसला गरेको छ ।

- मेराज अहमद साई
- राजितराम कुर्मी
- इब्राहम मनिहार
- कैलाश कुमार गडरिया
- राम शोभित कुर्मी
- साकिर अली बेहना
- नजिर खान
- रज्जब अली साई
- मनोज बर्मा
- जियाउल सिद्दिकी

हाल माथि उल्लेखित अपराधीहरू आफूले गरेको पाप कर्मको सजाय स्वरूप जेलको जीवन विताइरहेका छन् ।

अपराध अनुसन्धान कार्यशाला गोष्ठीलाई समुद्घाटन गर्नुहुँदै सवोच्च अदालतका माननीय न्यायाधिश श्रीमान् कल्याण श्रेष्ठ ज्यू ।

अपराध अनुसन्धान कार्यशाला गोष्ठीलाई सम्बोधन गर्नुहुँदै प्रहरी महानिरीक्षक श्रीमान् उपेन्द्र कान्त अर्याल ।

अपराध अनुसन्धान कार्यशाला गोष्ठीमा सहभागीहरू ।

अपराध अनुसन्धान कार्यशाला गोष्ठी, प्रहरी प्रधान कार्यालय, नक्साल ।

अपराध अनुसन्धान कार्यशाला गोष्ठी, प्रहरी प्रधान कार्यालय, नक्साल ।

अपराध अनुसन्धान कार्यशाला गोष्ठीमा सम्बोधन गर्नुहुँदै विशेष अतिथि माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री बाबुराम कुँवर ज्यू ।

लागु औषधको परिचय, दुर्व्यसन, कारोबार

र हाम्रो सरोकार

रण बहादुर चन्द

प्रहरी वरिष्ठ उपरीक्षक
लागु औषध नियन्त्रण व्यूरो

१. पृष्ठभूमि

लागु औषधको दुर्व्यसन तथा अवैध ओसारपसार बिक्री वितरण बहुपक्षीय सरोकारको विषय हो। यो समस्या कुनै स्थान, मुलुक वा क्षेत्र विशेषको मात्र समस्या नभई विश्व मानव समुदायकै सामूहिक समस्याका रूपमा प्रकट हुँदै आएको छ। विश्वका सबैजसो राष्ट्र यस समस्याबाट अछुतो रहन सकेका छैनन्। लागुऔषध समाज विरुद्धको जघन्य सङ्गठित अपराध हो। विश्वमा नै बढी अफिम उत्पादन हुने कहलिएको क्षेत्र Golden Triangle (पाकिस्तान, अफगानिस्तान र ईरान) Golden Crescent (बर्मा, लाओस र थाईल्यान्ड) बिचमा परेकोले लागुऔषध ओसार पसार गर्ने गिरोहहरूले नेपालको भूमिलाई बेला बखतमा विश्राम बिन्दु (Transit Point) को रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पाईन्छ। नेपालको पूर्वी, दक्षिण र पश्चिम तर्फ भारतसंगको खुल्ला सीमाना भएको कारणले गाजाँ, चरेश भारततर्फ निकासी हुने र भारतको बाटो भएर नेपालमा सेतो हेरोइन, ब्राउनसुगर, औषधीजन्य फेन्सिडिल, टिडीजेसिक, नाईट्रोजन आदि जस्ता लागुऔषधहरू भित्रिने गरेको पाईन्छ।

लागुऔषध उत्पादन, ओसार पसार र बिक्री वितरण जस्ता कार्यहरूबाट राज्य, व्यक्ति, समाजमा परेको दूरगामी असरहरूलाई निर्मूल पार्नका निम्ति नेपालको प्रचलित ऐन लागुऔषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ प्रचलनमा रहेको छ। हालसम्म यो ऐन तीनपटकसम्म संशोधन समेत गरि सकिएको छ। समय सापेक्ष सुधार गर्ने अभिप्रायले बिद्यमान लागु औषध नियन्त्रण ऐन बर्तमान समयमा संशोधनको क्रममा अगाडि बढि रहेको पनि छ। साथै अन्य विभिन्न कार्यालय, संघ-संस्थाहरूको समेत सहयोग र योगदानले नेपालमा लागु

औषध नियन्त्रण गर्ने प्रयास भई रहेको पाइन्छ। लागुऔषध तथा मादक पदार्थ दुर्व्यसनीले सिर्जनशील युवा शक्तिलाई मात्र असर नपुऱ्याई सिंगो समाजमा लुटपाट, चोरी, हिंसा, यौन रोग र अपराध जस्ता सामाजिक विकृति र अपराधहरूमा समेत वृद्धि गर्ने गरेको देखिन्छ। यसका साथै अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा नै देखा परेको महा यौन रोग एड्स (AIDS) ले युवा वर्ग ग्रसित हुने बढि सम्भावना रहेको छ। यस कारण लागु औषधको उत्पादन, ओसारपसार, बिक्री वितरणलाई निर्मूल पार्नुपर्ने टङ्कारो आवश्यकता रहेको देखिन्छ।

नेपालमा पनि लागुऔषधको उत्पादन, ओसारपसार, बेचबिखन, प्रयोग बढन थालेपछि नेपाल सरकारले यसलाई नियन्त्रण गर्न कानुनको कार्यान्वयनमा कडाइ गरी लागु औषध नियन्त्रण नीति, रणनीति र कार्य योजना कार्यान्वयनमा ल्याई यसको सम्पूर्ण कार्यलाई निरुत्साहित गर्ने कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडी बढाएको देखिन्छ। यद्यपी नेपालमा दिनानु दिन अवैध लागुऔषधको ओसारपसार, बिक्री वितरण र प्रयोगमा वृद्धि भईरहेको परिणाम स्वरूप विभिन्न अपराधमा वृद्धि भई आपराधिक बन्दीहरूमा पनि वृद्धि भएको पाईन्छ। नेपालमा गाँजा, चरेश जस्ता लागुऔषधको प्रयोग धार्मिक प्रचलनको रूपमा भने सदियौं पहिलेदेखि गरिदै आएको पाइन्छ। साधु सन्तहरूले भगवान शिवको बुटी भन्दै शिवरात्रीमा र अन्य मेला पर्वहरूमा पनि बढदो रूपमा अहिले पनि सेवन गरी रहेको अवस्था छ भने अन्य खाली समयमा पनि साधु संतहरूले, गाँउघरमा बुढापाकाहरूले सेवन गरी रहने अवस्था पनि बिद्यमान नै छ। लागुऔषधको सहज उपलब्धता का कारण सन् १९६०-७० को दशकमा विदेशी पर्यटकहरू (हिप्पीहरू) नेपालमा आउने नेपालका सहर बजारमा गाँजा

चरेश सेवन गर्ने तत्कालिन परम्परा थियो । खुल्ला रूपमा गाँजा, चरेश पाईन्छ भनेर होटेल रेष्टुरेण्टहरूमा मेनु बोर्डहरू

Hotel Eden & Restaurant	
"HEAVENLY PLEASURE ROOM"	
—: MENU :—	
Hashish Milk Coffee	1.25
Hashish Black Coffee	1.00
Hashish Hot Chocolate	2.00
Hashish Hot Bournvita	2.00
Hashish Lemon Tea	1.00
Ganja Milk Coffee	1.00
Ganja Black Coffee	0.75
Ganja Milk Tea	0.60
Ganja Black Tea	0.60
Hashish Lemon Squash	1.00
Hashish Orange Squash	1.00
Hashish Lashi	2.25
Hashish Toasted Cheese s/w	2.50
Hashish Toasted Egg. s/w	2.50
—: EDEN'S DELIGHT :—	
Hashish Cake	1.50
Hashish Chocolate	1.50

राखिएका हुन्थे । २०३३ साल अघि होटेल रेष्टुरेण्टमा राखिएको मेनु

Hashish = चरेश र Ganja = गाँजा ।

कानुनमा एक बोट मात्र पनि रोपन नमिल्ने प्रावधान भए पनि नेपालका प्राय धेरै ठाउँहरूमा विभिन्न प्रकारको प्रयोग गर्न (गाँजा सेवनका लागि, दानाको अचार खान, गाँउ घरमा कुनै पनि प्रकारको दुखाई कम गर्ने जस्ता विभिन्न पारम्परिक उपचार पद्धति र सोँच अनुसार मानिसहरूले गाँजाको विरुवाहरू उमारी राखेको देखिन्छ । नेपालका केही दूर्गम भूभागहरू/सहर देखि टाढा रहेका स्थानहरूमा गाँजा आय आर्जनको नगदे बाली कै रूपमा पनि खेती गर्ने गरेको पाईन्छ ।

नेपालमा लागुऔषधको समस्या गाँजा चरेशको कारणले भन्दा हेरोईन, ब्राउन सुगर, अल्कोहल (रक्सी) र औषधीजन्य लागु पदार्थ (Pharmaceutical Drugs) को कारणले भएको छ । हाल आएर नेपालका विभिन्न जिल्लाका केही ठाँउहरूमा बढ्दो रूपमा अफिमको खेती भई रहेको र यसलाई पनि

अफीमखेतीलाई सजिलै नचिनिने भन्ने किसानहरूले अफीमलाई अन्यवाली सँगै रोप्छन् NCB

स्थानीयहरूले आय आर्जनका लागि बैकल्पिक खेतीको रूपमा गरी रहेको देखिन्छ ।

लागु औषधको उत्पादन, ओसारपसार, बेचबिखन, प्रयोग आदिको समस्या एकातिर छ भने यसको अबैध ओसारपसारले नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत बदनाम गराउदै गएको छ । खुलेआम जो सुकै पनि लागुऔषध रक्सी पाउनु , यसको उपलब्धतामा कुनै प्रकारको पक्रिया नहुनु अहिले पनि हाम्रा लागि विडम्बना नै हो । किन धेरै मानिसहरू लागुऔषधको लतमा फसिरहेका छन् त ? भन्ने सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा सेवन गर्ने कारणहरूमा कुनै नयाँ कारण नभएर विश्वव्यापी रूपमा देखिए बमोजिमकै कारणहरू भएको पाईन्छ । जसमध्ये साथीभाईको संगत, देखासिकी, बेरोजगारी, चिन्ता, पर्यटकहरूको अन्तर्कलह, वैमनस्यता, पारिवारिक स्नेहको कमी, असफलता, सामाजिक तथा मनोगतरूपमा ग्लानी भै आत्मबल कमजोर हुन जानु र सहरीया आडम्बरको विकास प्रमुख रूपमा रहेका छन् । नेपालमा लागुऔषधका कुल दुर्व्यसनीहरू मध्ये ५०-६० प्रतिशत काठमाडौँमा रहेको तथ्याङ्कबाट देखिन्छ । लागुऔषधका कुल दुर्व्यसनीहरू मध्ये ९० प्रतिशत दुर्व्यसनीहरू (१५-२५ वर्षका) युवाहरू रहेको अध्ययनबाट अनुमान गरिएको छ ।

नेपालमा लागुऔषधको दुर्व्यसनमा वृद्धि हुँदै गएपछि सरकारी स्तरबाट संस्थागत, कानुनी तथा नीतिगत रूपमा नियन्त्रण गर्न खोजिएको पाईन्छ । यसै सिलशिलामा लागुऔषधको आपूर्ति नियन्त्रणका लागि सन् १९९२ मा लागुऔषध कानुन कार्यान्वयन एकाई (NDCLEU) को स्थापना भयो । पछि आएर गृह मन्त्रालय अन्तरगत माग घटाउन (Demand Reduction) का लागि लागुऔषध नियन्त्रण कार्यक्रम (Drug Control Program) आपूर्ति नियन्त्रणका लागि लागुऔषध नियन्त्रण व्यूरो (Narcotics Control Bureau) र क्षति न्यूनीकरण (Harm Reduction) का लागि विभिन्न स्वास्थ्य संस्थाहरूलाई जिम्मेवारी दिने काम भएको देखिन्छ । औषधीजन्य लागु औषधको रोकथाम र नियन्त्रणका लागि औषधी व्यवस्था विभाग (Dept of Drug Admin) ले हरेक प्रकारका औषधीहरूको नियन्त्रणको व्यवस्थापन गर्ने गरेको छ ।

२. नेपालमा लागु औषधको उत्पादन

(क) प्राकृतिक लागुऔषध (Natural Drug) : प्रकृतिबाट सोभै प्राप्त हुने तथा अन्य कुनै यान्त्रिक प्रशोधन विना प्राप्त गरिने लागुऔषधलाई प्राकृतिक लागुऔषध भनिन्छ । यस्ता

खेतवारीमा हुकदै गरेको गाँजा

भाङ्ग Marijuana

चरेसको तेल
Hashish Oil

चरेशको Hashish बोट

फोटो साभार UNODC Data Profile

पपीबाट ३ अवस्थाको धुलो, ठोस र तरल अफीम बन्छ ।

औषधहरू प्रकृतिबाट सिधै पात, विरूवा, भ्रार, जरा, चोप, फुल, डाँठ आदिको रूपमा प्राप्त हुन्छन् र सोही रूपमा प्रयोग र सेवन हुन्छन् । नेपालमा उत्पादन हुने प्राकृतिक लागुऔषधमा गाँजा, चरेस, अफीमलाई लिन सकिन्छ ।

गाँजाको बोटलाई सुकाएर राख्ने गरिन्छ, जसलाई भाङ्ग Marijuana भनिन्छ । पोथी गाँजाको बोटबाट चिपचिप लाग्ने पदार्थलाई पुरातन वा आधुनिक विधिबाट भिकिन्छ, जसबाट शुद्ध चरेस Hashish तयार गरिन्छ । यदि भिकेको

नेपालका केही जिल्लामा उत्पादन भई रहेको अफीम पपी

पपीबाट ३ अवस्थाको धुलो, ठोस र तरल अफीम बन्छ ।
फोटो साभार: UNODC Profile

चरेश तरल अवस्थामा छ भने त्यसलाई नै Hashish Oil पनि भनिन्छ । चरेशमा लाग्ने पदार्थ THC Tetra Hydro Canabinol हो ।

अफीमको फुलबाट पपी बनिसके पछि पपीलाई मसिनो काँडा भएको काईयो जस्तो औजारले बाहिरपट्टिबाट कोतरिन्छ र त्यसको केही समय पछि पपीबाट चोप निस्कन्छ । जुन चोप हावाको सम्पर्कमा आए पछि जम्छ । जमेको चोपलाई आइसबल Ice Ball ठुलो भए जस्तै गरी डल्लो पारी सङ्कलन गरिन्छ । जसलाई Raw Opium भनिन्छ । कारोवारीहरूले सजिलोको लागि यसलाई ठोस, धुलो वा तरल अवस्थामा संचित गरी राखेका हुन्छन् । यही अवस्थाको अफीमलाई पनि सेवन कर्ताहरूले विभिन्न तरिकाबाट सेवन गर्ने गर्छन् । तर यसलाई फरक अवस्थाको पदार्थ (हेरोइन) मा परिणत गरी बिक्री गर्दा बढी मुनाफा हुने हुँदा Raw Opium यसका अन्य परिमार्जित लागु औषध तयार गर्ने ठाँउ वा गिरोहसम्म कारोकार हुने तर अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा सोभै नआउने गरेको देखिन्छ ।

Chemical Process

फोटो साभार UNODC Data Profile
अफीमसंग रासायनिक प्रतिक्रिया गराई हेरोइन तयार गरिन्छ । विभिन्न प्रकारले मानिसहरूले प्रयोग गर्दछन् ।

(ख) अर्ध प्राकृतिक लागु औषध : प्रकृतिबाट प्राप्त गरिने लागुऔषधलाई कुनै अन्य रसायनिक पदार्थसंग रासायनिक प्रतिक्रियाबाट समिश्रण गराई प्राप्त हुने परिवर्तित मिश्रण लाई भनिन्छ। यस अन्तर्गत शुद्ध अफिम संग हाइड्रो क्लोरिक एसिडको प्रतिक्रियाबाट प्राप्त हुने सेतो हियोइन, आदि पर्दछन्।

(ग) कृत्रिम लागुऔषध (Synthetic Drug) : प्रयोगशाला वा कारखानाहरूमा भिन्न भिन्न रसायनहरूका विभिन्न प्रविधिहरूको प्रयोग गरी रसायनिक प्रकृयाद्वारा तयार गरिएका रसायनिक लवणहरू (Compounds) कृत्रिम लागुऔषध हुन्। असरका आधारमा यस्ता लागुऔषध प्राकृतिक भन्दा असरदार र खतरनाक हुन्छन्। यिनीहरूको प्रयोगले हुने नसालुपनाले सेवन कर्ताको स्नायू प्रणालीमा प्रभावकारी असर पुऱ्याउने हुँदा प्रयोग कर्तालाई सामान्य स्थितिबाट विचलन गराई दिन्छ। लगातार र बढी मात्रामा यस्ता औषधहरूको सेवनले यसप्रतिको निर्भरता अति नै बढ्न जान्छ। यस्ता

औषधिहरूमा Lysergic Acid Diethylamide (LSD) Meth-amphetamine / Amphetamine Type Substances आदिलाई लिन सकिन्छ।

३. दुर्व्यसन र कारोवार

(क) कारोवार

विभिन्न प्रकारका लागु औषध आफैँमा औषधी पनि हुन। कैंयन रोगको उपचारमा, पीडा कमगर्ने काममा यसको प्रयोग भैराखेको छ। तर यसलाई स्वस्थ मानिसले सेवन गर्ने र त्यसको लतमा परे पछि त्यो मानिस लागु औषधको सिकार बन्दछ, सेवन कर्तालाई विस्तारै निर्भरतातिर लैजान्छन। कुलतमा परेको मानिसको पहिलो प्राथमिकता भनेकै लागु

औषध प्राप्त गर्ने र सेवन गर्ने हो। सेवन कर्ताको यसै कमजोरीलाई थाहा पाएर त्यसको कारोवारमा लागेका अपराधीहरूले लागु औषधको अवैध कारोवार गरी सेवन कर्तालाई उपलब्ध गराउँछन। बढी संख्यामा रहेका सेवनकर्ताहरूको चर्को मागका कारण लागु औषधको कारोवार र मुल्यमा दिनानुदिन बृद्धि भइरहेको हुन्छ। लागु औषध नियन्त्रण ऐन २०३३ ले लागु औषधको अवैध कारोवार लाई पूर्ण रूपमा निषेध गरेको छ।

गाँजा र चरेस कारोवारीहरूले उत्पादन हुने ठाउँका स्थानीयवासीहरूबाट सुकेको गाँजा, चिप्पड, चरेश खरद गरी बिक्रि-वितरणका लागि नेपाल र भारतका विभिन्न स्थानहरू सम्म पुऱ्याई सेवनकर्ताहरूलाई बिक्रि-वितरण गर्दछन्। हाल सम्मको यस व्यूरोको जानकारी अनुसार गाँजा चरेशलाई परिवर्तित स्वरूपमा बिक्रि-वितरण गरेको देखिदैन। अर्थिक रूपमा विपन्न नेपाली समाजमा ला.औ कारोवारीहरूले Network बनाई कारोवार गर्दै आएको देखिन्छ। यस प्रकारको अवैध व्यापारमा कारोवारीले सोचे भन्दा बढी मुनाफा आर्जन गरेको पनि पाईन्छ। विकट स्थानका कृषकहरूलाई अन्य आमदानीमुलक बाली तर्फ आकर्षित गर्न नसकेकाले भौगोलिक विकटतामा अन्यबाली भन्दा गाँजा र अफिमको खेती सरल र बढी मुनाफायुक्त हुने भएकोले किसानहरू यस तर्फ आकर्षित गरेका छन।

विगत केहि वर्ष यता नेपालका विभिन्न जिल्लाहरूमा अफिमको खेती बढ्दै गईरहेको र कच्चा अफिम तयार गरी बाहिर अन्य मुलुकमा निकासी गर्ने अभिप्रायले नेपाल भारतको सिमानामा अफिम सहित अभियुक्त पक्राउ परेका घटनाहरू छन्। उत्पादन हुँने अफिमलाई कारोवारीहरूले नेपालमै पनि सेवनकर्ताहरूलाई बिक्रि-वितरण गर्ने गरेको कुरालाई सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। तर समय समयमा लागु औषध हेरोईन सहित कारोवारी, सेवनकर्ता पक्राउ परेका घटनाहरूको अध्ययन गर्दा ब्राउनसुगर भारतको सीमाबाट नेपाल भित्रिने र सेतो हेरोईन पाकिस्तान, अफगानिस्तानबाट नेपालमा आउने कुरा जानकारीमा आएको छ।

यस्तै औषधीजन्य (Pharmaceuticals Drugs) नियन्त्रित लागु औषध कारोवारीहरू पक्राउ परेका घटनाहरूको अध्ययनबाट त्यस्ता लागु औषध भारतसँगको खुला सिमानाबाट नेपाल भित्रिने र निश्चित कारोवारीहरूको संयन्त्रमार्फत देशका विभिन्न सहर बजारहरूमा सेवनकर्ताहरू सम्म पुग्ने गरेको देखिन्छ, भने अर्को तर्फ औषधीजन्य

नियन्त्रित लागु औषध नेपालकै विभिन्न औषधी उत्पादक कम्पनीहरूमा उत्पादन भई विभिन्न औषधी पसलहरूबाट कारोवारीहरू, सेवनकर्ताहरूले सिधै खरीद गर्ने गरेको तथ्यहरू खुल्ल आएको छ ।

खास गरी दक्षिण अमेरिकाका देशहरूमा उत्पादन हुने कोकिन विश्वव्यापिकरण (Globalization) को कारण नेपालमा पनि कारोवारीहरूले पुऱ्याएका घटनाहरू हाम्रो सामु छन् त्यसरी ल्याएको कोकिनको धेरैजसो अंश विदेशमा लैजाने गरी ल्याइएको हुन्छ । कोकिन बढी नै महंगो दरमा विक्रि हुने हुँदा नेपाल भित्र सेवनकर्ताहरूले प्रयोग गर्ने गरेका घटनाहरू एकदमै न्यून रहेकाले पनि कोकिनको कारोवार नेपाललाई लक्षित नभई अन्य देशहरूलाई लक्षित गरी भइरहेको कुरा पुष्टि हुन आउछ ।

कारोवारीहरूको कुरा गर्दा दुर्व्यसनमा लागेकाहरू नै कारोवारी पनि छन् भने आफू सेवन नगर्ने तर पैसा कमाउने गरी लागेका कारोवारी, दैनिक गुजरा चलाउन सो पेशामा लागेका कारोवारी र विदेशनिकाशी पैठारी गर्ने कारोवारी मेडिकल पशल, फर्मास्युटिकल उद्योगबाट दुरुपयोग गर्ने कारोवारी रहेका छन् । विभिन्न स्थानमा खुद्रा विक्री गर्ने व्यक्तिहरूमा सौचालयमा काम गर्ने व्यक्तिहरू, बाटोमा साग सब्जी चिया चुरोट राखीबस्नेहरू, पर्यटक गाइडको काम गर्नेहरू, रिक्सा चलाउने मो.सा पार्किङमा पैसा उठाउनेहरू, जेलबाट छुटेका व्यक्तिहरू, मठ मन्दिरमा जोगी फकिरहरू (गाँजा चरेश) मेडिकल पसल खोल्ने र काम गर्ने व्यक्तिहरू समेत रहेको विगतको अनुभवबाट थाहा हुन्छ ।

(ख) दुर्व्यसन

कुनै पनि व्यक्तिलाई सदैव लागु औषध को सेवन गरी रहनु पर्ने अवस्था आई कुनै लागु औषधको लतमा परेको वा सो लागु औषध प्रति निभरताको अवस्था आई सेवन गर्ने व्यक्तिको शारीरिक, मानसिक, व्यवहारिक समस्या उत्पन्न भएको अवस्था नै दुर्व्यसनको अवस्था हो । विभिन्न कारणले मानिस लागु औषधको दुर्व्यसनमा फस्छ । ती कारणहरूमा साथी संगतीको दबावमा, आफ्नो कम ज्ञान र बढी उत्सुकताले, मानसिक तनाव, आदि रहेका छन् । फेसनको रूपमा पनि ला.औ सेवन भएको देखिन्छ । डान्स, पार्टी स्थल, क्यासिनो जस्ता ठाउँहरूमा मानिसहरूले लागु औषध सेवन गरुन् भन्ने कुरा फेसनको रूपमा देखिन्छ । सबैले सेवन गरि रहेको कारणबाट पनि उत्सुकताले कुनै व्यक्तिले एक पटक कुनै लागु औषधको

सेवन गरि सकेपछि त्यसले सेवन कर्ताको शरीरमा पारेका शारीरिक र मानसिक असरहरूको जानकारी सेवन कर्तालाई हुन जान्छ उसले आफ्नो प्रकारको विश्लेषण गरेको हुन्छ । पछि आएर पुनः सेवन गरी रहने र अन्य सेवनकर्ताको सम्पर्कमा आए पछि तिनीहरूले लागु औषधले पर्ने असरहरूको राम्रो व्याख्या गर्ने जुन सबै सेवन कर्ताहरूले मन पराउने हुन्छ । पछि आएर मानिसलाई भ्रम पार्ने वाक्यांशहरू “यो मर्दले खाने कुरा हो, नामर्दले होईन, शेर दिल वालाहरूले सेवन गर्ने कुरा हो” आदि इत्यादि । यी सबै सहायक कारक तत्वहरूले कुनै मानिसलाई दुर्व्यसनी बनाएको हुन्छ ।

नेपालका प्रायः सहरी ईलाकाहरू काठमाडौं, ललितपुर, भक्तपुर, बिराटनगर, धरान, पोखरा, नेपालगञ्ज, धनगढी जस्ता सहरी इलाकामा लागु औषध कारोवार भइ रहेको देखिन्छ । नेपाल भारत खुल्ला सिमानाको कारण भारतबाट नेपालमा विभिन्न प्रकारको लागु औषध (ब्राउन सुगर, औषधी जन्य-बुप्रेनोर्फिन, डाईजेपाम, नाईट्रोजन आदि) भित्रिने गरेको पाईन्छ । खुला सिमानाका कारण ओसार पसार गर्नेहरूलाई ठ्याप्यै बन्द गर्न सकिएको अवस्था पनि छैन ।

सेतो हेराईन कोकिन ATS प्रकार का लागु औषध अफगानिस्तान, पाकिस्तान, बैकक, बर्मा, लाओस, पेरु, ब्राजिल, आदि देशहरूबाट अन्य देशका लागि विश्रामबिन्दू Transit Point को रूपमा नेपाल भित्रिई अन्य देशमाहरूमा जाने गरेको पनि छ । नेपालमा पाइने चरेश गाँजा प्रायः मकवानपुर, धादिङ्ग, उदयपुर, बागलुङ्ग, पर्वत, म्याग्दी, रुकुम, रोल्पा, प्यूठान, दैलेख, जुम्ला, हुम्ला, बभ्रुङ्ग, दार्चुला आदि जिल्लाहरूमा उत्पादन भई विभिन्न नाकाहरूबाट भारत तर्फ निकासी हुने गर्दछ भने दुर्व्यसनीहरूका लागि नेपालका बजारहरूमा पनि आएको हुन्छ ।

पर्यटकको रूपमा नेपाल आउने दुर्व्यसनी विदेशीहरूले प्रयोगको लागि ATS TYPE, LSD जस्ता ला.औ र सेतो हेरोइन, कोकिन जस्ता लागु औषध साथमा ल्याई प्रयोग गर्ने र नेपालका दुर्व्यसनीहरूलाई समेत प्रयोगका लागि विक्री गरेको देखिन्छ ।

नेपाल भित्रकै मेडिकल पसलहरूबाट पनि नियान्त्रित औषधीहरूको वेचबिखन भई कारोवारीहरूले कारोवार गरी दुर्व्यसनीहरूले सेवन गरी राखेको अवस्था छ ।

४. हाम्रो सरोकार

लागु औषधको रोकथाम नियन्त्रण गर्नु हामी सबैको दायित्व

हो । यसको रोग थाम र नियन्त्रणमा हामी लागेनौं भने समाजका होनाहार युवाहरू यसको लतमा फस्न जाने अति नै बढी सम्भावना रहन जान्छ । भावी पुस्ताका ति योग्य नागरिक लागु औषधमा फसेपछि देश र समाजमा चाहिने त्यस्ता व्यक्तिको अभाव हुन जाने छ । समाज र राष्ट्र जुन गन्तव्य तर्फ अगाडी बढ्नु पर्ने हो त्यता नगई अवाञ्छित दिशातर्फ जाने छ । तपाईं हाम्रो चाहना र आर्काक्षा हाम्रा सन्तानहरूले पुरा गर्न नसक्ने अवस्था आउन सक्ने छ । लागु औषधको दुर्व्यसन एक सरुवा रोग नै हो । यसको विकृति बढ्दै गयो भने जो पनि जुन सुकै बेला यसको समस्याबाट ग्रसित हुन सक्छ । एक पटक शान्त मनले एकान्तमा बसी आफूले आफैलाई प्रश्न गरौं कि बिकसित देशहरूले यस क्षेत्रमा व्यापक अध्ययन गरी किन त्यति धेरै जनशक्ति र साधनस्रोत खर्च गरी राखेका होलान् ? यदि यो क्षेत्रले समाजमा खतरनाक प्रभावहरू पाउँदैनथ्यो भने शायद यस कार्यमा फजुल खर्च कसैले पनि गर्दैनथ्यो । अतः नेपालमा लागु औषधको दुर्व्यसन, खेती, उत्पादन, ओसार पसार, सञ्चय र बिक्री वितरणलाई रोकथाम र नियन्त्रण गर्न नेपाल सरकार, सबन्धित निकायमा रणनीतिक, योजना र कार्यान्वयन तहमा रहेका कर्मचारीहरूले पनि मन बचन र कर्मले यस कार्यमा लाग्नु ती व्यक्तिहरूको जीवनकालको प्राथमिकताको कार्य हो । नेपाल सरकारले पर्यावरणीय वातावरणलाई जोगाई राख्ने कार्य र अन्य केही कार्यलाई प्राथमिकतामा राखी आवश्यक पर्ने खर्च जुटाउन नेपालबाट निकासी र पैठारी

हुने सामानहरूमा शीर्षक तोकेरै भन्सार महसुल कर लिने गरेको छ । यदि हामी लागु औषध जस्तो खतरनाक कुराको रोकथाम र नियन्त्रणमा साँच्चै लागेका छौं भने भन्सार महशुलमा लागु औषध नियन्त्रण कर भनेर राख्ने कार्यको विरोध कहीबाट हुने अवस्था देखिदैन । यो व्यवस्था सरकारले गर्ने पछि पनि । यसका साथै हरेक अभिभावक, सचेत नागरिकहरूले पनि भगवान्लाई साक्षी राखी आ-आफ्नो ठाँउबाट लागु औषधको विरुद्धमा काम गर्ने पर्ने हुन्छ ।

हाल लागु औषध र नियन्त्रित औषधीहरूको दुर्व्यसनको रोकथाम र नियन्त्रणमा लागेका नेपाल सरकार गृह मन्त्रालय, नेपाल प्रहरी, लागु औषध नियन्त्रण व्यूरो, लागु औषध नियन्त्रण कार्यक्रम, औषधी व्यवस्था विभाग स्वास्थ्य मन्त्रालय मातहतका कार्यालयहरू र निजी क्षेत्रमा सञ्चालित औषधी व्यवसायी सङ्गठन पुनःस्थापना केन्द्रहरूले लागु औषधको रोकथाम र नियन्त्रणको कार्य योजना बनाई सो कार्यमा खटिई हरेक वर्षको उपलब्धिलाई सुचक सहित देखाउन सक्नु पर्छ । त्यस्तै विद्यालय कलेज, होस्टेलहरूले ती संस्थाहरूमा विद्यार्थीहरूलाई त्यस्ता कुलतमा लाग्ने रतिभर पनि सम्भावना नरहेको र आफूहरू लागु औषधको विरुद्धमा छौं भन्ने कुरा उदाहरण सहित प्रस्तुत गर्न सक्नु पर्छ । सम्पूर्ण सचेत देशवासीहरूले आत्मा साक्षी राखी आ-आफ्नो स्थानबाट सब्दो सहयोग र सहकार्यमा जुट्ने हो भने मात्र स्वस्थ र सुन्दर नेपाली समाजको कल्पना साकार हुने छ र यस कार्यले विश्व समुदायमा समेत कल्याणकारी भूमिका निर्वाह गर्ने छ । ■

केन्द्रीय अनुसन्धान ब्यूरोबाट बरामद गरिएका अवैध उपकरण तथा आखेटोपहार ।

पन्नालालको साबिती

पिताम्बर अधिकारी
प्रहरी उपरीक्षक
केन्द्रीय अनुसन्धान ब्यूरो

प्रहरी जीवनमा आफ्नो कामको अपजस धेरै पाउने र तनावपूर्ण परिस्थिति ब्यहोर्नु पर्ने कुरा हुँदाहुँदै पनि कतिपय मानवीय कार्यका यस्ता अवसर आउँछन् जो प्रहरीले मात्रै सगौरव अनुभव गर्न सक्छ। मोरङका ख्याति प्राप्त ऊद्योगपति गंगा विशन राठी भारतको सिलिगुढीबाट २०६९ साल पुसमा अपहरण परेर २३ दिन पछि त्यही नजिकको जङ्गलमा मृत फेला परे। उनी संगै अर्का व्यक्ति पनि मारिएका थिए। नेपाल र भारत दुबै तर्फका प्रहरीहरू उक्त केशमा तल्लीन भएर लागि रहेका थिए तथापि, अपहरितको ज्यान बचाउन सकिएन। एकजना प्रख्यात व्यवसायी एवम् बिराटनगरका कहलिएका समाजसेवीको यस्तो अपहरण र क्रूर हत्याको कारणबाट उद्योग बाणिज्य क्षेत्र मर्माहित र आन्दोलित पनि भएको अवस्था थियो।

यस्तै सेरो फेरोमा म कार्यरत रहेको बिरगञ्जको आदर्श नगरबाट २०६९ माघ १३ गते एक जना ९ वर्षीय बालक श्लोक अग्रवाल अपहरणमा परे र धेरै प्रयासका बावजुद पनि फेला पर्न सकेका थिएनन्। पीडित परिवार, नागरिक समाज, मिडिया इत्यादिको स्वाभाविक चासो र सरोकार बिभिन्न रूपमा अभिव्यक्त भैरहेको थियो। म जि.प्र.का. प्रमुखको हैसियतले यो केशको सफल अनुसन्धान गर्न जिम्मेवार व्यक्ति थिएँ। जिल्लाको शान्ति सुरक्षा कायम गरी अपराध नियन्त्रण गर्नु मेरो प्रथम र अन्तिम कर्तव्य थियो।

कर्तव्य बोधले मात्र समस्या समाधान हुने होइन रहेछ। अपराध अनुसन्धान भन्ने विषय त्यसमा पनि सिमावर्ति अपराधका प्रवृत्तिहरू त्यहाँको सामाजिक (ब्यवहार, संस्कृति, राजनीति जस्ता आयामहरूबाट प्रभावित भइरहेको हुन्छ।

सफलता प्राप्त गर्न यस्ता सबै व्यवधानलाई चिरेर अगाडी बढ्न सक्नु पर्दछ, सम-सामयिक उतार चडावका असर हरूलाई शून्यमा झारेर आफ्नो लगनशिलतालाई एकाग्र गर्न सकियो भने मात्र सफलता हात लाग्दछ। आफ्नो अगाडि आएको यो गम्भिर चुनौती लाई हामीले आफ्नो पूरा क्षमताका साथ सामना गर्यौं। मैले यो केशलाई आफ्नो इज्जतको सवालको रूपमा लिएँ। क्राईम टिम र म आफू पनि यो केशमा पुर्णरूपमा लागियो। क्राइम टोली सूचना संकलन, खोजतलाश, खानतलाशि, पक्राउ जस्ता काममा र म सूचनाहरूको मुल्याङ्कन, विश्लेषण, परिचालन, समन्वय, सहजिकरण र नियन्त्रण कार्यमा जुटे। व्यापारीलाई टारगेट गरिएको बिराटनगरको घटनासँग जोडेर म समक्ष बिरगञ्जको यो घटनाको बारेमा प्रभावकारी र शीघ्र समाधान निकाल्न प्रशस्तै अनुरोध, आग्रह, चिन्ता र दबावहरू प्राप्त भए। पत्र पत्रिकाका विभिन्न खाले नकारात्मक टिप्पणी र प्रतिक्रियाहरू आउने त सामान्य नै भयो।

कुनै पनि घटना पश्चात सो अपराध सम्बन्धी सूचना, बिगतका त्यस्तै घटनाको अध्ययन, एम.ओ. विश्लेषण अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ। हामीले पनि पर्सा जिल्लाका बिगतका त्यस्तै अपराधमा संलग्न ५० जना जति अपराधिहरूको प्रोफाइल तयार गर्यौं। ती पूर्व अपराधीहरूको वर्तमान अवस्था, नेपाल वा भारतीय जेल वा बाहिर भए कुन स्थानमा छन भन्ने सबै यकिन सूचना हरू संकलन गरियो। खोजतलाशका क्रममा सशङ्कित मानिस हरूलाई पक्राउ गर्ने, सोध-पुछ गर्ने, तारेखमा राख्ने, सशङ्कित स्थानमा तत्काल खानतलाशी गर्ने कार्य तदारुकताका साथ भए। हाम्रा यी सबै क्रियाकलापहरूले प्रहरीले केहि गर्दै छ भन्ने सन्देश स्थानिय वासिन्दालाई दिई रहेको थियो तर पनि अपहरित बालकलाई मुक्त गर्न सकिएको थिएन।

यसै दौरान माघ २१ गते साँझ सात बजेतिर मलाई एक जना मित्रले रक्षौलबाट फोन गरेर भने एस.पि. साहब, तपाईं प्राइभेट गाडी लिएर एकपटक रक्षौल तुरुन्त आउनुपर्ने। कुरा यही घटना सम्बन्धी हो भन्ने भए पछि म एकजान मेरो सहयोगी प्र.ह. लक्ष्मी नारायनलाई लिएर आफैं गाडी चलाएर तत्काल मलाई भनिएको स्थानमा पुगें। त्यहाँ बिरगञ्जका अर्का एकजना उद्योगपति पनि बसेका रहेछन्। वहाँहरू त्यहाँ एकजना कुनाल अग्रवाल भन्ने अपहरितको छिमेकी काका पर्ने केटोसँग कुरा गरेर बसिरहनु भएको रहेछ। कुनालको कुरा अनुसार पन्नालाल सहनी भन्नेको रूपले श्लोक अग्रवाल लाई अपहरण गरेर लगेका र अधिल्लो दिन सम्म श्लोकलाई पर्साको पश्चिमतिरको कुनै गाउँमा राखेको थाहा छ, तर कुन ठाउँ भन्ने थाहा छैन भन्ने कुरा बुझियो। कुनालको कुराबाट के कुरा बुझ्न सकिन्थ्यो भने केहि हद सम्म कुनाल आफैं अपहरणमा सम्लग्न छ तर पछिल्लो समय त्यो ग्रुपसँग उसको कुरा हुन सकेको छैन। हाम्रो लागि यो महत्वपूर्ण सूचना थियो नै र खास गरि कुनालको संलग्नताको मात्रा पत्ता लाउनु भन्दा पनि श्लोक लाई छिटो र सकुशल उद्धार गर्नु प्रथम कुरा थियो।

तत्काल कुनालले दिएको विवरणको सत्यता र विश्वसनीयताको मुल्याङ्कन गरियो। कुनाललाई भनियो, लौ भाइ अब तिम्रो भतिजलाई जसरी पनि लिएर आउनु पर्छ, तिम्रीलाई हामी केहि गर्दैनौं। रक्षौलबाट फर्किँदा गाडीमा म, कुनाल र लक्ष्मीनारायन तीन भयौं अब। बिरगञ्जमा लगेर कुनाललाई सोधपुछ सुरु गरियो। कुनालले आफ्नै भतिजलाई चकलेट किनिदिने भनी घरबाट बाहिर ल्याई मोटर साइकलमा राखेर सिसिया पूल सम्म पुऱ्याएर अपहरणकारी पन्नालाल र सञ्जय गिरीको जिम्मा लगाएको कुरा खुल्यो। कुनाल ब्यापारी परिवारको भएपनि खराब संगतले गर्दा बिग्रेको केटो रहेछ। तर अहिले श्लोक चै कहाँ छ त भन्ने कुरा उस्ताई थाहा थिएन। यो घटनाको मुख्य ब्यक्ति पन्नालाल हो भन्ने कुरो पनि स्पष्ट भयो। कुनालको कुरा अनुसार पन्नालालबाट मात्र बच्चा लुकाएको ठाउँ बारेमा थाहा हुन्छ भन्ने खुल्यो। अधिल्लो दिन नै पन्नालाल पक्राऊ परेता पनि पन्नालाल भूमिगत सशस्त्र समूहको कार्यकर्ता, यस पूर्व पनि चन्दा आतङ्क मचाएको आदि कुरा सम्म बुझियो। दुइ दिनसम्म कुनै

हालतमा पन्नालालले श्लोक अपहरण गरेको बारेमा स्वीकार गर्न मानेको थिएन। ऊ एउटा पेशेवार अपराध कर्म थियो। करिब ५ घन्टा साँझ ९ बजे देखि बिहानको २ बजे सम्मको निरन्तर र अथक सोधपुछ पछि राति २ बजे पन्नालालले अपराध सकाऱ्यो। कुनालका विवरण सँगै क्रस चेक गर्दै जाँदा म र प्र.नि. मनोहर भट्टको अथक प्रयास बल्ल सार्थक भयो। ऊस्ले भन्यो बच्चाको घरमा पुजा भएकोले धेरै मानिस थिए, को भित्र वा बाहिर गयो भन्ने कसैले याद गरिरहेका थिएनन्। त्यतिकैमा पूर्व सल्लाह मुताविक कुनालले श्लोकलाई हिड म तिम्रीलाई चकलेट किनिदिन्छु भनेर घर बाहिर ल्यायो, नजिकैको खाली ठाउँ तिरबाट बालमन्दिर हुँदै बाटोमा ल्याएर मोटरसाइकलमा राखि सिसिया तिर लग्यो। आफ्नै काकासँग चकलेट किन्न भनेर ऊ दङ्ग पर्दै गैरहेको थियो। सिसियामा पर्खेर बसेका २ अपहरणकारिको जिम्मा लगाउने काम काकाले आफ्नै गरी दियो। अपहरणकारीले मोटरसाइकलमा बिचमा राखेर श्लोकलाई सिधै पोखरिया भन्दा दक्षिण भेडियारी भन्ने गाउँमा लगेर राखे। मोटरसाइकल चढे पछि श्लोकलाई केही शंका त लाग्यो तर २ जना बयस्क आपराधीको अगाडि ९ वर्षे बालकको केही लागेन। नातामा श्लोकको काका पर्ने कुनाल अग्रवाल ५-७ वर्ष देखि बदमाश केटा हरूको सङ्गतमा परेको थियो। शायद पैसाको लोभ र संगतले गर्दा यो हदसम्मको अपराध गर्न अगाडि सरेको थियो।

सर मलाई नमान्नु होला, बच्चा सुरक्षित छ, पन्नालाल आसन्न संकटको सामना गर्न हामीलाई अनुरोध गरिरहेको थियो र हामी अपहरितलाई कसरी सुरक्षित मुक्त गर्ने भन्ने कुरामा नै केन्द्रित थियौं। बिहानको २ बजि सकेको थियो। हामी सके सम्म छिटो प्राप्त सूचना अनुसार अपरेशनमा जानु पर्ने थियो। तुरुन्तै मेरो नेतृत्वमा १५ जना र पोखरीया थानाका प्र.नि. चौधरीको नेतृत्वमा १५ जनाको टोली तयार गर्ने आदेश दिएँ। १५ मिनट भित्र हामी मुभ भयौं। हामीलाई त्यहाँ पुग्न एक घन्टा लाग्ने थियो। बाटो भरि बच्चा लुकाएको स्थान, टोल छिमेक, भुगोल आदिको बारेमा पन्नालाल बाट जानकारी लिने काम भयो। हाम्रो अर्जुन दृष्टि बच्चाको सकुशल उद्धार गर्नु र अपराधीहरू लाई पक्राउ गर्नु मात्र थियो।

करिब एक घन्टामा हामी बच्चा लुकाएको भनिएको घर भन्दा २-३ कि.मि. नजिक पुग्यौं । एउटा स्कूल रहेछ । त्यहीं बसेर हामीले कर्डन ग्रुप, एसल्ट ग्रुप, रेस्क्यु ग्रुप र कभरिड ग्रुप छुट्यायौं । सबै टोलिलाई ब्रिफिङ सकेर एडभान्स गरियो ।

त्यो घर कच्ची रहेछ । काठको ढोका तर भित्रबाट काठकै गजवार लगाएको, खोल्ल गारो पर्यो । देखभाल र सुक्ष्म निगरानी गर्दै हामी भित्ता फोरेर भित्र प्रवेस गर्यौं । भित्र बाट २ फायर आयो । जथाभावी फायर गर्ने अवस्था थिएन । हामी निमेष भरमा भित्र रहेका तिन वटै कोठामा पुग्यौं । बाहिरी दुई ओटा कोठामा बच्चा भेटिएको थिएन तर जब तेस्रो कोठामा म लगायत २-३ जनाले प्रवेश गर्यौं, त्यहाँ बच्चा एक जना महिला संग बिस्तरामा बसि रहेको भेटियो । फायरिङको आवाजले दुबै ब्युँभिएका रहेछन । “बाबु श्लोक !” भनेर मैले बोलाएँ, “हजुर अंकल, मलाइ यहाँबाट छिटो लैजानुस न” भन्यो श्लोकले । श्लोकलाइ बोकेँ, अंकमाल गरेँ, हल्का भावुक जस्तो पनि भएँछु । बाहिरको अर्को कोठाबाट फेरि फायर आयो र जबाफमा हाम्रो टिमले पनि फायर गर्यो करिब २०-२५ मिनट केही फायरहरू भए । बच्चा लिएर बाहिर आएँ । करिब आधा घन्टाको भिडन्त, खोज तलाश र उद्धार को कारबाही सकिन लागेको थियो। बाहिर हेर्दा २ जना अपहरणकारी र २ जना प्रहरी (प्रहरी जवानहरू बोध बहादुर तामाङ र सुर्य बहादुर थापा) घाइते रहेछन् । प्रहरी सामान्य घाइते थिए तर अपहरणकारी सख्त घाइते थिए । तुरुन्तै सबैलाई नेशनल मेडिकल कलेज दौडाइयो । घटनास्थल सर्च गरी सक्दा २ नाल कटुवा बन्दुक, ७ राउण्ड गोली, केही खोकाहरू र खुकुरी लगायत हात हतियार बरामद भए। श्लोकले पनि हतियार लुकाउने ठाउँहरू ख्याल गरेको रहेछ, कस्तो चलाख केटो !

अपरेसन सम्पन्न भए पछि प्र.व.उ. सर्वेन्द्र खनालज्यू र प्र.ना.म.नि. यादव अधिकारीज्यूलाई जाहेर गरेँ । करिब ६ बजे बिहान त्यहाँबाट बिरगञ्ज प्रस्थान गरियो । बाटो भरि धेरै महानुभावहरूले फोनबाट बधाइ दिई रहनु भयो, प्र.व.उ.ज्यू त हामी लाई स्वागत गर्न सुक्खा बन्दरगाहसम्म आफैँ आउनु

भयो । हामीले उक्त घटनामा संलग्न ८ जनालाई पक्राउ गर्न सफल भएका थियौं जसमध्ये २ जना गोली लागि सख्त घाइते थिए । अफिस पुग्दा त्यहाँ स्थानीयहरूको भिड लागि सकेको थियो । बिहान ८ बजे तिर अस्पतालबाट खबर आयो दुई जना घाइते अपहरणकारिको उपचारको क्रममा निधन भएछ, घाइते प्रहरी जवानहरूको भने अवस्था सुधारोन्मुख भएको थाहा पाएँ ।

यो कारबाहीले बिरगञ्ज प्रहरीको कार्य क्षमतालाई निकै माथि पुऱ्याई दियो । १-२ दिन भित्रै खटिएका टोली कमाण्डरहरू र प्र.व.उ. लगायतलाई बिरगञ्ज उ.बा. संघ, नागरिक समाज लगायतका सामाजिक संघ संस्थाले सम्मान र अभिनन्दन गरे । सम्मानका लागि नै भनेर काम गरेको त होइन तर उ.बा. संघको हलको त्यो उपस्थितिमा, पीडित परिवारको हामीप्रतिको आदर भावको त्यो क्षणले आज पनि प्रेरणादायी क्षणको रूपमा स्पन्दित गर्दछ । अपराधिक प्रवृत्ति उचाइमा पुगेको बेला प्रहरीको सशक्त प्रहार केही दिनको लागि सबै मिडिया, टिभि, अनलाइन समाचारहरूका लागि खबर बनी रहे । अहिले पनि यो कारबाही सम्झंदा म आफुलाई अत्यन्तै भाग्यशाली र गौरवशाली व्यक्ति ठान्दछु किनकि प्रहरी अधिकृत भएको कारणले मात्रै मैले ९ वर्षका अबोध श्लोक अग्रवाललाई अपराधिको पञ्जाबाट मुक्त गर्ने अवसर पाएँ । आपराधीको सङ्गठन ध्वस्त पारें र मुख्य कुरा त श्लोकको जीवन रक्षा गरेँ ।

मलाई अनुसन्धान पश्चात् थाहा भयो, फिरौतीको पैसा पाए पछि यिनिहरूले श्लोकलाई पनि मार्ने प्लान बनाएका रहेछन् किनभने श्लोकलाई जिवितै फिर्ता दिएमा उसले आफ्नो काकाको संलग्नताको बारेमा बताउने थियो । काका कुनालबाटै सबै कुरा खुल्न सक्ने पनि थियो । उसको काका कुनाल बाहेक उक्त समुहका अरुलाई श्लोकले चिन्दैन थियो । तसर्थ श्लोक जीवित रहनु उक्त गिरोहको लागि सदा खतराको विषय थियो। यो कुराले नयाँ र डर लाग्दो कुरा बुभियो र हाम्रो अपरेसनको थप महत्व पनि पुस्टि भयो । धन्य मेरो प्रहरी जीवन ! धन्य मेरा प्रहरी अधिकृत र जवानहरू !

प्रहरी प्रधान कार्यलयमा आयोजित अपराध अनुसन्धान कार्यशाला गोष्ठीमा विचार राख्दै सहभागीहरू

प्रभावकारी अनुसन्धान तथा न्यायमा पहुँचको सुनिश्चितता

मोहना अन्सारी
सदस्य एवम् प्रवक्ता
राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

पृष्ठभूमि:

न्याय पाउने मानिसको नैसर्गिक अधिकार हो । आज पनि न्यायको पर्खाइमा अनगन्ति आँखा, आशाहरू छटपटाई रहेका छन् । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र १९४८ ले मानव अधिकार मानिसको जन्मसिद्ध अधिकार हो भनि किटान गरिएको छ । जीवनको निम्ति नभई नहुने गाँस, बास, कपास तथा विकासको निम्ति नभई नहुने शान्ति सुरक्षा र समानता वास्तवमा सबै आधारभूत मानव अधिकारहरू नै हुन् । यस बाहेक न्याय, स्वतन्त्रता र सहभागीतासँग गाँसिएका सङ्गठन, सूचना, न्यायको अधिकार, धर्म र आस्थाको अधिकार लगायतका विषयवस्तु पनि मानव अधिकार र लोकतन्त्रका भरपर्दा आधारहरू हुन् ।

तसर्थ राज्यका सुरक्षा निकायहरूको दायित्व परम्परागत नभई शान्ति सुरक्षा मात्र होइन राज्यले गरेका प्रतिवद्धता निर्वाह गर्न पर्ने भूमिकालाई सबल र प्रभावकारी बनाउन नयाँ सोच, पद्धति र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउनुपर्छ देशमा, स्थानीय तहदेखि केन्द्रीय तहसम्म मानव अधिकारसम्मत ढङ्गले काम गर्न जरुरी छ ।

कुनै पनि लोकतान्त्रिक देशमा राज्य-सरकारका सुरक्षा निकायहरू भनेको मानव अधिकार रक्षाको निम्ति व्यवस्था गरिएका अग्रपङ्तीका दस्ता हुन् । उनीहरूको हरेक गतिविधिहरू मानव अधिकार सम्मान, संरक्षण र पालना गर्ने दिशातिर उन्मुख हुन जरुरी छ । यो हरेक नागरिकको सहयोगबाट मात्रै सम्भव छ भन्ने कुरा हामीले बेला बखत हुने गतिविधिबाट पनि थाहा पाइरहेको छौं ।

यसले गर्दा आम नागरिकको न्यायमा पहुँच विस्तार हुने तथा न्यायको प्रत्याभूति समेत हुन्छ र दक्षताको समेत प्रस्फुटन हुन्छ । यसका लागि केहि तलका कामहरू गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण एवम् सम्बर्द्धनमा सुरक्षा कर्मी भूमिका :

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण एवम् सम्बर्द्धनमा सुरक्षा कर्मीको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । प्रचलित कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट नै मानव अधिकारको संरक्षण एवम् सम्बर्द्धन हुन सक्दछ । यो अहम् भूमिकालाई न्याय सम्पादनको कार्यमा

मानव अधिकारको हनन् विना सुरक्षा कर्मीहरूले केही मापदण्डहरूका बारेमा समेत जानकारी राख्नु अति आवश्यक हुन्छ । यसमा प्रहरी सेवामा प्रवेश देखि नै लागु गराउन सकियो भने प्रहरी सेवामा आउने व्यक्तिको विशेषज्ञता अनुसारको काममा समेत समावेश गराउन सकिन्छ । विगतमा देखिएका कही व्यवहारिक पक्ष तथा केहि सुधार गर्नुपर्ने कुराहरू यहाँ उल्लेख गर्न चाहन्छु ।

१. प्रहरीको अनुसन्धान प्रक्रियामा उठेका केही प्रश्नहरू:

- कुनै पनि हिंसा अपराध हो । यसको रोकथाममा सक्रियता हुनु पर्छ ।
- अपराधको घटनामा अनौपचारिक न्याय प्रणालीलाई निरुत्साहित गर्नमा प्रहरीको भूमिका बृद्धि गर्नु पर्छ ।
- सूचनाका आधारमा फैसला गर्ने प्रवृत्ति हुनुपर्छ ।
- महिला हिंसाका घटनामा भेदभाव गर्ने प्रवृत्ति
- महिला हिंसाका घटनामा महिलालाई नै दोष दिने प्रवृत्ति हावी हुनुहुँदैन ।

२. प्रहरीको अनुसन्धान प्रक्रियामा तत्काल गर्नु पर्ने सुधार :

- बिना भेदभाव घटनाको सूचना लिने ।
- सूचना दिने व्यक्तिको सुरक्षाको सुनिश्चितता
- प्रहरीको सक्रियता बढाउनुपर्ने ।
- नागरिक र प्रहरीको सम्बन्धमा विश्वासको वातावरण श्रृजना गर्ने ।
- कुनै पनि घटनाका प्रभावित संग लैगिक मैत्रि वातावरणमा सोधपुछ गर्ने ।
- अपराधपछिको अवस्थामा प्रभावितलाई आवश्यक पर्ने न्यूनतम सहयोग गर्ने ।
- प्रहरीमा आउने उजुरीका घटना संस्थागत जिम्मेवारी अन्तर्गत हुने भएकोले व्यक्तिमा हुने परनिर्भरताको अन्त्य हुनु पर्ने ।
- अपराधबाट प्रभावित महिलाहरूको व्यक्तिगत सम्मान र शारीरिक अक्षुण्णताको पनि उल्लेख हुने भएको हुँदा यसको विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।

- घटनाको उठान हुनु मात्रै न्याय पाउनु भनेको होईन यसमा प्रहरी विशेष चनाखो हुनु पर्ने हुन्छ
- घटनाको प्रक्रिया सक्दो चाडो टुङ्ग्याउने र अदालतमा प्रस्तुत गर्ने परिपाटीको विकास गर्नु पर्ने
- प्रहरी र सरकारी वकिलको पर्याप्त समन्वय आवश्यक रहेको ।
- प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्ने संयन्त्रहरू विस्तार हुनुपर्ने ।
- वैज्ञानिक प्रविधिहरूको विस्तार आजको आवश्यकता हो तसर्थ यसको विस्तार हुनुपर्ने ।
- प्रभावित व्यक्तिलाई आवश्यक सहयोगको लागि आवश्यक हुने कोषको व्यवस्था गर्नुपर्ने
- अनुसन्धानमा स्वास्थ्य परीक्षण, मनोसामाजिक विमर्श, कानुनी परामर्श जस्ता व्यवस्था सरल रूपमा हुनुपर्ने ।
- वैकल्पिक न्यायलाई निरुत्साहित गर्नु पर्ने ।
- अपराधमा मेलमिलापको कुनै स्थान हुँदैन भन्ने सूचना व्यापक रूपमा सम्प्रेषण हुनु पर्ने ।
- समाज रहेका अति सिमान्तकृत वर्गको सहजता, भाषा आदिलाई विशेष प्रथमिकतामा राख्ने ।

अपराध अनुसन्धानमा प्रहरीका केही मापदण्ड :

- अपराध अनुसन्धान प्रहरीको महत्वपूर्ण दायित्व हो । यसरी अपराधलाई प्रभावकारी रूपमा नियन्त्रण गर्न दोषीलाई कारवाही गर्दा व्यक्तिको आत्मसम्मानको अधिकारलाई ख्याल गर्नुपर्दछ । कुनै पनि व्यक्तिलाई कानुनी कारवाहीको क्रममा पक्राउ गर्ने र थुनामा राख्ने प्रक्रिया पूर्ण रूपमा कानुन बमोजिम हुनु पर्दछ । थुनुवा पुर्जी अनिवार्य दिईनु पर्छ । कानुनी परामर्श लिनदिन, कानुनी व्यवसायी तथा आफन्तलाई भेटघाट गर्न दिनुपर्छ, मानवीय व्यवहार गर्नु तथा भेदभावजन्य व्यवहार वा यातना, अमानवीय, अपमानजनक व्यवहार गर्न हुँदैन ।
- अनुसन्धानका क्रममा साक्षी, पीडित, आशंकित व्यक्तिको संग सोधपुछ गर्दा वा केरकार गर्दा व्यक्तिगत, गाडी घर र अन्य स्थलहरूको खानतलासी लिदां व्यक्तिको मर्यादा, सम्मान, गोपनीयता वा सुरक्षाको अधिकारको हनन् नहुने गरी अनुसन्धान गर्नु पर्दछ । खानतलासी गर्दा उपर्युक्त निकायको आदेश वा उचित प्रक्रिया पुर्याउनुपर्दछ । दोषी प्रमाणित नहुदासम्म निर्दोश रहेको अनुमानको सिद्धान्तका आधारमा सोही बमोजिम व्यवहार

गरिनुपर्दछ । हरेक व्यक्तिको आफ्ना विरुद्ध साक्षी बस्न कर नलाग्ने मौलिक हक छ । सूचना लिनका लागि साक्षी, आशंकित व्यक्ति वा पीडितलाई कुनै प्रकारको दबाव दिनहुँदैन ।

- अपराधको अनुसन्धान बयानमुखी भन्दा प्रमाणमुखी हुनु पर्दछ । अनुसन्धानका क्रममा सम्पूर्ण सूचना लिपिबद्ध गर्न निश्चित मापदण्डको विकास गरेको हुनु पर्दछ । अनुसन्धानका क्रममा सोधपुछ तथा केरकार र अन्तर्वार्ताको अभिलेख (रेकर्ड) अनिवार्य राख्नु पर्दछ । अनुसन्धानका क्रममा सोधपुछ गरिने व्यक्तिको उनीहरूको अधिकार तथा कर्तव्य बारे सोधपुछ पूर्व नै जानकारी गराउनु पर्दछ ।
- अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउन प्रहरी निकायभित्र र सेवालालाई विशिष्टीकृत गर्ने कानुनी आधार प्रदान गर्ने, निरन्तर तालिम प्रदान गर्ने, गोप्य सूचनाको व्यवस्थापन गर्ने, पीडित तथा साक्षी संरक्षण कार्यक्रम लागु गर्ने, स्विकारोक्तिलाई मात्र आधार नमान्ने, प्रहरी र समुदायको सम्बन्ध विकास गरेर अपराधबारे सूचना प्राप्त गर्ने तथा अनुसन्धान प्रक्रियाको उल्लंघन गर्ने अधिकारीहरूलाई उत्तरदायी बनाउने व्यवस्था प्रभावकारी अनुसन्धानका महत्वपूर्ण पक्षहरू हुन् ।

निष्कर्ष:

दक्षिण एसियामा नै नेपाल प्रहरीको छवि माथि उठेको छ । सीमित स्रोत साधनका बावजुद पनि जुन लगनका साथ अगाडि बढि रहेको छ, यो कार्य सराहनीय छ तर समय सापेक्ष परिवर्तन हुन नसके चुनौतीहरू भनभन बढ्दै जाने छन् । हाल समाजमा विद्यमान रहेको अवस्थामा भने परिवर्तन आउन सकेको छैन । किनभने अहिले पनि देश संक्रमणकालबाट गुज्रि रहेको छ । जब सम्म समाजमा हरेक व्यक्तिले शान्तिका साथ जीवन यापन गर्न पाउँदैन तबसम्म हामी हाम्रो जिम्मेवारी सफल भएको मान्न सकिँदैन । आज पनि विभिन्न मानव अधिकार उल्लंघनका घटना भइ रहेका छन् । यसमा प्रहरीको अनुसन्धान गर्ने भूमिका अत्यन्तै महत्वपूर्ण रहेको कुरा पुनः दोहोर्‍याउन सकिन्छ र हाल विद्यमान रहेको अवस्थालाई पनि विश्लेषण गर्नु अति आवश्यक छ । अन्त्यमा महिलामाथि हुने सबै प्रकारका हिंसा अपराध हो । यौनजन्य हिंसा र त्यसमा पनि बलात्कार जस्तो अपराधको अनुसन्धानमा भन विशेष महत्वका साथ हेरिनु पर्छ । ■

सङ्गठित अपराध निवारण ऐन २०७०

र

यसको कार्यान्वयन एक समीक्षा

नरेन्द्र प्रसाद पाठक

अधिवक्ता तथा

निवृत्त नायव महान्यायधिवक्ता

परिचय :

अपराध र अपराधीहरूको जन्म मानव सभ्यताको विकासको सुरुवात संगै भएको पाइन्छ। प्रत्येक राज्यले समय काल परिस्थिति अनुरूप अपराध नियन्त्रण गर्न र अपराधीलाई सजाय दिन ऐन कानून र कानून कार्यान्वयन अधिकारीको व्यवस्था गरेकै हुन्छ। तथापि नविन अपराध र आपराधिक गिरोह र आपराधिक गतिविधिको प्रभाव समाजमा परिरहेकै पाईन्छ। अर्थात अपराध बिहीन समाजको निर्माण कोरा कल्पनामामात्र सीमित रहन्छ।

वर्तमान समयमा विश्वधुवीकरण (Globalization) हुँदै गइरहेको छ। भौतिक जगतमा भएको चमत्कारी विकासका साथै विज्ञान प्रविधिमा आएको विकासले अब पुरातन (Traditional) अपराध मात्र छैनन्। अपराधी गतिविधि अब राज्य भित्र मात्र सीमित छैन। आपराधिक गतिविधिको सञ्चालन एक ठाउबाट मात्र नभइ अन्यत्रबाट पनि सञ्चालीत हुन थालेको छ। अपराधीले अपराध गर्ने प्रवृत्ति र शैलीमा व्यापक परिवर्तन आइ सकेको छ। यस परिप्रेक्ष्यमा वर्तमान अवस्था व्यक्तिद्वारा व्यक्ति माथि हुने परम्परागत अपराधको तुलनामा सङ्गठित अपराध क्रमशः बढदै गइ रहेको छ। यस्तो सङ्गठित अपराधले व्यक्तिद्वारा गरिने अपराध भन्दा सयौं गुणा असर व्यक्ति, समाज, राष्ट्र र अन्तरराष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत पर्ने गरेमा सर्व विदितै छ। यसले मुलुकको सामाजिक आर्थिक एवम् राजनैतिक अवस्थामा समेत प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने गरेको छ। त्यसैले यस्तो अपराध र आपराधिक गतिविधिलाई

कसरी नियन्त्रण गर्ने भन्ने सोच आज विश्वभरि प्रमुख चासोर जटिल समस्याको विषय बनेको छ।

सङ्गठित अपराध एक जघन्य (Serious) अपराध हो। यो शृंखलाबद्ध तथा व्यावसायिक आपराधिक गिरोहबाट गरिने गम्भीर प्रकृतिको अपराध हो। यो अपराधमा परम्परागत अपराध जस्तो अपराध घटेको स्थानमा मात्र यस्को असर नरही घटित भएको राष्ट्र बाहेक अन्य विभिन्न स्थानमा यसको असर परिरहेको हुन्छ। यस्तो अपराधमा आपराधिक योजना एक ठाउंमा हुन्छ। त्यस्को तयारी अर्को ठाउंमा गरिन्छ अन्य तेस्रो स्थानमा (देशमा) आपराधिक घटना घटाउने भएकाले यो अपराधको प्रकृति आपराधिक मनसाय आपराधिक कार्य, आपराधिक क्षेत्र तथा यसको असर परम्परागत अपराध भन्दा भिन्न हुन्छ।

यस गिरोहको मुख्य उद्देश्य गैर कानुनी रूपमा अर्थ उपार्जन गर्नु हो। सङ्गठित अपराध घटने मुख्य कारणको विश्लेषण गर्दा देशको गरिबी, आर्थिक पछौटेपन, बेरोजगारी समस्याले मानिसमा वितृष्णा पैदा हुने र नाजायज फाइदा उठाउन विभिन्न व्यक्तिहरूलाई यस सङ्गठनमा विभिन्न प्रलोभन दिई आपराधिक गतिविधीमा संलग्न गराउने गरिन्छ।

यस्तो गिरोहलाई भ्रष्ट राजनैतिक नेताहरू, व्यापारी, ठेकेदार, तस्कर तथा माफियाहरूले आफ्नो सीमीत स्वार्थका लागि खरिद गरी गम्भीर आपराधिक घटना घटाउन पुगेको यदाकदा पाइएको छ। त्यसैले वर्तमान समयमा आपराधिक गिरोहको

हिस्सा राजनीति, निकासी पैठारी, व्यापार तथा ठेक्का पट्टामा समेत रहेको छ ।

प्रहरीहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन INTERPOL ले सङ्गठित अपराधलाई "Any enterprise or group of persons engaged in continuing illegal activities which has as its primary purpose the generation of profit irrespective of national boundaries" भनी परिभाषित गरेको छ । त्यस्तै United Nation Convention Against Transnational Organized Crime २००२ ले सङ्गठित अपराधको परिभाषालाई निम्नानुसार उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

Organized criminal group as "structured groups of three or more persons existing for a period of time and action in concert with aim of committing one or more serious crime or offences established in accordance with this convention in order to obtain directly indirectly a financial or other material benefits".

त्यसै गरी उक्त महासन्धिले Serious crime लाई "Conduct consisting an offence punishable by a maximum deprivation of liberty of at least four years or more serious penalty" भनी परिभाषित गरेको छ । माथि उल्लेखित परिभाषाहरूलाई समेट्दा सङ्गठित अपराधलाई Professional crime, criminal career, planned crime, under world crime, private government of criminal भनेर पनि बुझ्ने गरिन्छ ।

UN Convention on Crime Prevention and Criminal ले १. मुद्रा निर्मलीकरण २. आतङ्ककारी क्रियाकलाप ३. सांस्कृतिक सम्पदाको चोरी ४. बौद्धिक सम्पत्तिको चोरी ५. भू माफिया ६. विमान अपहरण ७. हतियार तस्करी ८. विमा सम्बन्धी अपराध ९. कम्प्युटर अपराध १०. लागु औषध वेच विखन ११. मानिसको वेच विखन १२. भ्रष्टाचार १३. आप्रवासी समस्या १४. सङ्गठित अपराधमा संलग्न हुनु १५. न्यायिक कार्यमा बाधा पुऱ्याउने जस्ता अपराधहरूलाई सङ्गठित अपराध भित्र राखेको पाइन्छ । त्यसैले यो गंभीर प्रकृतिको अपराध हो ।

नेपालमा सङ्गठित अपराध नियन्त्रणको लागि गरिएका विशेष कानुनी व्यवस्था

सङ्गठित अपराध निवारण ऐन २०७० :-

नेपालमा सङ्गठित अपराधको प्रकृतिलाई हेर्दा पूर्व सांसद

मिर्जा दिलसाद वेग, सञ्चार कर्मी जमिम शाह, सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश रण वहादुर बमको हत्याको घटनालाई लिन सकिन्छ । त्यस्तै समय समयमा मोटर साइकल चोरी र त्यस्ता मोटर साइकलहरूको नम्बर प्लेट फेर्ने, खरिद बिक्री गर्ने, भण्डारण गर्ने जस्ता क्रियाकलापहरू पनि देखिएका छन् । मानव वेचविखन, लागु औषध, शरीर बन्धक तथा अपहरण जस्ता घटनाहरू घटिराखेका छन् । जसलाई सङ्गठित अपराधको रूपमा लिन सकिन्छ । हालसम्म नेपालमा सङ्गठित अपराधको गिरोह यही हो भनेर किटान वा पहिचान गर्न सकिने अवस्था छैन । यद्यपि Gang Crime हरू प्रशस्त देखिएका छन् ।

नेपालमा सङ्गठित अपराधलाई परिभाषित गर्ने विशेष कानुन सङ्गठित अपराध निवारण ऐन २०७० निर्माण भएको छ । यो बाहेक लागु औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३ मा सङ्गठित गिरोह जस्ता शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ । सङ्गठित अपराध ऐन २०७० को दफा ३ ले कसैले पनि सङ्गठित अपराध गर्नु नहुने भन्दै कसैले आपराधिक समूहको लाभको लागि आपराधिक समूहको निर्देशनमा आपराधिक समूहको तर्फबाट आपराधिक समूहसंग मिलेर आपराधिक समूहको संस्थापक सदस्य भई जानी जानी गम्भीर अपराध गरेमा सङ्गठित अपराध भएको मानिन्छ भनी उल्लेख गरिएको छ ।

त्यस्तै सोही ऐनको दफा ३ को उपदफा (३) ले गम्भीर कसुर भन्नाले (क) प्रचलित कानुन बमोजिम ३ वर्ष वा सो भन्दा बढी कैद सजाय हुने कसुर (ख) परिच्छेद ३ बमोजिमको कुनै कसुर (ग) प्रचलित कानुन बमोजिम भ्रष्टाचार वा सम्पत्ति शुद्धीकरण वा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी गर्ने कसुर समेतलाई समावेश गरेको छ । यो बाहेक आपराधिक समूह स्थापित गर्ने, न्यायिक कारवाहीमा अवरोध गर्ने जस अन्तर्गत मुद्दाको कारवाहीमा भुट्टो प्रमाण दिने, साक्षीलाई डर धाक धम्की दिइ भुट्टो कुरा वक्न लगाउने, कुनै साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित हुन अवरोध गर्ने, न्याय सम्पादन वा कानुन कार्यान्वयनमा खटिएका अधिकारीलाई कूटपिट गर्ने, आक्रमण गर्ने डर धाक धम्क दिने अनुचित प्रभाव पार्ने यसका अलवा विध्वंस कार्य गर्ने जस अन्तर्गत हात हतियार बम विस्फोटक पदार्थ वा कुनै उपकरण वा वस्तु प्रयोग गर्ने, उत्पादन गर्ने, वितरण गर्ने संचय गर्ने ओसार पसार निकासी पैठारी गर्ने आदि कार्यलाई गम्भीर कसुरको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । आपराधिक लाभ लिने, आतङ्ककारी क्रियाकलापमा

लगानी गर्ने जस्ता कार्यलाई सङ्गठित अपराधको रूपमा उक्त ऐनले समेटेको छ । त्यसैले सङ्गठित अपराधको क्षेत्र विस्तार हुँदै गएको पाइन्छ । सङ्गठित अपराध निवारण ऐन २०७० ले गरेका विशेष व्यवस्थाहरू निम्न रहेका छन् जसले अनुसन्धान एवम् अभियोजनकार्तालाई विशेष अधिकार प्रदान गरेको छ ।

१. सङ्गठित अपराधीलाई थप सजाय हुने: ऐनको दफा ९ ले सङ्गठित अपराध गर्नेलाई प्रचलित कानून बमोजिम हुने सजायका अतिरिक्त थप ५० प्रतिशत सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ । तर जन्मकैद वा सो भन्दा बढी सजाय हुने कसुरलाई थप सजाय नहुने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै विध्वंशात्मक कार्य गर्ने गराउनेलाई जन्म कैद हुने व्यवस्था गरेको छ ।

२. विशेष टोली गठन गरी अनुसन्धान गरिने :- सङ्गठित अपराध मध्ये भ्रष्टाचार, सम्पत्ति सुडिकरण र आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी वाहेकका सङ्गठित अपराधको अनुसन्धान तहकिकात कमिमा अधिकृत स्तरको प्रहरी कर्मचारीले गर्ने छ । कुनै मुद्दा गम्भीर प्रकृतिको भई सम्बन्धीत विषयको विशेषज्ञ समेत रहेको टोली गठन गरी अनुसन्धान गर्नु पर्ने नेपाल सरकारले उपयुक्त ठानेमा महान्यायाधिवक्ता र प्रहरी महानिरीक्षकसंग परामर्श गरी त्यस्तो टोली गठन गर्न सक्ने र त्यस्तो टोलीले अनुसन्धान पुरा गरेपछि अनुसन्धान प्रतिवेदन सम्बन्धीत अनुसन्धान अधिकारीलाई बुझाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट मुलुक भित्र सङ्गठित अपराधी गिरोहलाई नियन्त्रण गर्न र कानुनी कारवाहीमा ल्याई सजाय गर्न विशेष व्यवस्था गर्न लागेको प्रष्ट हुन्छ तर यस्तो टोली कसरी गठन गर्ने र त्यसको सुत्रपात कोबाट हुने जस्ता कुरा अझै प्रष्ट हुन सकेको पाइदैन ।

३. अनुसन्धानको विशेष पद्धति अपनाउन सकिने :- प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि सङ्गठित अपराधको अनुसन्धान गर्दा विशेष पद्धति जस्तो नियन्त्रित अनुसन्धान (Control Delivery) प्रविधि र गुप्त कारवाही अनुसन्धान प्रविधि (अण्डरकभर अपरेसन) प्रयोग गर्न सक्ने र अन्य यस्तै उपयुक्त पद्धती प्रयोग गर्न सकिने विशेष अख्तियारी ऐनले प्रदान गरेको छ । यसरी नियन्त्रित अनुसन्धान पद्धतिले अपराधमा संलग्न व्यक्तिको पहिचान गर्ने उद्देश्यले अनुसन्धान अधिकारीको जानकारी वा निगरानीमा अभिलेख राखी कुनै गैरकानुनी वस्तु प्रयोग गर्ने एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा ढुवानी

गर्ने, ओसार पसार गर्ने प्रविधि समेत यस ऐनले अंगिकार गरेको पाइन्छ ।

४. सुराकीको प्रयोग गर्न सकिने : यस अपराधको अनुसन्धानको क्रममा अनुसन्धान अधिकारीले आवश्यकता अनुसार सुराकीको प्रयोग गर्न सक्ने र त्यस्ता सुराकीको विवरण गोप्य राख्नु पर्ने जस्ता व्यवस्था गरी अनुसन्धान प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउन खोजेको पाइन्छ । तर सुराकीको नियुक्ती र निजलाई प्रदान गरिने खर्च के कसरी कसले दिने भन्ने कुरामा स्पष्टता हुनु जरुरी छ ।

५. ६० दिनसम्म हिराशतमा राख्न सकिने :- यस ऐनले जुनसुकै सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानको सिलसिलामा पच्चीस दिनसम्म हिराशतमा राख्न सकिने व्यवस्थाको सट्टा त्यस्तो मुद्दा सङ्गठित अपराधको श्रेणीमा देखिएमा अनुसन्धानका लागि आरोप लागेको व्यक्तिलाई अदालतको अनुमति लिई ६० दिनसम्म हिराशतमा राख्न सकिने नयाँ कानुनी व्यवस्था गरी अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रभावकारी अनुसन्धानको लागि सहज बनाएको पाइन्छ ।

६. सम्पत्ति रोक्का राख्न सकिने :- सङ्गठित अपराधको आरोप लागेको व्यक्तिले अपराधजन्य क्रियाबाट प्राप्त गरेको सम्पत्ति कसैलाई हस्तान्तरण गर्न, विक्री वितरण गर्न वा कुनै उपायले लुकाउन नपाउने गरी सम्पत्ति रोक्का राख्नको लागि अदालतसमक्ष निवेदन दिने र त्यस्तो निवेदनबाट रोक्का राख्न आवश्यक ठानेमा अदालतले आदेश दिन सक्ने व्यवस्थालाई पनि नवीन र प्रभावकारी व्यवस्थाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

७. कारोबारको विवरण माग्न वा खाता रोक्का राख्न सकिने: सङ्गठित अपराधको अनुसन्धानको सिलसिलामा त्यस्तो आरोप लागेको व्यक्तिको नाममा वा निजकोसंग साथमा वा निजको परिवारको कुनै सदस्यको नाममा कुनै बैंक वा वित्तीय संस्थामा कारोबार वा खाताको विवरण भएमा त्यस्तो विवरण माग्न र त्यस्तो खाता अदालतको अनुमतिले रोक्का राख्न सक्ने गरी अपराधीले गैरकानुनी रूपमा राखेको सम्पत्तिलाई समयमा नै नियन्त्रण गर्न तथा त्यस्तो सम्पत्ति जफत गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो वाहेक कारोबारको विवरण माग्ने, खाता रोक्का राख्ने कार्य समेत गरिन्छ ।

८. राहादानी रोक्का राख्न सकिने :- अपराधको आरोप लागेको

व्यक्तिलाई राहादानी जारी नगर्न र जारी भईसकेको भए त्यस्तो राहादानी रोक्का राख्न सम्बन्धीत अधिकारी कहाँ पठाउनु पर्ने व्यवस्थाले अनुसन्धानको क्रममा अभियुक्तहरू देश बाहिर जान नपाई अनुसन्धानको क्रमलाई निरन्तरता दिन र अनुसन्धानबाट दोषी देखिने प्रमाण प्राप्त भएमा त्यस्ता व्यक्तिलाई समयमा नै अदालतमा लान सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

९. सञ्चार माध्यम निष्क्रिय गर्न र विवरण माग गर्न सकिने:- सङ्गठित अपराधको अनुसन्धानको सिलशिलामा अनुसन्धान अधिकारीले कुनै सञ्चार माध्यम प्रयोग गरि सूचना आदन प्रदान गरी राखेको छ, भन्ने मनाशिव कारण भएमा त्यस्तो विद्युतीय /दुरसञ्चारका उपकरण टेलिफोन, मोबाइल निष्क्रिय गर्न र सो को विवरण माग गर्न सक्ने समेत नयाँ व्यवस्था गरिएको छ ।

१०. प्रमाण सम्बन्धी विशेष व्यवस्था :- सङ्गठित अपराधको मुद्दामा अभियुक्तलाई सुरक्षाको दृष्टिकोणले अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिने भएमा श्रव्य दृश्य सम्वाद मार्फत अदालतमा उपस्थित गराउन अनुसन्धान अधिकारीले निवेदन गर्न सक्ने, मुद्दाका साक्षी, सुराकी, उजुर कर्तालाई अदालतले श्रव्य दृश्य संवाद वा डोरमार्फत बुझ्न वा अभियुक्तले नदेख्ने गरी वकपत्र गराउन निजको स्वर यान्त्रीक वा अन्य तरिकाबाट परिवर्तन वा रूपान्तरण गरी बुझ्न सक्ने वा काल्पनिक वा सांकेतिक नामबाट वयान वा वकपत्र गराउने, यस्ता मुद्दाका साक्षीलाई अभियुक्तले कुनै पनि प्रकारको जिरह वा प्रश्न गर्न नसक्ने तर अदालतको आदेश भएमा अभियुक्तको कानुन व्यवसायीले निजलाई नदेख्ने, निजको पहीचान गर्न नसक्ने गरी जिरहसम्म गर्न सक्ने व्यवस्था गरी प्रमाण कानुनका आधारभूत सिद्धान्तलाई समेत परिवर्तन गर्दै केही विशेष व्यवस्था गरिएको छ । यो वाहेक वन्द इजलाशमा कारवाही तथा सुनवाई गर्न सकिने अभियुक्तलाई थुनामा राख्न सकिने जस्ता व्यवस्था यस ऐनका नवीनतम व्यवस्थाहरू हुन ।

११. साक्षीको संरक्षण सम्बन्धी विशेष व्यवस्था :- साक्षी प्रमाण मुद्दाको महत्वपूर्ण वस्तु हो । विना साक्षी प्रमाण कोही कसैलाई कसुरदार ठहर्‍याउनु हुँदैन । त्यसैले भनिन्छ, Witness is the eye and ear of justice । यस्ता महत्वपूर्ण भूमिका रहेका साक्षीहरूको संरक्षण विना प्रमाण प्राप्त गर्न नसकि रहेको परिप्रेक्ष्यमा साक्षीको संरक्षण यस ऐनको अर्को महत्वपूर्ण

विशेषता हो । यस अन्तर्गत साक्षी निजको परिवार निजको सम्पत्ती निजको सुरक्षा लगायतका संरक्षण दिनु पर्ने व्यवस्था गरी साक्षी वा पीडित साक्षीलाई आफ्नो कुरा निर्धक्क रूपमा राख्न सक्ने नयाँ व्यवस्था गरिएको छ जुन व्यवस्था नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाई अभियुक्तलाई सजाय दिन र पीडितलाई न्यायको अनुभूति दिई कानुनको शासन लागु गर्न सक्षम हुने विश्वास गरिएको छ ।

१२. अभियुक्तसंग सौदावाजी गर्न सकिने :- सङ्गठित अपराधको अभियोग लागेको कुनै व्यक्तिले अपराध स्विकार गरी अपराधको बारेमा प्रमाण जुटाउन अन्य अभियुक्त वा गिरोह वा मतियारलाई पक्राउ गर्न सहयोग पुर्‍याएमा त्यस्ता अभियुक्तलाई पहिलो पटक भए ७५ प्रतिशत सम्म छुट दिन सकिने व्यवस्था ऐनको दफा २१ ले गरेको छ तर अदालतमा उपस्थित भई प्रहरी एवम् सरकारी वकिललाई गरेको सहयोगको प्रतिकूल भएमा निज उपर पुनः मुद्दा दायर गर्न सकिने हुन्छ । यसरी अभियुक्तले अनुसन्धान अधिकारीलाई मद्दत गरेमा अनुसन्धान अधिकारीले पनि निजलाई सहयोग गर्न सकिने व्यवस्थालाई यस ऐनले व्यवस्था गरेको छ । तर ऐनको कार्यान्वयन के कसरी हुने हो सो भने भविष्यमा हुने अनुसन्धान एवम् अभियोजन र अदालतको निर्णयबाट मात्र मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

वर्तमान संविधान एवम् प्रचलित कानुन र नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीले मूलतः अभियोजनात्मक पद्धती अपनाएको परिप्रेक्ष्यमा अपराध अनुसन्धान एवम् अभियोजनको कार्य निकै कठिन र जोखिमपूर्ण छ । मुलुक भित्र भ्रष्टचार, लागु औषधको कारोवार, मानव वेचविखन, सम्पत्ति शुद्धीकरण, एकाधिकार आतङ्कवादी क्रियाकलापमा लगानी गर्ने लगायतका केही सङ्गठित अपराधहरू मौलाएको परिप्रेक्ष्यमा त्यस्ता अपराधीहरूलाई नियन्त्रण गर्न र अपराधीलाई सजाय गर्न एउटा छाता ऐनको रूपमा आएको यो ऐन निश्चय पनि सकारात्मक छ तर अभियोजनात्मक प्रणाली विकसित भएको फौजदारी न्याय प्रशासनमा कानुनमा के छ भन्नु भन्दा पनि कानुनको कार्यान्वयन कसरी भएको छ भन्ने नै महत्वपूर्ण मानिन्छ । ऐन लागु भएको छोटो अवधिमा नै यसको कार्यान्वयनमा शङ्का उठाउन सक्ने अवस्था छैन । तथापि सङ्गठित अपराधलाई नियन्त्रण गर्न र प्रभावकारी रूपमा यसको कार्यान्वयन गर्न निम्न कुराहरू समयमा नै सम्बोधन गर्नुपर्ने टडकारो खाँचो देखिएको छ ।

- (१) नेपाल प्रहरीमा सङ्गठित अपराधको अनुसन्धान गर्न दक्ष जनशक्ति सहितको विशेष संयन्त्र गठन गरिनु पर्ने ।
- (२) सङ्गठित अपराधमा संलग्न अनुसन्धान अधिकृतहरूलाई सङ्गठित अपराध र आपराधिक गिरोहको वारेमा स्पष्टरूपमा परिचित हुन सक्ने तालिम लगायतका प्रशिक्षण हुनु पर्ने ।
- (३) प्रभावकारी अभियोजनका लागि अभियोजनकर्ता (सरकारी वकिलहरूलाई) पनि यस सम्बन्धी विशेष तालिम तथा प्रशिक्षणको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- (४) आर्थिक कारोवार संग सम्बन्धीत निकायहरूको उचित अनुगमन र सुपरभिजन हुने सयन्त्र विकशित गर्नु पर्ने र अभियुक्तहरूले गरेको आर्थिक कारोवार एवम् बैंक खाता एवम् अन्य विवरण अध्यावधिक वनाई तुरुन्त सूचना सङ्कलन गर्न सक्ने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- (५) कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू जस्तो भन्सार, अध्यागमन, श्रम विभाग, लागु औषध कानुन कार्यान्वयन एकाइ, राजश्व अनुसन्धान विभाग सम्पत्ति शुद्धीकरण विभागहरूलाई प्रभावकारी बनाइनु पर्ने ।
- (६) कानुनी सहायता र पारस्परिक सहयोग सम्बन्धी कानुनहरूले व्यवस्था गरे बमोजिम अपराध र आपराधिक गिरोहको सूचना सङ्कलन, प्रमाणको सङ्कलन र प्रस्तुति सम्बन्धी एक अर्का मुलुक बिच पारस्परिक सन्धि एवम् सम्झौता हुनु पर्ने ।
- (७) Extradition सम्बन्धी व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाइनु पर्ने ।
- (८) सङ्गठित अपराधको वारेमा जानकारी प्राप्त गर्ने साक्षी/पीडितको संरक्षण सम्बन्धी कार्य योजना (Scheme) वनाई सो लाई लागु गरिनु पर्ने ।
- (९) नागरिकको जनचेतनाको लागि कानुनी शिक्षाको प्रचार प्रसारको विशेष व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- (१०) सा-साना आपराधिक समूह (Criminal Gang) हरूको सङ्गठित आपराधिक गिरोहमा संलग्न हुने कार्यका समयमै नियन्त्रण गरिनु पर्ने ।
- (११) हातहतियारको अनाधिकृत कब्जा र स्वामित्वलाई नियन्त्रण गरिनु पर्ने ।

सङ्गठित अपराधलाई समयमै रोकथाम गरी कानुनलाई प्रभावकारी बनाउन, कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकाय प्रहरी, भन्सार कार्यालय, अध्यागमन कार्यालय/श्रम विभाग, राजश्व अनुसन्धान विभाग/सम्पत्ति शुद्धीकरण विभाग र वित्तीय संस्थालाई अनुगमन र सुपरिवेक्षण गर्ने निकाय नेपाल राष्ट्र बैंक बिच कार्यगत समन्वय, सहकार्य एवम् सहयोगलाई अझ विस्तार गरी ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट यस्ता आपराधिक क्रियाकलापलाई समेत समयमा नै रोकथाम र नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । अतः यस तर्फ सम्बन्धीत सबै निकायको ध्यान जानु जरुरी छ । ■

बरामद गरिएको लागु औषध ।

प्रहरी प्रधान कार्यालयद्वारा आयोजित क्षेत्रीय अपराध अनुसन्धान कार्यशाला गोष्ठीका केही दृष्यहरू

फौजदारी अपराध संहिता सम्बन्धी पीडितशास्त्रीय मूल्याङ्कन

डा. शङ्कर कुमार श्रेष्ठ^१

सम्भवतः विश्वको कानुनी इतिहासमा बिक्रम संवत् १९१० पौष ७ मा संहितावद्ध भई जारी भएको 'मुलुकी ऐन' को सर्वाधिक जेष्ठता, महत्व र मर्मलाई विर्सैर अहिले हामी पश्चिमीशैलीको 'फौजदारी अपराध संहिता' संस्करणमा आइपुगेका छौं। सम्भवतः ठूला देशको अन्धअनुसरण गरेपछि सबैथोक राम्रो हुन्छ भन्ने ग्रसित मानसिकताले मुलुकी ऐनलाई विस्थापित गर्ने योजनाअनुसार अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिता तथा फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको मसौदा हाल विधायिकी अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत विचाराधीन छ। संविधानमा संशोधन गरेर काम लिनुभन्दा करिब प्रत्येकजसो एक दशकमा अर्को नयाँ संविधान बनाउने राजनीतिक तथा संवैधानिक परम्पराको कारण अहिले मुलुकी ऐनलाई पनि संशोधनभन्दा विस्थापित गरेर नै नयाँ ऐन बनाउने रहर जागेको हुनुपर्छ। ऐन-कानूनमा पनि पुरानोलाई विस्थापित गर्दै नयाँपनप्रतिको यो कस्तो नशा होला !

तदनुरूप यसलाई सार्थकता प्रदान गर्न एक उच्चस्तरीय कार्यदलको गठन भएकोछ। फौजदारी न्याय प्रणालीको मानसिकतामा हुर्किबढेकोले यस कार्यदलबाट गरिने कार्यशैली र रेखाङ्कन सोहीअनुरूप हुने र भएको देखिन्छ। कार्यदलले अवलम्बन गर्ने कार्यशैली र तोकिएको कार्यक्षेत्रको सविस्तार विश्लेषण र विवेचना गरी हेरिएमा यसमा अपराधपीडित विषयकेन्द्रित हुने निर्देशन नरहेको हुँदा यसबाट अपराधपीडितको हकहितमा यस संहिताबाट केही भलो होला भनेर अपेक्षा गर्नु आफैमा दिग्भ्रमित हुनुसरह मानिन्छ। साथै यस कार्यदललाई पूर्णता दिननिमित्त कुनै अपराधपीडित शास्त्री/विज्ञ वा तत्सम्बन्धी ज्ञान भएका कुनै व्यक्तिबाट प्रतिनिधित्व नगराइएकोले कार्यदलमा हुने आन्तरिक छलफल, अनुसन्धानजस्ता विषयमा पीडितशास्त्रीय दृष्टिकोणमा छलफलको सम्भावना पनि रहने

अवस्था छैन। तसर्थ यहाँ अपराधपीडित सम्बन्धमा कुनै पनि विषयगत छलफल हुनेछ भनेर सोचनसकिने अवस्था भएन। यसरी प्रथमदृष्टिमा नै यस कार्यदलबाट हुने कार्यमा पीडितसम्बन्धी सकारात्मक सोच राख्नसक्ने अवस्था पनि रहेन।

कार्यदलको गठनको उद्देश्य:-

क. पूर्वप्रकाशित अपराधसंहिता तथा फौजदारी कार्यविधि संहिताको मसौदा परिमार्जन गर्ने- फौजदारी न्यायप्रणाली मानसिकतामा हुर्किबढेको हुँदा सोको धडधडेबाट यस्तो मसौदा आवश्यक देख्ने सरकार र कार्यदलसमेत मुक्त हुन सकेको पाइँदैन। फौजदारी कार्यको मूलभूत सरोकारपक्ष भनेको अपराधपीडित नै हुन् भनेर विर्सनुको अर्थ करिब शताब्दिदेखि मान्यताप्राप्त फौजदारी न्याय प्रणालीप्रति कायम रहेको दास मानसिकता हो। आजसम्म 'अपराध' सही वा गलत भनेर न्याय प्रणालीको व्याख्या र विवेचना गर्दै आएका छौं। अब आएर अपराधलाई नभएर 'अपराधको परिणाम' को विवेचना हुनुपर्छ भनेर भन्न र सोचन सक्नुपर्छ। आजसम्मको मूल्य र मान्यतामा फौजदारी न्याय प्रणालीको मियो विषय भनेको अपराध, अभियुक्त, कसुरदार र दण्डमात्र रहँदै आएकाछन्। अपराध पीडितप्रति सिद्धान्ततः चिन्तित हुन नसक्नु यस प्रणालीको वास्तविकता हो। साथसाथै पूर्वप्रकाशित अपराधसंहिता तथा फौजदारी कार्यविधि संहिताकेन्द्रित भएर गरिने कार्य भनेको साविकको मसौदामा शुद्धाशुद्धी र आवश्यक सुधार गर्नुपर्ने मात्र देखिन्छ। तर अपराधपीडितको हकमा आजसम्म सरकारी स्तरबाट कुनै अध्ययन तथा अनुसन्धान भएगरेको नहुँदा आज आएर किन गर्ने भनेर सोचिने सङ्कीर्णताको सार्थकता

^१वरिष्ठ अधिवक्ता डा.शङ्कर कुमार श्रेष्ठ विभिन्न विश्वविद्यालयमा पीडितशास्त्र तथा पीडित न्याय विषयमा अतिथि प्राध्यापक हुनुहुन्छ

कतै पुष्टचाई हुन सकदैन । नवीनतम् शैलीमा अध्ययन तथा अनुसन्धानको लागि मार्ग प्रशस्त गर्न किन कोही तयार नभएका होलान !

- ख. पूर्वप्रकाशित मसौदा केन्द्रित हुने निर्देशन- साविकको मसौदामा परिमार्जन गर्नुको मतलब पूर्णतः तिनै पूर्वमसौदाकेन्द्रित हुनु हो । यसको अर्थ पूर्वप्रकाशित मसौदामा परिमार्जन गर्नु भनेको विश्वको न्याय तथा कानुनी क्षेत्रमा देखापरेका नवीनतम् विधिशास्त्रप्रति बेवास्ता गर्नु हो । जमिन्दारी शैलीमा गरिने कार्यक्षेत्रमा नयाँ सोच तथा चिन्तनप्रति अनभिज्ञता देखाउनु शोभनीय हुन सकदैन । पूर्वप्रकाशित मसौदामा अपराधपीडितसम्बन्धी विषयले आजसम्म कतै कुनै प्राथमिकता नभएको वा नपाएको कारण अपराधपीडितको हकमा प्रस्तुत मसौदा 'हात्ती आयो, हात्ती आयो फुस्सा' जस्तै भएको छ ।
- ग. नेपालको दण्डनीतिको सुधारको सम्बन्धमा सुभाब सहितको प्रतिवेदन नेपाल सरकार समक्ष प्रस्तुत गर्ने- फौजदारी न्याय प्रणालीको मुख्य सरोकारपक्ष मानिनु पर्ने अपराध पीडित निरीह हुनु र रहनु कुनै आश्चर्यको विषय भएन । हुँदाहुँदा अपराध केन्द्रित न्याय प्रणालीको अर्को आश्चर्यजनक अवस्था के पनि हो भने यसले पीडितको पीडाको नभई देशको दण्डनीतिको सुधार सम्बन्धमा अध्ययन गरी सुभाब दिने कार्य गर्ने छ । कसुर वा अपराधको परिणाम भन्नाले कसुरदार ठहरिएको अवस्थामा निजले पाउने दण्ड भएकोले दण्डनीतिप्रति यसरी राज्यशक्ति सचेत र चिन्तित रहेको पाइन्छ । यसरी कसुरदारलाई दण्डित गरिँदा मुलुकमा शान्ति-सुरक्षा कायम हुन्छ भन्ने पुरातन मानसिकताबाट मुक्त नहुनु हो । अनौठो छ, अपराधको परिणाम दण्ड नभई 'अपराधपीडित' हुन भनेर सोच्नै सकिएन । कोही पनि व्यक्ति इच्छाले अपराधपीडित हुँदैनन्, तर सरकारी सोच, मसौदा मण्डल तथा फौजदारी न्याय प्रणालीको उपजले प्राप्त गरेको वर्तमान परिवेशमा अपराधपीडित नै दोषी रहेको मान्यता राखेर त्यस्ता पीडितको सन्दर्भ उठ्नासाथ हामीहरू विषयान्तर हुने गर्दछौं ।

कार्यदलको कार्य क्षेत्रगत (विशेष) सर्तहरू:

- क. सम्बत् २०५९ सालमा नेपाल सरकारद्वारा गठित कार्यदलद्वारा मसौदा गरी प्रकाशन भएको अपराध संहिता (मसौदा) र फौजदारी कार्यविधि संहिता (मसौदा) लाई गणतन्त्रको भावनाअनुरूप समयानुकूल परिमार्जन र

सुधार गरी अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताको परिमार्जित मसौदा तयार गरी कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकार समक्ष पेस गर्ने-

- १- पूर्वप्रकाशित मसौदा केन्द्रित हुने निर्देशन अर्थात शर्तले कार्यदललाई टाप लगाएको घोटामा रूपान्तरण गरेको पाइन्छ । पूर्वप्रकाशित मसौदाभन्दा बाहिर जान नपाउने भएपछि यस्तो कार्यदलले अपराधपीडितको हकहितका केही सकारात्मक सोच राख्लान् भनेर कल्पनै गर्न सकिँदैन । यसबाट कार्यदललाई केवल साविकको मसौदामा सीमित रही सोमा सुधार र परिमार्जन गर्नेसम्मको कार्यक्षेत्र मात्र देखिन्छ ।
  - २- कार्यगत सर्तको कारण अन्य नयाँ तथा गम्भीर विषयउन्मुख हुने सम्भावना नरहने स्पष्ट छ । नवीनतम् विधिशास्त्रको खोजी, अध्ययन र सोको मसौदाले नेपालको वर्तमान न्याय प्रणालीमा कुनै पनि प्रकारका योगदान पुग्नेछ भनेर कार्यदलले सोचनै नसक्ने हुँदा यसप्रकारको गठनआदेश आफैँमा दिग्भ्रमित रहेको स्पष्ट हुन्छ । वर्तमान कालखण्डमा अनुसन्धानमूलक अध्ययन हुन सकेन भने त्यसबाट छायाँप्रति उतार गर्ने र अनुकूलता तथा आवश्यकताको मापदण्डमा साभार गर्नेजस्ता कामबाहेक अरु थप केही हुन सकदैन ।
- ख. मुलुकको मौजुदा दण्डनीतिमा के कस्तो सुधार हुन आवश्यक छ सोको सुभाब पेस गर्ने-
- १ अनौठ छ, घटित अपराधको परिणतिबाट सबैभन्दा पीडित वा क्षति पुगेका एकमात्र पक्ष भनेका 'अपराधपीडित' हुन्, तर त्यस्तो पक्षप्रति न्यूनतम ध्यानसम्म नजानु भनेको सरकार र कार्यदल आफैँमा दृष्टिदोष परेको देखिन्छ । निश्चय पनि अभियुक्तलाई कसुरदारमा रूपान्तरण गरेपछि दण्डित गरिनु पर्छ, तर अपराधको परिणाम भनेको कसुरदारलाई दण्डित गर्नुमा मात्र सीमित राख्ने हो भने पीडितले चाहिँ यस्तो कानुनबाट प्राप्त गर्ने विषय भनेको के हो त ? मौजुदा दण्डनीतिमा सुधार गर्नेतर्फ केन्द्रित हुने निर्देशन आफैँमा गलत होइन, तर दण्डभन्दा पृथक एवम् गम्भीर विषयप्रति ध्यान नजानु भनेको पीडितशास्त्रीय दृष्टिकोणमा खेदपूर्ण विषय मानिन्छ ।
  - २ कार्यदललाई तोकिएको सर्तहरूको निस्पक्ष विवेचना गरिँदा यसबाट न्याय तथा कानुनका क्षेत्रमा अपराध र दण्डनीतिबाहेक अन्य गम्भीर विषय पनि सान्दर्भिक

हुन सक्छन् भन्ने सोचको विकास हुन नसकेको स्पष्ट हुन्छ । एक्काइसौं शताब्दीको यस कालखण्डमा पनि वैचारिक, सैद्धान्तिक, शैक्षिक तथा राजनीतिक सोचमा सङ्गीर्णता हुनु भनेको बौद्धिक दरिद्रताभन्दा भिन्न केही हुनै सक्दैन ।

- ३ वस्तुतः मानिस हुनुको अर्थमा मानव जातिमा रहेको मानवीय संवेदनशीलता नै हो, तर अपराधपीडितको विषयप्रति सरकार तथा सरकारबाट गठित यस्ता कार्यदल संवेदनशील हुन नसकेको देखिँदा राज्यशक्तिको प्रतिनिधित्व गर्ने तथा कार्यदलमा रहने मानवहरूमा मानवीय संवेदनशीलता मरेको स्पष्ट हुन्छ । कसैको पीडा तथा दुखेको घाउप्रति यसरी निरीह हुनु भनेको मानवीय संवेदनशीलताबाट च्युत हुनु हो ।

कार्यदलले अवलम्बन गरेको अध्ययनविधि:-

- क. नेपालको विद्यमान फौजदारी कानून, फौजदारी कार्यविधि कानून तथा दण्डसजाय अध्ययन गर्ने-
- १ यस अध्ययनविधिमा अपराधपीडितसम्बद्ध कुनै कानूनको अध्ययन गर्न भनेर उल्लेख गरिएको छैन । यसबाट नेपालमा तत्सम्बन्धमा हालसम्म भएका कानुनी, न्यायिक तथा बौद्धिक प्रगतिप्रति सरकार र कार्यदलले अनभिज्ञता प्रकट गर्नु हो । यस्तो सोच राख्नु भनेको 'मेरो गोरुको बाँट्टै टक्का' भन्ने मान्यतामा यथास्थितिवादको सिकार हुनु मात्र हो । के त नेपालमा अपराधपीडितको सन्दर्भमा कुनै उल्लेखनीय कार्य भएकै छैन त ? बौद्धिक कार्यमा धृतराष्ट्रिय मान्यता राख्नु भनेको प्रतिगामी कार्य मानिन्छ ।
- २ यस अध्ययन विधिमा अपराधपीडितसम्बद्ध कुनै पनि कार्यविधिको सम्बोधन गरिएको छैन । यसबाट त्यस्ता पीडितप्रति प्रथम दृष्टिमा नकारात्मक धारण बनाएको स्पष्ट हुन्छ । पीडितको बकपत्र गर्ने तथा गराउने कार्यलाई पनि 'फौजदारी कार्यविधि' भन्ने र बकपत्र गराउँदा पीडितलाई 'तिमी' भनेर संबोधन गर्ने कानुनी व्यवस्थाजस्ता विषयमा कार्यदलले सोच्ना भनेर कल्पना गर्न मिल्दैन । कानून भनेको जमिन्दारी शैलीमा कहिल्यै बनाइन्छ । सोह्रौं शताब्दीमा जस्तै आज पनि पीडितलाई यसरी नै शोषण गरेर वा दबाएर राख्न सकिन्छ भन्ने मान्यता राख्नु भनेको अतिवादको ज्वलन्त नमुनामात्र हो ।

- ख नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासनसम्बन्धी संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था-
- १ यस अध्ययनविधिको मूलाधार भन्नु नै फौजदारी न्याय प्रशासनकेन्द्रित हुने भएकोले यहाँ अपराध पीडित सम्बद्ध विषय अध्ययनयोग्य नरहनु स्वाभाविकै हो । आजका यस हैसियतको सरकार र कार्यदल फौजदारी न्याय प्रणालीको मानसिकता ग्रसित भएको हुँदा निजहरूबाट त्यस्ता पीडितकेन्द्रित कार्यबारे सोचिने छ भनेर सोच्नु आफैंमा दुःस्वप्न मानिन सक्छ । पीडितको सहयोगविना सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा सफलता पाउन सकिँदैन भनेर सोच पनि नसकिएको यस्तो यथार्थताको चर्चा आफैंमा दुःखद विषय मानिन सक्छ ।
- २ यस अध्ययनविधिको मानक निर्णय केलाउँदा विद्यमान संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थामा अपराधपीडितको हकहितनिमित्त कुनै प्रावधान नरहेको हुँदा कार्यदलबाट यस विषयमा अध्ययन हुने सम्भावना रहेन । आजसम्म त्यस्तो कुनै पनि व्यवस्था वा प्रावधान नरहेको अर्थमा त्यही मान्यतालाई अन्धपालना गर्ने हो भने कुनै नयाँ कार्यको थालनी हुनसक्ने अवस्था नै रहँदैन । केही नयाँ गरेर देखाउन सक्नुपर्नेमा उल्टै हिजैको घुम्तीमा फनफनी घुम्दै ठूलो काम गरेको दम्भ गर्ने हो भने यत्रो ठूलो कार्यदल गठन गरी जनताले तिरेको करको यत्रो दुरुपयोग गर्नु कदाचित न्यायोचित मानिन सक्दैन ।
- ३ प्रारम्भतः संवैधानिक तथा कानुनी प्रावधानको अभाव भएको हुँदा त्यसमा नयाँ सुधारको अपेक्षा यस कार्यदलबाट गर्न सकिने अवस्था छैन । आँखा अगाडि देखिएका भिनामसिना कुराहरूमा ध्यानकेन्द्रित गर्नुपर्ने बाध्यता बोकेको कार्यदलबाट पर्दापछाडि आँशु र क्रन्दनको दलदलमा फसेका पीडितप्रति ध्यान जान सक्ने कल्पना गर्न सकिन्छ । सबभन्दा महत्वपूर्ण कुरा, त्यस्ता पीडितको दशा र दिशाप्रति बौद्धिक सचेतना र चिन्ता हुनु अनिवार्य मानिन्छ, तर 'ठिमी जान किर्तिपुरको बाटो लाग्ने' यात्रुबाट अपेक्षित लक्ष्यमा पुग्न सक्ने सम्भावना ठ्याम्मै रहँदैन ।
- ग सर्वोच्च अदालतबाट समय समयमा प्रतिपादित न्यायिक सिद्धान्त-
- १ यस बिन्दुमा आइपुग्दा सबभन्दा दुःख लाग्दो विषय के पनि हो भने सर्वोच्च अदालतबाट अपराधपीडित तथा पीडितशास्त्रसम्बद्ध केही उल्लेखनीय नजिरपरक फैसला

भइसकेको अवस्थामा पनि त्यसतर्फ सरकार र कार्यदलको ध्यान नजानु खेदपूर्ण कार्य मानिन्छ। त्यसमा पनि सर्वोच्च अदालतकै बहालवाला न्यायाधीश संयोजक रहेको कार्यदलबाट यस्तो मसौदा सार्वजनिक हुनु भनेको राज्यशक्तिको दृष्टिदोषमा कार्यदल साक्षी बस्नुमात्र ठहरिन्छ। यहाँनिर नभनी नहुने विषय के पनि हो भने विश्वको न्यायिक इतिहासमा नेपालको सर्वोच्च अदालतबाट सबभन्दा पहिलो पटक 'पीडितशास्त्रको सिद्धान्त' (Doctrine of Victimology) उल्लेख गरी फैसला गरेको जगजाहेरै छ। आफूहरूबाट भएका यस्तो फैसलाको अनादर गर्नु कसैलाई सुहाउँदैन। 'उठेर बोले हावाले उडाउँछ, बसेर बोले कसैले सुन्दैन' भन्ने पीडितप्रति यसरी अनादर व्यक्त गरिरहनु न्यायोचित र समयोचित मानिँदैन।

- २- त्यतिमात्र नभई सर्वोच्च अदालतबाटै अपराधपीडितको हकमा अध्ययन गरी बृहद् कानून (Comprehensive Law) बनाउन निर्देशनात्मक आदेशसमेत जारी भइसकेको छ। त्यसप्रति पनि कार्यदलको ध्यान नगएको अवस्था सम्बन्धमा धेरै भन्नु भनेको शब्दकै दुरुपयोग हुन सक्छ!
- घ. नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकार तथा फौजदारी न्यायप्रशासनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि-
- १- आजको यस कालखण्डमा पनि अपराधपीडितको मानव अधिकारको परिभाषा र व्याख्या कुनै पनि अन्तर्राष्ट्रिय लिखत वा दस्तावेजमा नभएको हुँदा कार्यदलले त्यसतर्फ अध्ययन गर्न सक्ने सम्भावना रहेन। यदि यस्तो तितोसत्यको ज्ञान भएको कार्यदल हुँदो हो त निःसन्देह त्यस्तो अवस्थाप्रति खेद प्रकट गर्दै त्यस्ता पीडितको मानव अधिकारको परिभाषा र व्याख्या गर्न अग्रसर हुन सक्ने वा पहल थियो, तर त्यस्तो कल्पना गर्नु कदाचित मुख्रतासिवाय थप केही हुनै सक्दैन।
- २- सार्वजनिक अख्तियारीको दुरुपयोग वा अपराधबाट पीडित भएको प्रत्येक व्यक्तिको हकमा न्यायसम्बन्धी सन् १९८५ को घोषणापत्र कार्यदलले अध्ययन गरेको वा गर्न सक्ने तथ्य प्रतिवेदनको अध्ययनबाट देखिँदैन। सन् १९४८ को मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणाभन्दा बाहिर जान सक्ने हैसियत सरकारमा छैन भने त्यस्तो सरकारबाट गठित यस्तो कार्यदल र विद्यमान मानव अधिकारकर्मी जानै सक्दैनन्। 'बलेको आगोमात्र तापन

अभ्यस्त व्यक्ति' लाई खरानीको हैसियतमा परिभाषित पीडितप्रति भावनात्मक तथा बौद्धिक चिन्ता जाग्न सक्ने अपेक्षा सायदै गर्न सकिन्छ।

अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिता तथा फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको मसौदाका सकारात्मक पक्ष:-

- १- यस मसौदाको एउटा सकारात्मक पक्ष के चाहिँ मान्नुपर्ने हुन्छ भने मसौदाले न्याय तथा कानुनी प्रणालीमा अपराधपीडितको अस्तित्व र उपस्थितिलाई संस्थागत रूपमा स्विकारेको छ। धन्न यतिसम्म भएको छ! सधैं अपराध, अभियुक्त, कसुरदार वा दण्डजस्ता विषयभन्दा अन्यथा सोच्नै नसक्ने वास्तविकतामा अपराधपीडितप्रति सकारात्मक सोच राख्नै नसके तापनि निजहरूको अस्तित्व स्विकार्नु भनेको वर्तमान न्याय प्रणालीमा दह्रै काम भएको भनेर मान्नुपर्ने हुन्छ। यसबाट आगामी दिनमा अलिक सचेत र सक्षम कार्यदल गठन भएमा त्यस्ता पीडितको हकहितनिमित्त सकारात्मक कदम चालिने अपेक्षा राख्न सकिन्छ।
- २- 'अँध्यारोमा हानेको ढुङ्गा ठाउँमा परेकै' अर्थमा अपराधपीडितलाई क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने जस्ता केही नीतिगत समस्यालाई मसौदाले आत्मसात गरेको छ। यद्यपि पीडितलाई दिइनुपर्ने क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा कार्यदल सिद्धान्ततः दिग्भ्रमित रहेको स्पष्ट हुन्छ। सबभन्दा महत्वपूर्ण कुराचाहिँ के हो भने राज्यलाई दायित्व बोध गराउनै नसक्ने यस्तो मसौदा भनेको राज्यशक्तिको जमिन्दारी प्रथाप्रति कार्यदल भुक्नु हो। आफूलाई तत्सम्बन्धमा ज्ञान छैन भने बोल्ने हैसियत निजहरूले राख्नै मिदैन। त्यस्ताले सम्बन्धीत विषयका विशेषज्ञ वा ज्ञातासित परामर्श लिन नसक्नु वा नचाहनु भनेको नितान्त शकुनी नीतिभन्दा भिन्न हुन सक्दैन। मसौदाको दफा ४८ मा प्रस्तावित 'अन्तरिम क्षतिपूर्तिको लागि आदेश दिन सक्ने' दफा यथारूप पारित भएमा योभन्दा आश्चर्यलाग्दो अर्को जात्रा हुनै सक्दैन। सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा हुने असफलताको पृष्ठभूमिमा मुद्दामा अभियुक्तले सफाई पाएमा अभियुक्तबाट भराइएको अन्तरिम क्षतिपूर्ति पीडितबाट ३५ दिनभित्र फिर्ता दिनुपर्ने र सो बमोजिम फिर्ता नगरे अदालत लगाएर मुद्दामा सफाई पाएको साठी दिनभित्र जुनसुकै जायजथाबाट त्यस्तो रकम पीडितबाट अभियुक्तलाई भराइ दिने प्रस्ताव

राख्दा राज्यशक्तिप्रति निरीह यस्तो कार्यदलको सोचप्रति नै खेद प्रकट गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो उल्टो प्रस्ताव जानु र पारित हुनु भनेको पीडितशास्त्रीय दृष्टिकोणमा लज्जास्पद र खेदपूर्ण कार्य ठहरिन्छ ।

अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिता तथा फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको मसौदाका नकारात्मक पक्ष:-

सिद्धान्ततः अपराधपीडित, पीडितशास्त्र तथा पीडित न्याय प्रणाली सम्बन्धमा कार्यदल अन्यौल र अनभिज्ञ रहेको देखिन्छ । यस्तो हुनु भनेको मसौदाका नकारात्मक पक्ष मानिन्छन् । यसको विस्तृत चर्चा यस संक्षिप्त आलेखमा गरिरहनु त्यति उपयुक्त नहुन सक्छ, तसर्थ देहायका हरफहरूमा बुँदागत रूपमा ती नकारात्मक पक्षसम्बन्धी विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

- क अपराधपीडित र राज्यशक्ति विचको कानुनी सम्बन्ध स्थापित गर्न नसक्नु हो,
- ख अपराधपीडितप्रति राज्यको जिम्मेवारी देख्न नसक्नु हो,
- ग अपराधपीडितप्रति राज्यको अभिभावकत्व स्थापित गर्न नसक्नु हो,
- घ अपराधपीडितको कानुनी हैसियत स्पष्ट गर्न नसक्नु हो,
- ङ अपराधपीडितको समस्याप्रति अनभिज्ञ हुनु हो,
- च कानुनी कार्यविधिमा अपराधपीडितको हैसियत स्थापित गर्न नसक्नु हो,
- छ अपराधपीडितको हकप्रति मौन रहनु हो,
- ज अपराधपीडितको न्यायमा पहुँच स्पष्ट गर्न नसक्नु हो,
- झ अपराधपीडितको हकमा क्षतिपूर्ति लगायतका विषयमा कार्यदल स्पष्ट नहुनु हो,
- ञ कार्यदल फौजदारी न्याय प्रणाली मानसिकताबाट ग्रसित हुनु हो,
- ट कार्यदल पीडितप्रतिभन्दा राज्य (राज्यशक्ति) प्रति उदार देखिनु हो ।

अपराधपीडित केन्द्रित न्याय प्रणाली स्थापनार्थ हुनुपर्ने कार्यहरू:

१. अपराधपीडित, पीडितशास्त्र तथा पीडित न्याय प्रणालीप्रति सकारात्मक सोच राख्ने हो भने सबभन्दा पहिले फौजदारी न्यायसम्बन्धी हक, प्रस्तावित संहिता वा कार्यविधिबाट 'फौजदारी न्याय प्रणाली' को सुदृढीकरण गर्न खोजिएजस्तै

अपराधपीडितको हकाधिकार सुरक्षित र व्यवस्थित गर्न सोही हैसियतमा संविधानमा 'पीडित न्याय प्रणाली' को प्रत्याभूति गर्नुपर्ने हुन्छ । अपराध, अभियुक्त, अपराधी/कसुरदार, दण्ड, अपराधशास्त्र, फौजदारी न्याय प्रणाली, मुद्दा फिर्ता र माफीमात्र कानुन तथा न्यायका विषय मानिनु भनेको सिद्धान्तः एकलकॉटे सोच मानिन्छ। तसर्थ पीडा, अपराधपीडित, पीडितशास्त्र, पीडित न्याय प्रणाली, क्षतिपूर्ति/राहत लगायतका विषय पनि कानुन तथा न्यायका विषय हुन् भनेर न्यायाधीश, विद्वान्, मसौदाकार तथा विधायकहरू सबैले सम्झनु पर्छ ।

२. अपराधपीडित सम्बद्ध क्षतिपूर्ति लगायत आवश्यक ऐन, नियम र कार्यविधिसहितको भिन्न र विशिष्ट संहिताको मसौदा तयार गर्न यस विषयसम्बद्ध विज्ञ, सरकारी वा गैरसरकारी निकाय संलग्न भएको उच्चस्तरीय कार्यदल गठन गर्नुपर्ने हुन्छ । स्मरण रहोस्, कानुन आयोगबाट सर्वोच्च अदालतबाट जारी निर्देशनात्मक आदेशको पालना गर्दै अपराधपीडित तथा पीडित साक्षी संरक्षण सम्बन्धमा दुईओटा विधेयकको मसौदा सम्पन्न भई विधायिकी अधिकारक्षेत्रमा प्रवेश गरिसकेको छ ।

संविधानमा पीडित न्यायसम्बन्धी हकको प्रस्तावना:

विश्वको संवैधानिक इतिहासमा पहिलो पटक आगामी संविधानमा मौलिक हकअन्तर्गत 'अपराधपीडितको हक' प्रस्तावित गरिएको हुँदा नेपालले यसप्रति स्वामित्व लिन सक्नुपर्छ । प्रस्तावित मौलिक हकअन्तर्गत देहायका हकहरू प्रस्तावित गरिएका छन्-

१. अपराधका पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकात तथा कारवाहीसम्बन्धी जानकारी पाउने हक,
२. अपराधका पीडितलाई कानुनबमोजिम सामाजिक पुनर्स्थापना र क्षतिपूर्ति पाउने हक ।

यी प्रस्तावित हकहरू आफैँमा संवैधानिक इतिहासमा कोसेढुङ्गासरह मानिन्छ, तर यी हकहरू वस्तुतः अपर्याप्त छन्, तसर्थ यसको पूर्णताको लागि देहायका सम्पूर्ण हकहरू आगामी संविधानमा मौलिक हकअन्तर्गत प्रत्याभूत गरिनु पर्ने हुन्छ-

- (क) कुनै पनि व्यक्तिलाई अपराधबाट सुरक्षित रहन पाउने हक हुने छ ।
- (ख) अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी कारवाहीको सूचना

पाउने हक प्राप्त हुने छ ।

- (ग) सरकारी फौजदारी मुद्दामा अनुसूचित अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई निःशुल्क औषधोपचारको हक प्राप्त हुने छ।
- (घ) अपराध प्रमाणित हुँदा कानूनमा तोकिएबमोजिमको क्षतिपूर्ति, परिपूरणआदि प्राप्त गर्ने हक हुने छ ।
- (ङ) पीडितलाई न्यायमा पहुँचसम्बन्धी हक प्राप्त हुने छ ।
- (च) मुद्दा फिर्ता लिने निर्णयमा पक्षको हैसियतमा प्रतिनिधित्व गर्ने हक प्राप्त हुने छ ।
- (छ) निःशुल्क कानुनी सहायतासम्बन्धी हक प्राप्त हुने छ ।
- (ज) कसूरदारलाई हुने सजायको विषयमा अभिमत राख्ने हक प्राप्त हुने छ ।

(झ) भएको सजाय घटाउने, परिवर्तन गर्ने, वा माफी गर्ने सम्मति दिने हक हुने छ ।

अन्त्यमा, अपराधपीडित भनेको सरकारवादी फौजदारी मुद्दा सफल बनाउने सबल मेरुदण्ड हुन् । यसप्रति अन्यथा वा विपरीत राख्नु भनेको त्यस्ता मुद्दामा असफलताको प्रतिशत बढ्नु हो । यसबाट समाजमा अपराध संस्कृतिको हालिमुहाली हुने व्यापक सम्भावना रहन्छ । साथै देशमा शान्ति-सुरक्षा सधैं शङ्का र प्रश्नचिन्हको घेराभित्र कैद रहन्छ । तसर्थ यस्ता पीडितप्रति अहिले नै सबै जना सकारात्मक हैसियतमा सचेत र क्रियाशील हुनु जरुरी हुन्छ । अपराधपीडितको मन जित्नु भनेको सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा सफलताको प्रतिशत बढ्नु र परिणामतः देशमा शान्तिसुरक्षा र विधिको शासन लागु हुनु हो भनेर सबैले बुझ्नु जरुरी हुन्छ ।

प्रहरी प्रधान कार्यालयबाट खटिइ गएको टोलीले मातहत कार्यालयहरूको अपराध अभिलेख तथा कागजातहरू निरीक्षण गर्दै

It is by doubting that we come to investigate, and by investigating that we recognize the truth.

- Peter Abelard

द्वन्द्वउपान्त समाजमा घट्ने गम्भीर अपराध र सम्बोधनका उपायहरू

शोभाकर बुढाथोकी^१

परिभाषा

द्वन्द्वउपान्त समाज राजनीतिक, सामाजिक, संस्थागत, सुशासन र कानुनी शासनका दृष्टिकोणमा तरल, अस्थिर र अन्यौलपूर्ण हुन्छ भने यस्तो अवस्थामा कुनै पनि मुलुकमा स्थायित्व, शान्ति र सुरक्षाको सुनिश्चितता गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण हुने गर्दछ। द्वन्द्वउपान्त देशको अवस्थामा राज्यका निकायहरू मूलतः कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूले मनोवैज्ञानिक रूपमा कमजोर महसुस गर्ने भएकाले समाजमा देखा पर्ने आपराधिक क्रियाकलापको सामना गर्न मुस्किल भइरहेको हुन्छ। साथमा कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू विगतको द्वन्द्वको प्रभावका कारण पनि कानुनी शासनको वहाली गर्ने र समाजमा अपराध रोकथामका रणनीतिहरू कार्यान्वयन गर्ने कार्यमा प्रभावकारी हुन नसकेका हुन्छन्। शान्ति, न्याय र सुरक्षाको अवस्था कमजोर भएको अवस्थामा द्वन्द्वउपान्त समाज आन्तरिक तथा बाह्य दुवै पक्षको प्रभावका कारण गम्भीर अपराधको कठिन मोडमा फस्न पुगेको पाइन्छ। यथार्थमा मुलुकमा शान्ति, न्याय र सुरक्षाको अवस्थालाई सवलीकरण गर्नका लागि गम्भीर अपराधसंग सम्बन्धीत समस्यालाई उचित तवरले समयमा नै सम्बोधन गर्नु पर्दछ। अन्यथा मुलुक सङ्गठित अपराधका सञ्जालहरूको चक्रव्युहमा फस्न पुगी देशमा सुरक्षा, कानून र न्यायसम्बन्धी निकायहरू छायामा पर्न पुग्दछ भने देश अन्तत्वगत्वा असफल राष्ट्रको रूपमा सूचीबद्ध हुने सम्भावना रहन्छ।

आ-आफ्नो मुलुकको परिवेश अनुसार परिभाषित गर्ने प्रयत्न भएको भएपनि विश्वव्यापी रूपमा एकरूपता ल्याउन संयुक्त राष्ट्र संघको लागु औषध तथा अपराधसम्बन्धी निकायका अनुसार गम्भीर अपराध तथा सङ्गठित अपराधले व्यक्तिको

निजी जीवन तथा राज्यको सुरक्षाका लागि मात्र चुनौती नभई यसले मानव सुरक्षाजस्तो महत्वपूर्ण क्षेत्रमा समेत प्रभाव पार्ने पक्षलाई इंगित गरेको छ। यसको मतलब सङ्गठित तथा गम्भीर अपराधले आम नागरिकको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक लगायत वातावरणीय सुरक्षामा असर गर्दछ। साथै संयुक्त राष्ट्र संघका अनुसार गम्भीर तथा सङ्गठित अपराधले आम नागरिकको दिनानुदिन सुरक्षाका अतिरिक्त देशको स्थायित्व र विकासमा पनि चुनौती खडा गर्दछ अर्थात् यसको प्रभाव प्रत्यक्ष रूपमा कुनै एक मुलुकका नागरिक तथा समुदायमा सीमित नरही यसको समष्टिगत असर वहुराष्ट्रमा पर्ने गर्दछ।

गम्भीर तथा सङ्गठित अपराधको जालो व्यक्तिको प्रत्यक्ष उपस्थितिमा नभई अत्यन्त कुशल रूपमा स्थापना गरिएका सञ्जालका आडमा हुने गर्दछ। अमेरिकी संसदबाट स्थापित युनाइटेड स्टेट्स इन्स्टिच्युट अफ पिसका अनुसार गम्भीर अपराध भन्नाले त्यस्ता आपराधिक क्रियाकलापहरूलाई मान्न सकिन्छ, जसले द्वन्द्वउपान्त समाजमा नियोजित रूपमा अस्थिरता सिर्जना गर्ने प्रवल सम्भावना राख्दछ। यसका अनुसार गम्भीर अपराधले आम नागरिकको दिनानुदिन व्यक्तिगत सुरक्षामा असर पार्दछ भने द्वन्द्वउपान्त समाजमा शान्ति र सुरक्षाको स्थापनासम्बन्धी कार्यहरूका अतिरिक्त मुलुकको आर्थिक, कानुनी र राजनीतिक सुधारका प्रयासहरूमा चुनौती खडा गर्दछ। साथै यसले देशको सर्वसाधारण नागरिकहरूका न्यायको सुनिश्चितता गर्ने फौजदारी न्याय प्रणालीका संस्थाहरूप्रति जनविश्वासमा समेत चुनौती सिर्जना गर्दछ।

उल्लेखित दुई स्थापित परिभाषाका आधारमा विवेचना गम्भीर

^१द्वन्द्व तथा सुरक्षा विशेषज्ञ र मानवअधिकारमी बुढाथोकी हाल शान्ति तथा न्याय प्रवर्द्धन केन्द्र र न्याय तथा सुरक्षा सञ्जालसंग सम्बन्धीत हुनुहुन्छ। peace.sb@gmail.com

अपराधलाई सामान्यतया यससंग सम्बन्धीत क्रियाकलापहरूले पार्ने प्रभावको प्रकृति अनुसार बुझ्नुपर्ने हुन्छ। तथापि गम्भीर अपराधका प्रकृति तथा प्रकारको पूर्ण तस्बिर उल्लेख गर्न सहज कार्य नभएकाले प्रत्येक समाज तथा मुलुकको परिवेश अनुसार यसका प्रकृतिहरू पनि मौलिक हुने गर्दछन् भने यसले पार्ने प्रभाव पनि फरक हुनु स्वाभाविक मान्नुपर्दछ।

गम्भीर अपराधको प्रकृति तथा स्वरूपहरू

सामान्यतया गम्भीर अपराधको प्रकृति तथा स्वरूपहरू यसको प्रभावमा निर्भर गर्दछ। पीडितका लागि उनिहरूसंग सरोकार राख्ने कुनै पनि अपराध गम्भीर लागेपनि सबैजसो अपराध गम्भीर अपराध हुन सक्तैनन्। त्यसैले सामान्य अपराध र गम्भीर अपराधको विश्लेषण तथा सम्बोधनका उपायहरू सोही अनुरूप निक्यौल गरिनु पर्छ। मुख्यतया आपराधिक क्रियाकलापको प्रकृति तथा प्रकारलाई गम्भीर अपराधको प्रकृति मापनका रूपमा लिन सकिन्छ भने सम्बोधनका लागि यसले समाजमा पार्ने प्रभावका पक्षहरूलाई पनि ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ। यसका अतिरिक्त अपराधमा संलग्न भनिएका आरोपित पक्ष, अपराधबाट पीडित व्यक्ति तथा समूह र अपराध घटित हुने परिवेशका आधारमा पनि गम्भीर अपराधका प्रकृति तथा स्वरूपका लागि आधारहरू तय गर्न सकिन्छ।

विश्वव्यापी रूपमा अध्ययन गर्दा गम्भीर अपराधका स्वरूपहरूका बारेमा एकमत हुन मुस्किल हुन्छ, तापनि केही हदसम्म निम्न प्रकारहरूका आपराधिक क्रियाकलापहरूका सम्बन्धमा सबैजसो सहमत भएको आभास पाइन्छ। सामान्यतया गम्भीर अपराधका प्रकृतिहरू समय र प्रविधिको विकास क्रमसँगै परिवर्तन हुँदै गएपनि माथि उल्लेखित परिभाषाका आधारमा विश्लेषण गर्दा मौद्रिक, आर्थिक र भ्रष्टाचारसंग सम्बन्धीत अपराधहरू (घुसखोरी, मुद्रा अपचलन, राज्यको अधिकारको दुरुपयोग, राज्यको कोषको अपचलन, कर तथा भन्सारको हिनामिना), सरसामानको गैरकानुनी बेचबिखन तथा तस्करी (लागुऔषध तथा हतियार), व्यक्तिको निजी जीवन वा सम्पत्तिसंग सम्बन्धीत अपराधहरू (हत्या, मानव बेचबिखन, अपहरण, आतङ्कवाद जस्ता कार्यहरू र चोरी) का अतिरिक्त मानवअधिकारको उल्लंघनका साथसाथै सीमा वारपार तथा वहुराष्ट्रिय अपराधहरूलाई लिन सकिन्छ।

गम्भीर अपराधको उत्पत्तिको कारक पक्षहरू

गम्भीर अपराध कार्यको सिर्जना तथा यसको विस्तार मूलतः कुनै पनि देशको राजनीतिक अस्थिरता र राज्यका कानुन

कार्यान्वयन तथा न्यायिक निकायहरू कमजोर भएको समयमा देखा पर्ने गरेको पाइन्छ। सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक रूपमा द्वन्द्वप्रान्त समाज अस्थिर र अन्यौलग्रस्त हुने भएकाले राज्यमा नागरिक सुरक्षा तथा कानुनी शासनको अवस्था कमजोर हुँदै गएको र शान्ति सुरक्षाको स्थिति खस्कदै गएको समयमा सामान्य अपराधले समेत संस्थागत स्वरूप लिन पुगेको पाइन्छ र गम्भीर अपराधको स्वरूपको रूपमा स्थापित हुन सक्दछन्। तथापि द्वन्द्वप्रान्त समाजमा गम्भीर अपराधको विकास क्रम द्वन्द्वका कारक पक्षहरूसंग पनि प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको हुन्छ, जसका पछाडि द्वन्द्वका कारक पक्षहरूको कुनै भूमिका नभएपनि द्वन्द्वको प्रभावका कारण उथलपुथल समाजमा यसका सङ्गठित सञ्जालहरूले आफ्नो सुरक्षित स्थान निर्माण गर्न र आफ्ना गतिविधिहरू सहजै विस्तार गर्ने अवसरको रूपमा उपयोग गरेको देखिन्छ।

द्वन्द्वलाई सही रूपमा अवतरण गर्न नसक्नु भनेको गम्भीर अपराधका लागि उपर्युक्त वातावरण निर्माण गर्नका लागि निम्तो दिएसह हो। द्वन्द्वसंग सम्बन्धीत कारक पक्षहरूलाई समयमा उचित तवरले सम्बोधन गर्नु अपरिहार्य हुन्छ। यसको मतलब गम्भीर अपराधलाई समाजमा प्रवेश गन र यसले संस्थागत रूपमा विकराल स्वरूप लिनुपूर्व नै राज्य संयन्त्र चनाखो हुनुपर्दछ, भने अपराधको गाम्भीरतालाई मध्येनजर गर्दै आवश्यकता अनुसार राज्यबाट यथोचित लगानी (नीतिगत, कानुनी, आर्थिक, प्राविधिक र साधन-स्रोत) को वातावरण तयार गर्नुपर्दछ। यसका आधारमा विश्लेषण गर्दा उत्पत्ति हुनाका कारक पक्षहरूको सही ढंगबाट सम्बोधन हुन नसक्नु, देशमा जारी आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक रूपान्तरणको प्रयासले गति लिन नसक्नु, नागरिक सुरक्षा तथा कानुनी शासनको सबलीकरण अपेक्षाकृत सुधारको महसुस नहुनु, अपराध रोकथाम तथा उन्मुलन राज्यको प्रथमिकतामा नपर्नु तथा उल्लेखनीय रूपमा लगानीको सुनिश्चितता नहुनु, अपराधमा संलग्न व्यक्ति वा समूहमाथि कानुनी कारवाही चलाउने राष्ट्रिय संस्थाको प्रभावकारिता नदेखिनु तथा यस्ता आपराधिक व्यक्ति वा समूहलाई कानुनको दायरामा ल्याउन आवश्यक साधन-स्रोत तथा आधुनिक प्रविधिको उपयोग हुन नसक्नु, राज्यका वैधानिक निकायलाई चुनौती दिने गरी सिर्जना भएका समानान्तर आपराधिक समूहका संरचनाहरू राजनीतिक शक्तिको संरक्षणमा निरन्तर चलायमान भइरहुनु, आपराधिक समूह वा राजनीतिक पक्षको प्रभावमा परेर आपराधिक कार्यलाई सम्बोधन गर्न सरकार तथा राजनीतिक इच्छाशक्तिको कमी

र न्यायपूर्ण तथा सुरक्षित समाजको निर्माणका लागि सरकारमा देखिने गैरजिम्मेवारीपन र निष्प्रभावी भूमिका, न्यायिक निकायको फैसलाको कार्यान्वयनमा राज्यबाट देखिने निष्क्रियता, ढिलासुस्ती र आनाकानीका अतिरिक्त राजनीतिमा बढ्दो अपराधिकरण तथा अपराधको राजनीतिकरण आदिले गम्भीर अपराधको उत्पत्ति तथा विस्तारमा मलजल गर्ने महत्वपूर्ण आधारहरू हुन भने यसका सञ्जालहरू स्थापित हुन, फैलिन र संस्थागत हुनमा मद्दत पुऱ्याएको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

गम्भीर अपराधका प्रभावहरू

कुनै पनि मुलुक वा समूदायमा अपराधीन समाजको परिकल्पना गर्नु असम्भव हुन्छ । सामान्य अपराधले समाजमा आम नागरिकको व्यक्तिगत सुरक्षा, स्वतन्त्रता र अधिकारमाथि हस्तक्षेप गर्दछ, भने गम्भीर अपराधको प्रभावले राजनीतिक स्थीरता, राज्य व्यवस्थाको विना अवरोध सञ्चालन र चलायमान राज्य संयन्त्रका कार्यमा अवरोध खडा गरी देशमा दिगो शान्ति, न्यायपूर्ण तथा सुरक्षित समाज, कानुनी शासन र विकासमा प्रत्यक्ष रूपमा असर पर्दछ । द्वन्द्वउपान्त समाज स्वयम्मा अस्थीर, तरल र अन्यौलपूर्ण हुने भएकाले यस्ता अपराध तथा अपराधिक सञ्जालको विस्तार, विकास तथा सक्रियताले शान्तितर्फ रूपान्तरणको क्रममा रहेका मुलुकको सुरक्षा, विकास र कानुनी शासनको प्रयासमाथि पनि व्यापक चुनौती सिर्जना गर्दछ । साथै यस्ता अपराधको विस्तारका कारण समाजमा कानुन विहीनताको अवस्था सिर्जना गर्ने सम्भावना रहन्छ भने अराजकताले संस्थागत मान्यता पाउन सक्दछ । गम्भीर अपराधका कारण कानुनको परिपालना नगर्ने समूह बढ्दै जान सक्दछन् र मलुकको आर्थिक, सामाजिक एवम् राजनीतिक रूपान्तरणका अभियानहरू माथि प्रत्यक्ष असर पर्दछ । गम्भीर अपराधसंग सम्बन्धीत क्रियाकलापले शान्ति सुरक्षामा मात्र असर गर्ने नभई यसले आम नागरिकमा व्यापक तनाव सिर्जना गर्दछ र समाजमा विभाजन तथा द्वेषको वातावरण निर्माण गर्दछ । फलतः द्वन्द्वउपान्त समाजमा द्वन्द्वको पुनरावृत्ति हुने सम्भावना रहन्छ ।

गम्भीर अपराधसंग सम्बन्धीत गतिविधि वा यसका सञ्जालहरूले संस्थागत स्वरूप लिए भने राज्यका निकायहरू कमजोर हुन्छन् र यिनीहरूमाथि जनविश्वास पनि घट्दै जान्छ । मूलतः सुरक्षा तथा न्यायिक निकायहरूका अतिरिक्त कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूमाथि देखा पर्ने अविश्वास तथा आशंकाले मुलुक असफल राष्ट्रतर्फ उन्मुख हुने सम्भावना रहन्छ । राज्यका निकायहरू कमजोर हुँदै गएको र नागरिकका

न्यूनतम् अपेक्षाहरू पुरा गर्न नसकेको अवस्थामा समस्त राज्य प्रणालीको बैधानिकतामाथि पनि संकट सिर्जना हुन्छ । साथै राज्यका निकायहरूले आम नागरिकलाई सुरक्षा तथा न्यायको अनुभूति गराउन सक्दैन भनि गैरकानुनी तथा गुण्डागर्दी समूहका समानान्तर संरचनामा निर्भर गर्नुपर्ने बाध्यता आइपर्थे । राज्यका कानुन कार्यान्वयन निकायहरू विशेषतः नागरिक प्रहरी कमजोर हुन पुगेको अवस्थामा तस्करी तथा भ्रष्टाचारमा बृद्धि हुन्छ, सरकारी राजश्व सङ्कलनमा समेत असर पर्दछ, राज्यले आम नागरिकलाई प्रदान गर्ने दैनिक सेवा प्रवाह समेत प्रभावित हुन पुग्दछ र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय लगानीको अवसरलाई पनि दुरुत्साहन गर्दछ । अन्तोगत्वा द्वन्द्वउपान्त समाजको शान्ति, सुरक्षा, कानुनी शासन, न्याय, मेलमिलाप, पुर्ननिर्माण एवम् राष्ट्रनिमाण जस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरूलाई निष्कर्षतर्फ उन्मुख गराउन मुस्किल हुन्छ ।

गम्भीर अपराध र नेपाल

नेपाल द्वन्द्वउपान्त अवस्थामा रहेका कारण यसको प्रभाव प्रत्यक्ष रूपमा शान्ति सुरक्षाको व्यवस्थापन, अपराध रोकथाम तथा उन्मुलन र न्यायको सुनिश्चिततामा राज्य प्रभावकारी हुन नसकेको निश्चित हो भने नागरिक सुरक्षा, कानुनी शासन र न्यायको सुनिश्चिततामा नयाँ प्रकारका चुनौतीहरूको सामना गर्नु परिरहेको छ । त्यसै पनि शान्ति प्रक्रिया तथा लोकतान्त्रिक पद्धतिको उपलब्धीलाई संस्थागत गर्न संघर्षरत नेपालले अन्य द्वन्द्वउपान्त समाजमा जस्तै देखापर्ने कठिनाईहरूलाई सम्बोधन गर्न थप समस्या भोगिरहेको छ । राजनीतिक अस्थीरता, अन्यौलता, तरलता र कानुन कार्यान्वयन निकायहरूमा समय-समयमा देखिने कमजोर कार्यशैली तथा राजनीतिक हस्तक्षेपका कारण गम्भीर अपराधका स्वरूपहरू जरा गाड्न सफल भएका छन् । त्यसमा पनि देशमा संक्रमणकालीन अवधि विद्यमान भएको परिवेशमा राज्यका शान्ति-सुरक्षा, कानुनी शासन र कानुन कार्यान्वयन गर्नेनिकायहरू प्रभावकारी हुन नसकेका कारणले सङ्गठित समूहहरू सशक्त हुनेक्रम जारी छ । मूलतः शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएको तत्कालै मुलुकमा देखिएको राज्यविहीनता र अराजकताका कारण गम्भीर अपराधले संस्थागत स्वरूप ग्रहण गरेको यथार्थ हो, जसले अहिलेसम्म मुलुकको समस्त फौजदारी न्याय प्रणालीलाई प्रभावित पारिरहेको छ । शान्ति सम्झौताको कमजोर कार्यान्वयन, शान्ति प्रक्रियाको दोधारे व्यवस्थापन, संविधान निर्माणमा देखिएको अन्यौल र सुशासनमा देखिएको कमजोरीका कारण

सङ्गठित समूहहरू चलमलाउन सहज भएको छ, र गम्भीर अपराधसंग सम्बन्धीत क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने वातावरण निर्माण हुन पुगेको मान्नु पर्दछ ।

गम्भीर अपराध स्वाभाविक रूपमा कुनै देशको सीमाभित्र सीमित रहन सक्दैन । यसको चरित्र बहुराष्ट्रिय हुने भएका कारण यसमा संलग्न पक्षहरू पनि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दुबै हुने गर्दछन् । तथापि यसको विस्तारमा भने हाम्रो सन्दर्भमा विगतको द्वन्द्व तथा हिंसाको परिणामको सम्बोधन नहुनु, द्वन्द्व पीडितहरूको पीडामाथि दलीय राजनीतिकरण हुनु, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग जस्ता संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको गठनमा ढिलाइ तथा दलीय राजनीतिकरण हुनु, पूर्व-लडाकुहरूको उपयुक्त व्यवस्थापन हुन नसक्नु अनि पुनर्स्थापनाका कार्यलाई उचित रूपमा सम्बोधन नगर्नु, सशस्त्र तथा आपराधिक समूहको उत्पत्तिसंगै उनीहरूबाट संचालित गतिविधिहरूलाई राजनीतिक मान्यता दिइनु, अपराधको राजनीतिकरण तथा राजनीतिमा आपराधिकरणले संस्थागत मान्यता प्राप्त गर्नु, नागरिक सुरक्षा तथा कानुनी शासनको सवलीकरण मुलुकको मूल नीतिमा समावेश नहुनु र कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि राज्यको पर्याप्त लगानी नहुनु र सुरक्षालाई देशको पहिलो प्राथमिकतामा राख्न नसक्नु जस्ता कारणहरूले नेपालमा गम्भीर अपराधको संस्कृति भित्रिएको र यसको विस्तारमा सहयोग पुगेको मान्न सकिन्छ ।

नेपालका सन्दर्भमा गम्भीर अपराधसंग गतिविधिहरूले सुरक्षित स्थान बनाउन सहयोग पुऱ्याउने पक्षका रूपमा सुरक्षा, कानुनी शासन र अपराध रोकथाम तथा नियन्त्रण जस्ता गतिविधिमा राजनीतिक तथा सामाजिक हस्तक्षेप हुनु, हिंसाको संस्कृतिले औपचारिक मान्यता प्राप्त गर्नु तथा शान्तिपूर्ण विरोधमा राज्यका तर्फबाट सुनुवाई नहुनु, बढ्दो वेरोजगारी, साना हातहतियारको सहज उपलब्ध हुनु, खुल्ला तथा अनियन्त्रित सीमाना हुनु, नागरिक सुरक्षा तथा कानुनी शासनको एक मात्र जिम्मेवार तथा वैधानिक निकाय नेपाल प्रहरीको रूपान्तरण प्रक्रियाले गति लिन नसक्नु, अन्तर्राष्ट्रिय आपराधिक सञ्जालको सहज प्रवेश तथा आवागमनको वातावरण हुनु र जातीयता, राष्ट्रियता, भाषा, धर्म जस्ता भावनात्मक सवालमा हुने गरेका राजनीतिकरण आदिलाई लिन सकिन्छ । यसका साथै राज्यका तर्फबाट गम्भीर अपराधलाई सम्बोधन गर्ने सवालमा स्पष्टता नहुनु र कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू प्रभावकारी हुन नसकेका कारणले गम्भीर अपराधले विस्तारै सम्राज्य बनाउँदै

गएको छ । द्वन्द्वउप्रान्त नेपाली समाजमा हालसम्म देखा परेका गम्भीर अपराधका स्वरूपहरूमा सुनियोजित हत्या, अपहरण, जर्बजस्ती चन्दा, मानव वेचबिखन, लागु औषधको कारोवार, नक्कली मुद्राको कारोवार, विदेशी मुद्राको तस्करी, मुद्रा अपचलन जस्ता वित्तीय अपराधसंग सम्बन्धीत अपराधहरूका अतिरिक्त भ्रष्टाचार, मानव अङ्गको तस्करी, बयजन्तुको सिकार तथा तस्करी, यासांगुम्वा जस्ता बहुमूल्य जडिबुटीका अतिरिक्त तेस्रो मुलुकबाट आयातित सुपारीको गैरकानुनी रूपमा निर्यात, साइबर क्राइम, नेटवर्किङ, कल बाइपास, ईत्यादीलाई लिन सकिन्छ ।

सम्बोधनका उपायहरू

कुनै पनि मुलुकका नागरिक तथा समुदाय अपराधविहीन समाजको अपेक्षा राख्नु स्वाभाविक हो, जुन असम्भव हुन्छ । तर अपराधको न्यूनीकरण र अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूमा कानूनका आधारमा सजाय तथा पीडितहरूलाई न्यायको सुनिश्चितता गर्नु हरेक राज्यको जिम्मेवारीभित्र पर्दछ । त्यसका लागि सवल राज्य संयन्त्र र कानून कार्यान्वयन गर्ने निकाय मूलतः प्रभावकारी नागरिक प्रहरीको आवश्यकता पर्दछ । मुलुकमा अपराधको न्यूनीकरणका लागि शान्ति सुव्यवस्थाको उचित व्यवस्थापन, मानव अधिकारको संरक्षण, जनसेवा प्रभावकारी रूपमा प्रवाह, निष्पक्ष अपराध अनुसन्धान तथा सुनुवाई, विधिको शासन अनुरूप सुनुवाई, पहुँच योग्य राज्यका निकायहरूको उपस्थिति र कानुनी शासनका मान्यताहरूको उचित रूपमा कार्यान्वयन हुने न्यूनतम आधारहरू तयार हुन सकेको अवस्थामा गम्भीर अपराधलाई निरुत्साहित गर्ने वातावरण निर्माण हुन सक्दछ । यस्ता आधारभूत पक्षहरूको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेमा मुलुकमा गम्भीर अपराधका सवाललाई सम्बोधन गर्न पनि सहज हुन्छ ।

गम्भीर अपराधका जटिल पक्षहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि सामान्यतया राज्यको इच्छाशक्ति र राजनीतिक स्पष्टता आवश्यक हुन्छ । नीतिगत स्पष्टता र कार्यान्वयन पक्ष विधिसम्मत हुन नसकेमा गम्भीर अपराधजस्तो जटिल समस्यालाई निमित्त्यान्न पार्न मुस्किल हुन्छ । अपराध रोकथाम तथा उन्मुलनमा कानुनी रूपमा अधिकार प्राप्त निकायहरू मूलतः नागरिक प्रहरीको संस्थागत तथा कानुनी सुधारका अतिरिक्त संस्थागत स्वायत्तता पनि उत्तिकै जरुरी हुन्छ । साथै प्रविधिको विकास, आयात तथा प्रयोग, व्यावसायिक दक्षतामा वृद्धि तथा लगानी, स्रोतको उचित व्यवस्थापन,

अपराध अनुसंधानमा संलग्न प्रहरीहरूको क्षमता अभिवृद्धि तथा वृत्ति विकासको अवसर र प्रभावकारी रूपमा सुपरिवेक्षण गर्ने निकाय आवश्यक हुन्छ । यसै गरी सावित्री बयानमा नभई प्रमाणमा आधारित भई मानवअधिकारको सम्मान तथा विधिको शासनको पालना हुने निष्पक्ष तथा व्यावसायिक अनुसन्धान प्रणालीको स्थापना हुन सकेमा गम्भीर अपराधका समस्याहरूलाई हल गर्ने आधारहरू तयार हुन्छन् ।

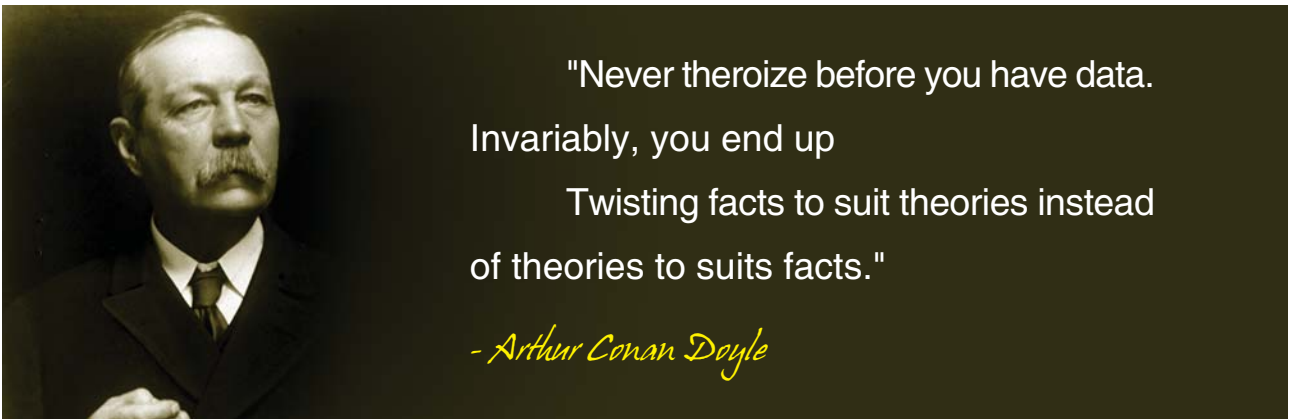
गम्भीर अपराध तथा सङ्गठित अपराध र यसको प्रभाव कुनै एउटा मुलुकको सीमाभित्र मात्र सीमित नहुने भएकाले यो अन्तर्देशीय सवाल हुनुका कारण यो कुटनीतिक विषय पनि हो । यसका निम्ति अपराधको प्रकृतिका आधारमा द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय सहकार्य तथा समन्वयको पनि आवश्यकता हुन्छ भने संयुक्त राष्ट्र संघ, इन्टरपोल लगायत बहुराष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय अन्तरसरकारी तथा सुरक्षा निकायहरूका विचमा पनि सूचना आदान-प्रदान र संयुक्त कार्य पद्धतिको विकास गर्नुपर्ने हुन्छ । साथै यस्ता अपराधलाई सम्बोधन गर्न र यससंग सम्बन्धीत सूचनाहरू आदान-प्रदानका माध्यमबाट अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानुनी दायरामा ल्याउनका निम्ति कतिपय मुलुकहरूका विचमा कानुनी अड्चन पनि हुने भएकाले त्यसलाई उपयुक्त तवरबाट हल गर्नका लागि सुपुर्दगी सन्धि, आपसी कानुनी सहायता सन्धि, ईत्यादी जस्ता कानुनी संयन्त्रहरूलाई आत्मसात् गर्दै यसमा संलग्न प्रावधानहरूलाई राष्ट्रिय संरचनामा (कानुनी, प्रशासनिक र पूर्वाधार) समावेश गरेर कार्यान्वयनमा ल्याइनुपर्दछ ।

नेपालका सन्दर्भमा गम्भीर अपराधको प्रत्यक्ष प्रभाव आम नागरिकको शान्ति प्रक्रियाको सफलता, संविधान निर्माण प्रक्रियाको उपलब्धि र लोकतान्त्रिक शासन पद्धतिको संस्थागत विकासमा बाधक बनेको विषय भएकाले यसलाई कानुनी, प्रशासनिक, सुरक्षा र द्विपक्षीय-बहुपक्षीय कुटनीतिक सहकार्यका

माध्यमबाट समाधान गर्नु पर्दछ । यसका लागि देशका विद्यमान आन्तरिक कानूनहरूबाट मात्र सम्भव नभएमा नयाँ कानूनको मस्यौदा निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ भने कानून निर्माण तथा सङ्गठित अपराधलाई नियन्त्रण गर्ने क्रममा नेपाल राज्य पक्ष समेत भएको बहुराष्ट्रिय सङ्गठित अपराध विरुद्धको महासन्धिमा भएका व्यवस्थालाई व्यावहारमा लागु गर्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ गम्भीर अपराध राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समस्या दुवै भएकाले यसलाई सम्बोधन गर्नका लागि बहुपक्षीय सरोकार, लगानी र सहकार्य नितान्त आवश्यक छ ।

निष्कर्ष

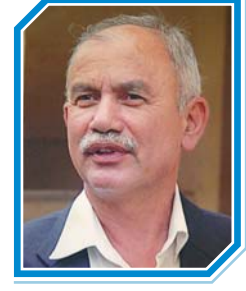
गम्भीर अपराध सामान्यतया अपराध अनुसन्धान तथा उन्मूलन र न्याय निरूपणसंग सम्बन्धीत विषय भएपनि यसको प्रभाव मुलुकको शान्ति, स्थायित्व, सुरक्षा, कानुनी शासन र समुन्नतिसँग जोडिएको हुन्छ । यो बहुआयामिक समस्या समाधानको पहिलो सर्त भनेको नागरिक प्रहरीको सवलीकरण हो भने अपराध अनुसन्धानमा संलग्न व्यक्तिहरूको क्षमता अभिवृद्धि र यसका लागि आवश्यक हुने स्रोत-साधनको व्यवस्थापन, प्रविधिको विकास तथा उपयोग र समष्टिगत रूपमा प्रहरीको कार्यशैलीमा परिवर्तन गर्न जरुरी हुन्छ । द्वन्द्वउपान्त समाज अस्थीर र असफल हुनुका पछाडी महत्वपूर्ण कारक पक्ष भनेको कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायको कमजोर अवस्था र सुरक्षा तथा कानुनी शासनका मान्यताहरूलाई व्यावहारमा उर्तान नसक्नु हो । तसर्थ देशमा लोकतन्त्रको संस्थागत विकास, दिगो शान्ति र कानूनको पालना गर्ने सभ्य समाजको सिर्जना गर्नका लागि अपराधमुक्त समाजको परिकल्पनालाई व्यवहारमा उर्तान अपराधको निष्पक्ष अनुसन्धान र अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउनु हुन्छ भने गम्भीर अपराधको उत्पत्ति तथा विस्तार र यससंग सम्बन्धीत सञ्जालहरू सङ्गठित हुनबाट रोकथाम गर्न सहज हुन्छ । ■

"Never theorize before you have data.
Invariably, you end up
Twisting facts to suit theories instead
of theories to suits facts."

- Arthur Conan Doyle

लागु औषध (दुर्व्यसन) रोकथाम र नियन्त्रण: आजको सन्दर्भ, मेरो अनुभव

रवि राज थापा

पुर्व सशस्त्र प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक

लागु औषध दुर्व्यसन भनेको महारोग हो । यो हो, त्यो हो भन्ने मानिसहरू पनि धेरै भएस मत मतान्तर र गफ घाक पनि धेरै भए र तर पनि यो समस्या दिन दिनै विकराल हुँदैछ । विश्वले नै लागु औषध र यस विरुद्धको युद्धमा जित भन्दा हार र सफलता भन्दा अशफलता तिर जाँदैछ, भन्नमा सरकारी र गैर सरकारी निकायहरू किन हिचकिचाउँछन्, लाज मान्छन् यस समस्यालाई सबैले आ-आफ्नो तरिकाले बुझ्नेका होलान्, तर त्यसले समस्याको समाधान हुन प्राय असम्भव नै छ । यस्तो कुरामा तँ बेठिक र म ठिक, तैले भनेको गरेको बेठिक र मैले भनेको गरेको ठिक भनेर समय बरवाद गर्नु मुखता हो । यसबाट सरकार र जनताले केही पाउने छैनन र यस्ता कुरालाई अपराधीहरूले भित्र भित्रै रमाएर हेरिराखेका हुन्छन् । यसले आपराधिको अवैधानिक व्यापारमा रतिभर असर गर्न पनि सक्दैन । तर देशमा लागु औषधको रोकथाम र नियन्त्रण एक रथका दुई पाङ्गा सरह हो जुन एक अर्काको बिना गुडनै सक्दैनन् । यो कुरा देशका सबै जिम्मेवार निकायले राम्ररी नबुझेसम्म, यसको लागि संयुक्त सामरिक नीति निर्माण र कार्यान्वयन नगरे सम्म नेपालमा लागु औषध रोकथाम र नियन्त्रण गच्छू भन्नु व्यर्थ हुन्छ ।

फेरि लागु औषधको रोकथाम र नियन्त्रण दुबै अति गतिशील र चलायमान विषय हुन् । लामो समय सम्म एकै सोच र एकै ढर्राले काम गर्ने हो भने लागु औषधका व्यसनीहरूले र अपराधीहरूले हामीलाई लाटोलाई छकाएको जस्तो गरी छकाई दिन्छन् । यस अर्थमा हाल लागु औषध नियन्त्रण कानून कार्यान्वयन एकाई (ला औ नि का का ए) आफ्नो धरातलमा छ तर यो त पहिले निकाय स्वयंले आफ्नो पुनर्मुल्याकन गर्नु पर्छ । आज नेपालमा पनि यस विषयमा

कति कति किताव लेखिए, कती अध्ययन अनुसन्धान गरियो तर साच्चै भन्ने हो भने यसले दुर्व्यसनको सिकार भएकाहरूलाई केही हदसम्म उद्धार गर्नेतिर ध्यान दिन सकेको देखिन्छ तर पनि समस्याको निदान र निराकरण गर्न सकेको छैन ।

माग घटाउको दृष्टीकोणले हेर्दा यो अति साधारण सामाजिक समस्याको अति जटिल रूप हो । एक एक व्यक्ति ले लागु औषधको उपयोग-दुरुपयोग गरेर समाज र देश भरि नै लागु औषध दुर्व्यसनको प्रकोप बढाएको हो । यही समूहगत प्रयोगले प्रकोपको रूप लिएको हो । यही प्रकोपको कारणले समाजमा एच आई भी र एड्स अनि अपराधको पनि बृद्धी भएको हो । तर ती कार्यलाई रोकथाम र न्युनीकरण गर्न समाज, सरकार, र गैर सरकारी संस्थाहरूले जिम्मा लिएकाले लागु औषध नियन्त्रण व्यूरो र नेपाल प्रहरी र कानून कार्यान्वयन निकायका बिच सहकार्य, सहयोग र समन्वय को अति खाचो छ । यसको लिडिड रोल भने कसैले न कसैले प्रभावकारी रूपबाट गर्नुको कुनै विकल्प छैन, यसमा समन्वयमात्मक रूपले लागु अनिवार्य भएको छ ।

जहांसम्म लागु औषध सम्बन्धी स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तरराष्ट्रिय अपराधसंग सम्बन्ध छ, त्यसमा नेपालका कानून कार्यान्वयन एकाई ले धेरै प्रभावकारी भूमिका खेल्न सक्छ । तर खास संस्थाको एकल प्रयासबाट यसको समाधान सम्भव छैन । सन १९९० मा संयुक्त राष्ट्र संघको यु.एन.डि.सि.पी. ले नेपालमा लागु औषधको रोकथाम तथा नियन्त्रणको लागि एउटा गुरु योजना बनाएर दिएको थियो । त्यो दस्तावेज नेपालको लागु औषध को व्यवस्थापनको लागि सन्दर्भ सामाग्री को रूपमा आज पनि त्यत्तिकै उपयोगी र महत्वपूर्ण हुन सक्छ । त्यस बेलामा कानून कार्यान्वयनको यु एनले प्रकाशित

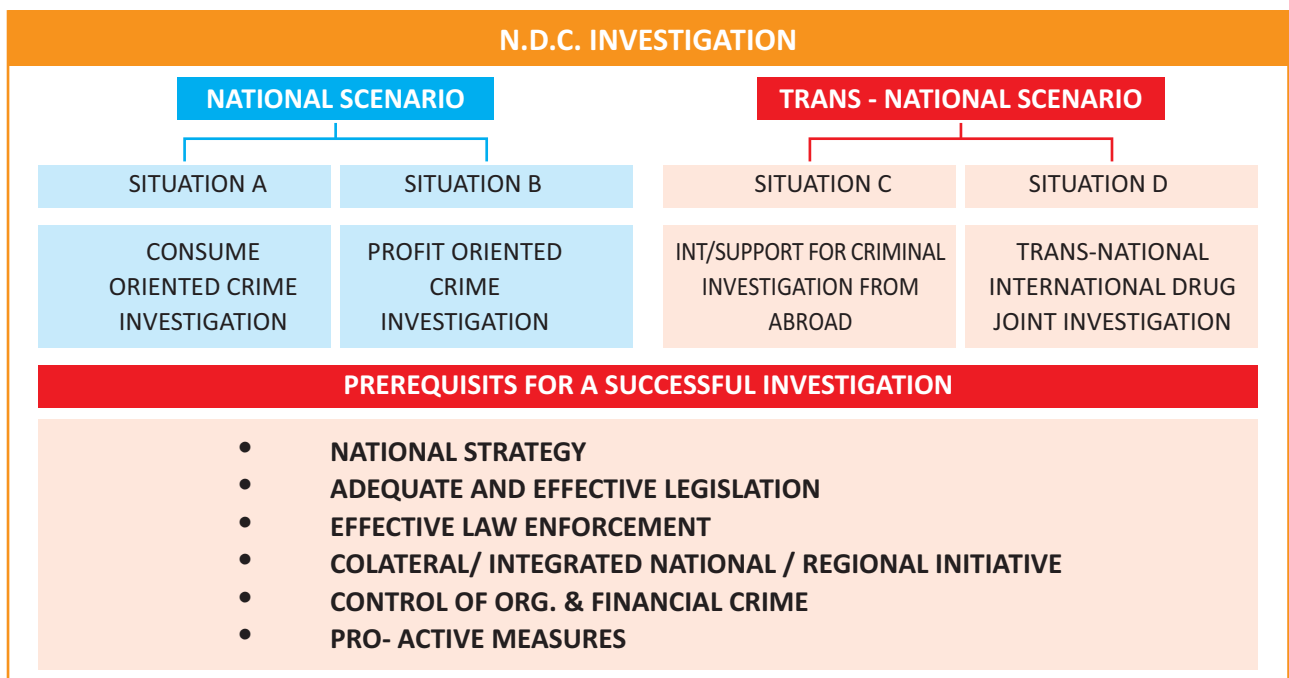
गरेको म्यानयलको नेपाली भाषामा अनुवाद पनि गरिएको थियो । त्यसमा केही परिमार्जन गर्न सके आज पनि यो लागु औषध नियन्त्रण कानुन कार्यान्वयन गर्ने पदाधिकारीहरूको लागि अति उपयुक्त हुन सक्छ । यहाँ नेपाल प्रहरी र लागु औषध नियन्त्रण र कानुन कार्यान्वयन एकाई ले भए गरेका उपयोगी सामाग्री र वस्तु हरूको जगेर्ना र प्रयोग गर्ने पद्धति बसाल्ने परम्परा को विकास गर्नु जरूरी देखिन्छ । यसको लागि यस निकायले बेला बेलामा सरकारी र गैरसरकारी निकायहरूलाई समेत समेटेर कार्यशाला र गोष्ठी गर्न सके पुलिस पब्लिक पार्टिसिपेसन राम्रो हुन सक्छ र यसले सबै सरोकारवाला निकायहरूसंग सहकार्य गर्न सजिलो हुन्छ । यस्तो कार्यमा नेपाल प्रहरी अस्पताल र लागु औषध नियन्त्रण व्यूरोले मेयो को महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ । यस्तो कार्यमा यस कार्यालयबाट अनुभव प्राप्त पूर्वकर्मचारी र हाल बहालवाला कर्मचारीहरूको सञ्जाल खडा गरेर काम गर्न सके यो कार्य अझ प्रभावकारी हुन सक्छ ।

विश्वमा गाँजाप्रतीको जनमतमा आमुल परिवर्तन आइ सकेको छ, यस सन्दर्भमा लागु औषध व्यूरोले आफ्नो धारणा मा परिवर्तन गर्नु पर्ने देखिन्छ । सन १९७६ मा गाँजा चरेसको विगविगीले पश्चिमी मुलुकका युवा हिप्पी बनेर बिग्रे भनेर नेपालमा गाँजा रोक्न बाध्य गराउने अमेरिकी र युरोप आज आफैँ गाँजा र चरेसको अत्याधिक उपयोगिता देख्न थालेका छन । लागु औषध नियन्त्रण व्यूरोले पनि यस सम्बन्धी कानुनी

अवधारणामा पुनरावलोकन गर्नु जरूरी छ ।

हिजोको शून्य सहनशीलताको जमानावाट आज डि-क्रिमिनलाइजेसन, (De-criminalization) लिबरलाइजेसन (Liberalization), हार्म रिडक्सन (Harm Reduction), सब्स्टीच्युसन (Drug Substitution), वैधानिक (legalization) जस्ता नारा लगाएर बस्ने हरूले लागु औषधको समस्याको कहां सुरु र कहां अन्त्यको बखेडा भिकी शंशार लाई नै अन्यालको भुमरीमा जाकिदिएका छन् । अब यस्तो अवस्था र परिस्थितीमा नेपाल सरकारले र कानुन कार्यान्वयन एकाई आफैँ कुन धरातलमा छ भन्ने कुराको निर्क्यौल गर्न सकेन भने लागु औषधको आपूर्ति नियन्त्रण, अपराध अनुसन्धानमा कसरी सफलता हासिल गर्न सक्ला यसरी हेर्दा नेपालको लागु औषधको आपुती नियन्त्रण क्षेत्रमा नेपाल सरकार र यसको कानुन कार्यान्वयन निकायहरूले आफैँले दिशा पहिल्याउन अति जरूरी भइसकेको छ ।

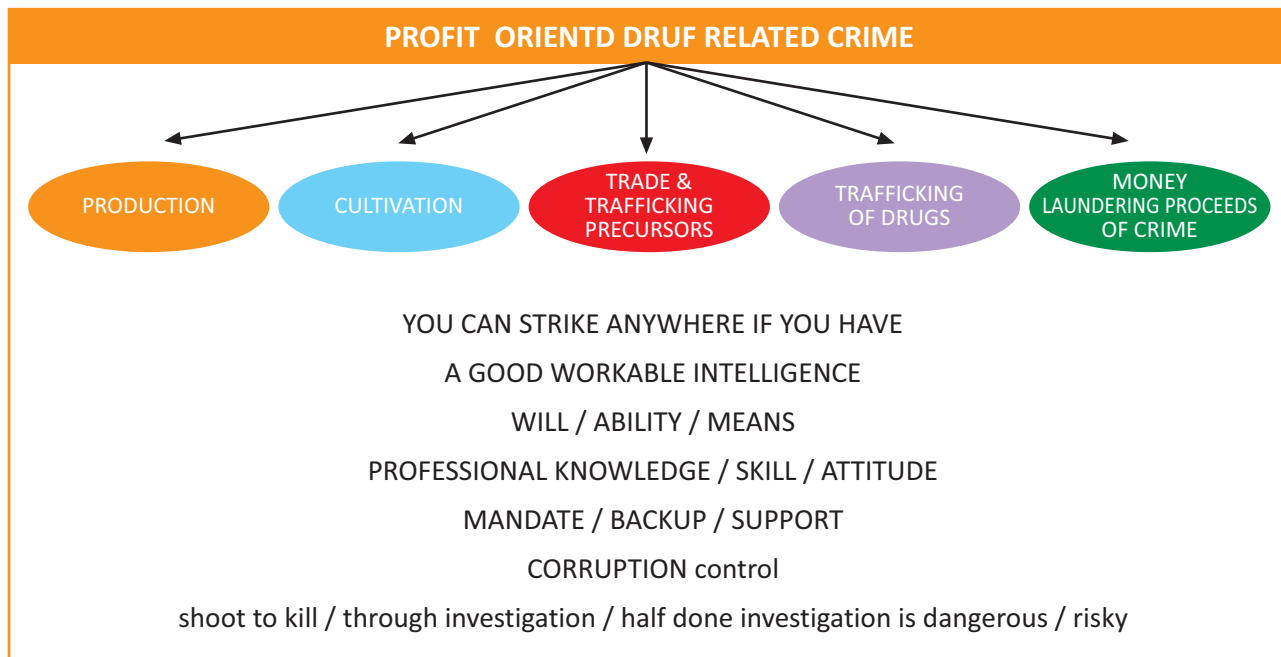
लागु औषध आपूर्ति नियन्त्रणसंग अन्यान्याश्रित सम्बन्ध भएका कति पय अपराधहरू को अनुसन्धान र नियन्त्रणको लागि नया नया निकाय खडा गरेर विभिन्न मन्त्रालय अन्तर्गत स्थापना गरिएको छ तर निकायहरूलाई समन्वय राख्न सरकार जागरुक छैन । यसमा नेपाल प्रहरीले अपराध अनुसन्धानको लागि सि आई बी जस्तै यस निकायलाई अझ बढी स्वतन्त्रता दिएर अबैध खेती, (Illegal cultivation), अबैध परिष्कृत र उत्पादन (Illegal processing,

production), बैध तरिकाले ओसारपसार प्रयोग र मुद्रा निर्मलीकरण र अबैध सम्पत्तीको सरकारीकरण (Money laundering, assets forfeiture), जस्ता कार्यक्षेत्र पनि यसको अन्तर्गत राख्ने वा त्यस्ता निकायहरू र लागु औषध नियन्त्रण व्यूरोसँग संयोजन गर्ने वा यि निकायहरूको संयुक्त टोली बनाएर कार्यवाही गर्ने पद्धतीको विकास गर्न सके अभ्

प्रभावकारी हुन सक्छ, त्यसमा शङ्कै छैन ।

विगत लामो समय देखि र विशेष गरी नेपालमा अबको दिनमा नेपालको लागु औषध नियन्त्रणमा थी दिईएको खाका अनुरूप स्पष्ट धारणा र नीतीको बिकाश गर्न सके हालकै कानुन कार्यन्वयन निकायहरूले पनि अभ् प्रभावकारी रूपले काम गर्न सक्ने आशा लिन सकिन्छ ।

यस बाहेक, लागु औषध नियन्त्रण व्यूराले आफ्नो कार्यविधिमा अभ् प्रभावकारिता ल्याउनको लागि कार्य विशिष्टीकरण गर्न पनि जरुरी देखिन्छ । त्यसको लागि माथि खाकामा दिईएको जस्तो विभागभित्र उपविभाग खडा गरी प्रत्यक अफिसरलाई एक एक विधाको बिज्ञ बनाउने तिर लाग्नु सकेमा नेपालले सन १९९६ देखि नेपाल प्रहरीको संरचनात्मक परिवर्तन प्रति अपरिचित भएको हुनाले हाल नेपाल प्रहरी भित्रै पनि आपराध अनुसन्धान विभाग, नेशनल क्राइम व्यूरो र लागु औषध नियन्त्रण व्यूरो र सङ्गठित अपराध समूह र इन्टरपोलको सहयोग र समन्वयात्मक बन्दोबस्त नै पनि कति व्यवस्थित र शुद्ध छ त्यो नै नेपालको लागु औषध नियन्त्रण कानुन कार्यान्वयन पक्षमा एउटा महत्वपूर्ण कसीको रूपमा हेर्न सकिन्छ । सङ्गठित अपराधसंग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने एकै सङ्गठनको छाता भित्र रहेका का यी निकायहरूको सामुहिक ताकिन र मानव स्रोत

बिकास योजना र तालिम हरूमा पुराना पुर्व प्रहरीका अनुभव को आदान प्रदान ले पनि पुर्व र वर्तमान अवस्थाको मुल्यांकन गरी भविष्यको लागि सामरिक नीति निर्माण गर्नु अपरिहार्य भइसकेको छ । यदी यस्तो नीति निर्माण भइसकेको अवस्थामा यसको लागि राय सुभाबको लागि पनि अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरू बेला-बेलामा गर्न सके यसले सङ्गठनलाई अभ् प्रभावकारी बनाउन सक्ने र छोटो समयमा यस क्षेत्रमा सङ्गठन भित्रै बाट प्रयाप्त बिज्ञहरू र जनशक्तिको बिकास पनि गर्न सक्छ भन्ने आशा गर्न सकिन्छ ।

यो सानो मन्थनले नेपाल प्रहरी र लागु औषध नियन्त्रण व्यूरोका सम्बन्धित प्रतिभाशाली प्रहरी आधिकृतहरूलाई क्षमता बृद्धीको साथै बढी उर्जा दिन सकोस भन्ने कामना गर्दछु । कार्यक्रमका सफलताका लागि हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ! ■

अपराध पीडित तथा साक्षी संरक्षण समस्या र सुधारका क्षेत्रहरू

कृष्णजीवी घिमिरे

सहन्यायाधिवक्ता

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

१ परिचय

कुनै पनि मुलुकमा राज्य, समाज र व्यक्ति विरुद्धका अपराधको अनुसन्धान गर्ने, अभियोजन गर्ने र अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिलाई राहत र न्याय प्रदान गर्नु तथा अपराधीलाई दण्ड सजाय दिलाई दण्डहीनता अन्त्य गर्नु फौजदारी न्याय प्रणालीको प्रमुख उद्देश्य हो। तर फौजदारी न्याय प्रणालीको महत्वपूर्ण कडीका रूपमा रहेका पीडितलाई आफू विरुद्ध भएको अन्यायका सम्बन्धमा र आफ्नो तथा आफ्ना आश्रित परिवारको भविष्य वा जीवन अन्धकार बनाउने अभियुक्त विरुद्ध हुने न्यायिक कारवाहीका क्रममा निजहरूको भूमिका र सहभागिता अत्यन्त न्यून रहेको पाइन्छ। यिनीहरूलाई न्यायमा पहुँच र अदालतमा हुने स्वच्छ र भयरहित सुनवाइको प्रभावकारी व्यवस्था गरिएको देखिँदैन भने पीडित र साक्षीको संरक्षण गर्ने, न्यायिक कारवाही लगायत अनुसन्धानको क्रममा भएका कारवाहीको जानकारी वा सूचना दिने कुरा पनि प्रभावकारी बन्न सकेको पाइँदैन।

नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा पनि पीडित घटना वा अपराधको सूचक वा साक्षीको रूपमा मात्र रहन्छ। कतिपय फौजदारी अपराधबाट पीडित व्यक्तिले त्यस्तो पीडा वा अपराधबाट भएको क्षति वापत सामान्य क्षतिपूर्ति पाउने कानुनी व्यवस्था भए पनि त्यो पर्याप्त र प्रभावकारी छैन। पीडितको संरक्षण र पीडितलाई न्यायमा सहज पहुँच पुऱ्याउने कार्य कानुनमा व्यवस्थित हुन सकेको छैन भने अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिहरूलाई प्रभावकारी रूपमा संरक्षण गर्ने कानुन निर्माण गर्न सकिएको छैन। त्यसमा पनि अपराधबाट पीडित महिला र बालबालिकाहरूको संरक्षणमा पर्याप्त ध्यान पुग्न सकेको पाइँदैन। अपराधको परिणाम स्वरूप पीडित भएका महिला र बालबालिकाहरूलाई पुग्ने पीडा र क्षतिलाई कम गर्न राज्यले कानुनी, संस्थागत र संरचनागत व्यवस्था गर्नु आवश्यक हुन्छ। पीडित उपर भएको अपराध र पीडितको

सूचनाको आधारमा त्यस्तो अपराधको अनुसन्धान प्रारम्भ हुन्छ र अभियुक्त उपरको कारवाही अघि बढ्छ। अभियुक्तलाई सजाय दिलाउन प्रमाण मानिने तर पीडितको सम्मान, अधिकारको संरक्षण र सुरक्षामा बेवास्ता गर्ने अवस्थाले राज्य र सरोकारवाला निकायहरू पीडितप्रति संवेदनशील नभएको भन्ने देखिन्छ। त्यसैले प्रस्तुत लेखमा पीडितको परिभाषा, पीडित तथा साक्षी संरक्षणको उद्देश्य र आवश्यकता, संरक्षणका क्षेत्रहरू, पीडित न्याय सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तहरू, पीडितको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था, नेपालको संबैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था, पीडित तथा साक्षी संरक्षणमा देखिएका समस्याहरू उल्लेख गर्दै समाधानका लागि गरिनुपर्ने कार्य सहितको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

२ पीडितको परिभाषा:

सामान्य अर्थमा कुनै पनि आपराधिक कार्यबाट शारीरिक, मानसिक वा आर्थिक पीडा वा क्षति पुगेको व्यक्ति पीडित हो। आपराधिक कार्यको परिणामस्वरूप अपराध गर्ने व्यक्ति वा पीडक र त्यस्तो अपराधबाट पीडामा परेको वा क्षति व्यहोरेको व्यक्ति अर्थात पीडितको सिर्जना हुन्छ। आपराधिक कार्यबाट पीडित हुँदा व्यक्तिको जिउ, ज्यान, स्वतन्त्रता, ख्याती, सम्मानमा क्षति पुगनुका साथै कतिपय अपराधबाट व्यक्तिको सम्पत्ति, मानवीय मर्यादा, प्रतिष्ठा र अस्मितामा नै आघात पुग्दछ। आपराधिक कार्यको परिणाम स्वरूप कुनै पनि शारीरिक, आर्थिक वा मानसिक क्षति, नोक्सानी व्यहोरेका व्यक्तिलाई पीडित भनिन्छ। पीडित भन्नाले फौजदारी कानुनको उल्लङ्घन हुने गरी गरिएको कार्य वा अकार्यबाट सामूहिक वा व्यक्तिगत रूपमा शारीरिक वा मानसिक चोट, भावनात्मक पीडा, आर्थिक क्षति वा आधारभूत मानवअधिकारको सारवान् क्षति लगायतको हानि बेहोराइएको व्यक्ति जनाउने तथा यस शब्दले उपयुक्त भएसम्म प्रत्यक्ष रूपमा पीडित भएका व्यक्तिको परिवार र आश्रितहरू एवम् दुखद अवस्थामा

पीडितलाई सहायता पुऱ्याउने र पीडितिकरणको रोकथाममा संलग्न हुँदा क्षति व्यहोरेका व्यक्तिहरूलाई समेत जनाउने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता रहेको छ। अख्तियारको दुरुपयोग र अपराध पीडितका लागि न्याय सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५ अनुसार अपराध पीडित भन्नाले देहायको व्यक्तिलाई जनाउँछ^१ :

- व्यक्तिगत वा सामुहिक रूपमा शारीरिक मानसिक, भावनात्मक र आर्थिक क्षति व्यहोरेको व्यक्ति वा मौलिक हक अधिकारमा व्यापक क्षति भएको व्यक्ति तथा राज्यमा लागु भएको फौजदारी कानुनले गर्न भनेको काम नगरेर वा नगर्न भनेको काम गरेर वा शक्तिको दुरुपयोग गरेर उनीहरूको अधिकार व्यापक उल्लङ्घन भएको व्यक्ति ।
- पीडक चिनिएको, पक्राउ परेको, अभियोजन गरिएको वा दोषी ठहर भएको अथवा नभएपनि तथा पीडित र पीडक बिच पारिवारिक सम्बन्ध भएपनि वा नभएपनि त्यस्ता व्यक्तिलाई आधारभूत सिद्धान्त अन्तर्गत पीडित मानिएको छ। सन्दर्भ अनुसार पीडित शब्दले प्रत्यक्षतः पीडित भएका व्यक्तिको परिवार, आश्रित व्यक्ति तथा पीडितलाई दुःख पीडाबाट जोगाउने वा सहयोग गर्ने क्रममा पीडा वा नोक्सानी व्यहोरेको व्यक्ति ।

यस परिभाषा अनुसार अपराधबाट मानसिक, शारीरिक र भौतिक क्षति पुगेको व्यक्ति पीडित हो। त्यसका अलावा अपराधबाट प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा असर पुगेको व्यक्ति वा क्षति व्यहोरेको व्यक्ति पनि पीडित मानिन्छ। तर यो परिभाषाले फौजदारी कानुनद्वारा निषेधित कार्य वा अपराधबाट पीडितलाई मात्र सीमित गरेको देखिन्छ। तर देवानी कानुनका कतिपय विषयहरूमा पनि अधिकारको उल्लङ्घनबाट व्यक्तिलाई क्षति वा नोक्सानी हुन सक्छ। त्यस्ता पीडितलाई यो परिभाषाले समेट्न सकेको देखिदैन। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ ले सो ऐनको प्रयोजनका लागि बेचिएको, ओसार पसार गरिएको वा बेश्यावृत्तिमा लगाइएको व्यक्तिलाई पीडित मानेको छ।^२ प्रस्तुत परिभाषा सो ऐन अन्तर्गतको कसुर अपराधको सन्दर्भमा मात्र लागु हुने देखिन्छ।

घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६ ले पीडकसँग घरेलु सम्बन्ध भै निजद्वारा गरिएको घरेलु हिंसाबाट पीडित व्यक्ति भनी दावी गर्ने व्यक्ति पीडित हुने भनी परिभाषा गरेको छ।^३ यो परिभाषा पनि सो ऐनको प्रयोजनका लागि मात्र लागु हुने र लैंगिक हिंसाको पीडितको रूपमा यो परिभाषा रहेको देखिन्छ।

लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष (सञ्चालन) नियमावली, २०६७ को नियम २ (ग) ले लैङ्गिक हिंसाबाट पीडित वा प्रभावित व्यक्तिलाई पीडित मानेको छ। यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ ले पीडित व्यक्तिको परिभाषा गरेको छ। जस अनुसार अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा कुनै किसिमले थुनामा रहेको व्यक्तिलाई दिएको शारीरिक वा मानसिक यातना वा अपमानजनक वा अमानवीय व्यवहार पाउने व्यक्तिलाई पीडित सम्झनु पर्छ।^४ यो परिभाषा पनि सो ऐनको प्रयोजनका लागि मात्र लागु हुने देखिन्छ भने यसले यातना पीडितलाई मात्र समेटेको छ। बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७० को दफा २ (ज) ले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणामस्वरूप मृत्यु भएको वा शारीरिक, मानसिक, यौनिक वा आर्थिक रूपमा हानी नोक्सानी पुगेको वा थुनामा रहेको व्यक्ति तथा निजको परिवारको सदस्य र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणामस्वरूप मानवीय, सामाजिक, सामुदायिक रूपमा गम्भीर प्रतिकुल असरपुग्न गएको समुदाय समेतलाई पीडितको रूपमा परिभाषा गरेको छ। यस परिभाषाले मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनबाट असर परेका व्यक्तिलाई पीडित मानेको छ। यो परिभाषा पनि सो ऐनको प्रयोजनका लागि मात्र लागु हुने देखिन्छ।

यसरी नै नेपाल प्रहरीले जारी गरेको पीडित महिला तथा बालबालिका सहयोग सम्बन्धी कार्यसञ्चालन कार्यविधि, २०७० ले पीडित भन्नाले सो कार्यविधिको प्रयोजनका लागि पीडित भएका वा पीडित हुनसक्ने सम्भावित महिला तथा बालबालिका र उनीहरूका परिवारका सदस्य समेतलाई सम्झनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। विशेष प्रकृतिका मुद्दाको कारवाहीमा पक्षहरूको गोपनीयता कायम गर्ने सम्बन्धि

^१अख्तियारको दुरुपयोग र अपराध पीडितका लागि न्याय सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५ को अनुच्छेद १

^२मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४, दफा २(ग)

^३घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६, दफा २(छ)

^४यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन २०५३ दफा २ (ग)

कार्यविधि निर्देशिका, २०६४ ले बलात्कार, गर्भपतन, यौन दुर्व्यवहार, मानव बेचबिखन, जीउ मास्ने बेच्ने, हाडनाता करणी एवम् पीडितको रुपमा महिला भएका फौजदारी मुद्दाका पीडितको व्यक्तिगत परिचय विवरण गोप्य राख्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ।^५ सो कार्यविधिले उल्लेखित फौजदारी मुद्दामा पीडित व्यक्ति मुलतः महिला र बालबालिकालाई पीडितको रुपमा हेर्न खोजेको देखिन्छ। यस कार्यविधिले पीडितको प्रष्ट परिभाषा नगरेपनि मुद्दाको प्रकृति र त्यसबाट परेको असरको आधारमा पीडित हुने र त्यस्ता व्यक्तिको संरक्षण गर्न परिचयात्मक विवरण गोप्य राख्नुपर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यसले खासगरी पीडितको सुरक्षा र संरक्षणका लागि परिचयात्मक विवरण गोप्य राख्नुपर्ने अवधारणालाई स्थापित गरेको छ।

३. पीडित तथा साक्षी संरक्षणको उद्देश्य र आवश्यकता:

अपराधबाट पीडित हुने व्यक्ति र साक्षीको संरक्षण फौजदारी न्याय प्रणालीको एक महत्वपूर्ण पक्ष हुँदाहुँदै पनि यो विषय नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा उपेक्षित रहेको छ। अपराधको सही सूचना प्राप्त गर्ने र पीडितको सूचनाको आधारमा प्रमाण सङ्कलन गर्ने देखि लिएर अपराध गर्ने व्यक्ति पत्ता लगाउने र त्यस्ता व्यक्तिलाई कानूनको दायरामा ल्याई सबुद प्रमाणका आधारमा दण्डित गर्ने कार्यमा पीडित र साक्षीको महत्वपूर्ण सहयोग र समन्वयको आवश्यकता पर्दछ। पीडित र साक्षीको संरक्षणको अभावमा कतिपय अवस्थामा अपराधको सूचना वा उजुरी पनि प्राप्त हुन सक्दैन। कतिपय अपराधमा सूचना प्राप्त भएपनि अनुसन्धान र प्रमाण संकलन कार्य प्रभावकारी बन्न नसकी अभियुक्तलाई सजाय दिलाउन नसकिने हुन्छ। साथै पीडितको उद्धार र पुनर्स्थापनाको कार्य पनि गर्न कठिन हुन्छ। अदालतमा साक्षी र पीडित उपस्थित हुन नसक्दा वा उपस्थित गराउन नसक्दा त्यसले मुद्दाको कारवाही र निर्णयमा ठुलो असर पार्दछ। पीडित र साक्षीको संरक्षणको अभावमा पीडित र साक्षी अभियुक्तको प्रभाव, दवाव वा प्रलोभनमा पर्न सक्ने खतरा पनि पर्न सक्दछ जसले गर्दा पीडित र साक्षीलाई अभियुक्तको पक्षमा अनुकूल हुनुपर्ने वाध्यता र परिस्थिति सृजना हुन्छ। यी सबै कुराले साक्षी र पीडितको संरक्षणको आवश्यकता देखिन्छ।

नेपालको प्रचलित प्रमाण सम्बन्धी कानूनले पीडित र साक्षीको भनाई र बकपत्रलाई महत्वपूर्ण प्रमाण मानेको छ। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १० ले कुनै काम, घटना वा अवस्थाका

सम्बन्धमा सो काम गर्ने वा सो काम घटना वा अवस्था प्रत्यक्ष रुपमा देख्ने वा थाहा पाउने व्यक्तिले मौकामा वा त्यसको तत्काल अघि वा पछि व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तो व्यक्तिले उपस्थित भई अदालत समक्ष दिएको मौखिक प्रमाणलाई प्रत्यक्ष प्रमाण मानिन्छ। यसप्रकार नेपालको प्रमाण सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाले अपराधबाट पीडित भएका व्यक्ति र साक्षीको भनाइ र बकपत्र मुद्दाको निर्णयमा महत्वपूर्ण प्रमाण मानेको छ। किनकि पीडित र साक्षीले अपराधबाट भएको क्षति प्रत्यक्ष रुपमा भोगेका र देखेको हुन्छ। पीडितले अपराध गर्ने व्यक्तिको शारीरिक अवस्था, पहिचान हुने आधार, अपराध गर्न प्रयोग गरेको वस्तु, आपराधिक घटनाको सम्पूर्ण विवरण आफ्नै इन्द्रियले देखेको र भोगेको हुन्छ। त्यसैले पनि त्यस्तो व्यक्तिको भनाइ र बकपत्रको प्रामाणिक मूल्य अरु व्यक्तिको भनाइ भन्दा बढी रहन्छ।

पीडितले अनुसन्धानको क्रममा आफूलाई भएको क्षति, पीडा र सम्पूर्ण घटना विवरण ठीक ढंगले प्रस्तुत गर्न सकेमा अनुसन्धान प्रभावकारी बन्न सक्छ भने अनुसन्धानकर्ताले पनि पीडितसँग सहज र सरल ढंगले मैत्रीपूर्ण रुपमा घटनावारे सूचना संकलन गर्नुपर्छ जसले गर्दा अपराधीसम्म पुग्न सकियोस। यस्तो महत्वपूर्ण प्रमाण र न्याय सम्पादनको अनिवार्य शर्त र न्यायमा पहुँचको हक राख्ने व्यक्तिको रुपमा रहेका पीडित र साक्षीका अधिकारको सम्मान, सहयोग र संरक्षण गर्नु राज्यको दायित्व हो। राज्यको कर्तव्य अपराधको नियन्त्रण र रोकथाम गर्नु मात्र नभै पीडित र साक्षीको संरक्षण गर्नु पनि हो। पीडितको न्यायमा पहुँचलाई सुनिश्चित गर्नु, क्षतिपुर्ति र पुनर्स्थापनाको व्यवस्था, न्यायप्रणाली भित्र सम्मानपूर्ण व्यवहार र मान्यता (respectful treatment and recognition) अभियुक्तबाट हुन सक्ने दवाव, धम्की तथा नोक्सानी (intimidation, retaliation and harm) बाट संरक्षण गर्नु र अपराधबाट भएको पीडा र तनावलाई घटाउन सहयोग गर्नु पीडितका आवश्यकताका विषयहरू हुन। यस्ता आवश्यकताहरूलाई पूरा गर्नु पीडित संरक्षणको उद्देश्य हो।

४ पीडित तथा साक्षी संरक्षणका क्षेत्रहरू:

पीडित संरक्षणको विषय हरेक मुलुकको फौजदारी न्याय प्रणालीको अनिवार्य विषयबस्तु हो र यो विषयको संबोधन नभएको न्याय प्रणाली र न्याय ब्यवस्था प्रभावकारी हुन।

^५विशेष प्रकृतिका मुद्दाको कारवाहीमा पक्षहरूको गोपनीयता कायम गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि निर्देशिका, २०६४, दफा ३

पीडित संरक्षण भन्नाले सामान्यतया पीडितको शारीरिक सुरक्षाको अर्थमा मात्र धेरैजसोले बुझ्ने गरेको पाइन्छ, तर पीडित संरक्षणको विषय व्यापक अवधारणा समेट्ने विषय हो। पीडित तथा साक्षीको संरक्षणको विषय कुनै एक चरणमा मात्र नभै विभिन्न समय वा चरणमा आवश्यक पर्छ। तसर्थ अपराध वा घटनाको उद्धारका क्रमदेखि अनुसन्धान तथा अभियोजनका क्रममा, अदालती कारवाहीका क्रममा, फैसला भइसकेपछि कार्यान्वयनका क्रममा र आवश्यकतानुसार त्यसपछिका दिनमा पनि पीडित तथा साक्षी संरक्षणरूपमा आवश्यक पर्न सक्छ। खासगरी गंभीर प्रकृतिका अपराध र संगठित अपराधका पीडित तथा साक्षीलाई जीवनभर संरक्षणको आवश्यकता पनि पर्न सक्छ। पीडित तथा साक्षीको अधिकारको संरक्षण, पीडित तथा साक्षीले सम्मान र मानवोचित शिष्ट भाषा र व्यवहार पाउने विषय, पीडित तथा साक्षी र निजहरूको, सामग्री सुरक्षाको प्रत्याभूति, पीडित साक्षी भएमा उसले कारवाहीको जानकारी पाउने विषय, पीडित तथा साक्षीको गोपनीयताको प्रत्याभूति, पीडित तथा साक्षीको अवस्थाको निरन्तर अनुगमन, कारवाहीका हरेक चरणमा पीडित तथा साक्षीमैत्री वातावरण पीडित तथा साक्षीको संरक्षणको अवधारणाभित्र पर्ने विषयहरू हुन्। पीडित तथा साक्षीको संरक्षणको अवधारणामा शारीरिक, पारिवारिक सुरक्षा, बसोबास र पूनर्वास, आर्थिक सहयोग तथा क्षतिपूर्ति, औषधोपचार, सामाजिक पुनर्स्थापना, परामर्श, न्यायिक प्रकृत्यामा सहजीकरण र भ्रमण खर्च आदि विषय पर्छन्।^६

पीडितलाई न्याय दिनु भनेको अपराधीलाई सँजाय दिलाउनु मात्रै होइन। पीडितका अधिकारको सम्मान, न्यायमा सहभागिता, कारवाहीको सूचना प्रदान, समाजमा पुनर्स्थापना, क्षतिपूर्ति दिलाउनु पनि हो। मूलतः पीडित मैत्री वातावरणको प्राप्ति र न्यायिक प्रकृत्यामा सहभागिता पीडितका न्यूनतम अधिकारहरू हुन्। यसका अलावा पीडितको संरक्षणका अन्य क्षेत्रहरू पनि छन्। त्यसलाई पीडितका अधिकारहरूको सापेक्षतामा हेर्नुपर्छ। यद्यपि अपराधको प्रकृति र पीडितलाई भएको क्षतिपूर्तिको आधारमा संरक्षणका क्षेत्रहरू फरक फरक हुन सक्छन्। तथापी अपराध पीडितहरूको संरक्षणका क्षेत्रहरूमा पीडितहरूको उद्धार, उचित र भरपर्दो बसोबास

र पुनर्स्थापनाको व्यवस्था, पीडित र तिनीहरूका नातेदार तथा साक्षीको शारीरिक र पारिवारिक सुरक्षा, हेरचाह र संरक्षण, प्रहरी, सरकारी वकिल, अदालत लगायतका न्यायिक निकायमा हुने कानुनी कारवाहीको सूचना र जानकारी पाउने कुरा, आर्थिक सहयोग एवम् राहत क्षतिपूर्ति, औषधि उपचार र मनोवैज्ञानिक परामर्श, स्वदेश फिर्ता, पुनर्स्थापना र पुनर्मिलन तथा पुनर्एकीकरण, अधिकारको सम्मान र पीडित मैत्री वातावरण तथा सामाजिक बहिष्कारबाट संरक्षण लगायतका विषय पर्दछन्।

५. पीडित न्याय सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तहरू:

पीडितका अधिकारका विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा कुनै सन्धी वा सम्झौता हुन सकेको छैन। केवल अपराधबाट पीडितको न्याय सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त, १९८५ ले यस सम्बन्धमा पीडितका ४ प्रकारका अधिकारको संरक्षणमा जोड दिएको छ।^७

न्यायमा पहुँच र स्वच्छ व्यवहारको अधिकार

व्यक्ति तथा नागरिकहरूमा आफ्ना कानुनी समस्याहरूको समाधानको लागि न्यायिक निकायहरूको उपयोग गर्न सक्ने सक्षमता विद्यमान हुनुलाई न्यायमा पहुँच भन्ने बुझिन्छ। नागरिकले जुनसुकै जात, जाति, संस्कृति, धर्म, लिङ्ग, वर्ण, उत्पत्ति, भाषा र वैचारिक आस्था भए पनि बिनाकुनै विभेद न्याय प्राप्तिको लागि सम्बन्धीत न्यायिक निकाय समक्ष पुग्न सक्ने परिस्थितिको निर्माण गरिदिनु न्यायमा पहुँचका लागि पूर्वशर्त नै हो।^८ सामान्यतया न्यायमा पहुँच अन्तर्गत उपयुक्त कानुनी व्यवस्था, कानूनको ज्ञान तथा चेतना, कानुनी परामर्श र प्रतिनिधित्व, न्यायिक संस्थामाथिको पहुँच, स्वच्छ कार्यविधि तथा प्रचलनयोग्य न्यायिक उपचार पर्दछन्। अर्थात् आफ्ना अधिकार तथा स्वतन्त्रताको उल्लंघन विरुद्ध प्रभावकारी न्यायिक उपचार प्राप्त गर्न सक्ने वा नसक्ने भन्ने कुरा उक्त अन्तरवस्तुहरूमा निर्भर गर्दछ। यी तत्वहरूको यथोचित उपस्थिति नभएमा न्यायमा पहुँचको अवस्था सिर्जना नभएको मानिन्छ।^९

पीडितको न्यायमा पहुँच र स्वच्छ व्यवहारको अधिकार अन्तर्गत पीडितले आदरभावपूर्वकको व्यवहार पाउने हक,

^६अपराध पीडित महिला, बालबालिका तथा साक्षीको संरक्षण दिग्दर्शन, २०६५, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, पृ. ४

^७Basic principles of justice for victims of crime and Abuse of Power, 1985

^८राष्ट्रियन्यायिक प्रतिष्ठान, हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच : एक संक्षिप्त अध्ययन, २०७०, पृ. ६

^९ऐजन्

भोगेको क्षति सम्बन्धमा न्यायको संयन्त्र र पुनउद्धारको पहुँच पाउने हक, छिटो छरितो, स्वच्छ, कम खर्चिलो र सुलभ औपचारिक र अनौपचारिक प्रकृयाको माध्यमबाट न्याय पाउने, प्रशासनिक र न्यायिक संयन्त्रको माध्यमबाट उपचार प्राप्त गर्न पाउने अधिकारबारे सूचित गर्नुपर्ने, कारवाहीको क्रममा उनीहरूको भूमिका, क्षेत्र, कारवाहीको समय, प्रगति र मुद्दाको स्वरूप वा प्रकृतिबारे जानकारी गराउने, सम्बद्ध फौजदारी न्याय प्रणाली अनुरूप र अभियुक्तहरूप्रति पूर्वाग्रह नराखी पीडितको व्यक्तिगत हितमा असर परेको विषयमा तिनीहरूको सरोकार र दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्न दिने, कानुनी प्रक्रियाको अवधिभरि पीडितहरूलाई उचित सहायता उपलब्ध गराउने, पीडितको असुविधा कम गर्न गोपनीयताको संरक्षण गर्ने, धाक धम्कि प्रतिशोधबाट परिवार र साक्षीहरूको सुरक्षा प्रत्याभूत गर्ने, मुद्दाको कारवाही प्रक्रिया र पीडितका हकमा भएको आदेश, आज्ञाप्तीहरूको कार्यान्वयनमा ढिलाई हुन नदिने, मुद्दाको फर्स्यौट प्रकृया र पीडितका हकमा भएका आदेश, मुद्दाको कारवाही प्रकृत्यामा सहभागिता हुन पाउने कुरा जानकारी गराउने, पीडितसंग वयान, वकपत्र तथा सोधपुछ गर्ने क्रममा पीडितको मर्यादा र आदरभाव राख्नुपर्ने लगायतका कुराहरू पर्दछन्।

पुनर्स्थापकीय अधिकार

यस अन्तर्गत पीडितको क्षति भएको, गुमेको, हानी पुगेको सम्पत्ति वा भुक्तानी खर्चको सोधभर्ना वा क्षतिपूर्ति पाउने, क्षति भएको अधिकारको पुनर्वहाली, वातावरणीय नोक्सानी भएको अवस्थामा त्यसको पुनर्स्थापना, पुर्वाधारको पुनः निर्माण, विस्थापित हुँदा लागेको खर्चको सोधभर्ना पाउने अधिकार पर्दछन्। मूलतः अपराधबाट पीडितको क्षति भएको अधिकार पुनर्स्थापनामा पुनर्स्थापकीय अधिकारले जोड दिएको पाइन्छ।

क्षतिपूर्तिको अधिकार

यस सिद्धान्त अनुसार पीडितले मूलभूतरूपमा अपराध गर्ने पीडकबाट नै क्षतिपूर्ति पाउनुपर्छ। यदि त्यो नहुने भएमा राज्यबाट क्षतिपूर्ति पाउनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ। खासगरी गम्भीर अपराधको परिणाम स्वरूप ठूलो शारीरिक चोटपटक वा शारीरिक वा मानसिक अवस्थामा क्षति व्यहोर्ने परेको, पीडित र पीडितिकरणको परिणामस्वरूप मरेको वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अक्षम बनेका व्यक्तिका परिवारलाई राज्यले क्षतिपूर्ति दिनुपर्छ भन्ने यसको मान्यता हो। यसका लागि राष्ट्रिय कोषको स्थापना, विस्तार र सुदृढीकरण गरिनुपर्छ।

सहायताको अधिकार

पीडितलाई स्वास्थ्य उपचार, भौतिक, सामाजिक र मनोवैज्ञानिक सहायताको अधिकार रहन्छ। तसर्थ उक्त अधिकारको उपलब्धताबारे सूचित गर्नुपर्ने, सुलभ र स्वच्छ ढंगले त्यस्ता सेवा सहायता दिनुपर्ने मान्यता यस सिद्धान्तले राखेको छ। न्यायिक कारवाहीका सबै चरणमा पीडित, उनीहरूका संरक्षक, बाबुआमा लगायतका व्यक्तिहरूलाई आवश्यक सहयोग र सहायता प्रदान गर्नुपर्छ। अदालती कारवाहीको क्रममा वकपत्र गर्दा आवश्यक भए विशेषज्ञको र भाषाविज्ञको सेवा र सहयोग पनि उपलब्ध गराइनुपर्छ।

६. पीडितको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था:

अपराध पीडित तथा साक्षीको संरक्षण सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा धेरै घोषणापत्र, सन्धि तथा महासन्धिहरूको निर्माण भएको पाइन्छ। त्यस्ता महत्वपूर्ण सन्धि, महासन्धि तथा घोषणापत्रहरू र तिनले गरेका व्यवस्थाहरूलाई यहाँ संक्षेपमा उल्लेख गरिएको छ।

राष्ट्रसंघीय दासत्व महासन्धि, १९२६

मानिसलाई दास तुल्याउने व्यवस्थालाई अन्त्य गर्ने उद्देश्यका साथ २५ सेप्टेम्बर १९२६ मा जारी भएको यो महासन्धि ९ मार्च १९२७ मा लागु भएको हो। यस महासन्धिले मानिसहरूलाई दास बनाउने, दासहरूको ओसारपसार गर्ने तथा दासत्वका सबै स्वरूपहरूलाई पूर्ण रूपमा उन्मुलन गर्ने, दास तुल्याउन मद्दत गर्ने, बलयुक्त श्रम जस्ता अभ्यासलाई रोक्ने उद्देश्य राखेको छ।

संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८

संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ ले पीडितको संरक्षणको सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था घोषणा गरेको पाइँदैन। तथापि यसले हरेक व्यक्तिहरूलाई जीवनको स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार हुने, भेदभावरहित व्यवहार पाउने, दासत्व र दास व्यापारलाई निषेध गरिने, शारीरिक यातना, क्षति तथा अमानवीय व्यवहार वा सँजाय नगरिने, हक अधिकारको उलङ्घनमा सक्षम निकायबाट निष्पक्ष सुनुवाइ र प्रभावकारी उपचार पाउने अधिकार हुने जस्ता व्यवस्थाहरू घोषणा गरेको छ।^{१०} यस्ता अधिकारहरू पीडितलाई पनि स्वतः प्राप्त हुन्छन्। अपराध वा अन्य कार्यबाट पीडित भएकालाई स्वच्छ, र प्रभावकारी

^{१०}संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८, धारा ३, ४, ५, ७, ८

न्याय र उपचार पाउने, अमानवीय, अपमानजनक किसिमको यातना वा व्यवहार नहुने व्यवस्थाले पीडितलाई सम्मानित व्यवहार पाउने हक यस घोषणापत्रबाट प्राप्त हुन्छ ।

जीउ मास्ने बेच्ने तथा अरुको बेश्यावृत्तिको शोषणको दमनका लागि व्यवस्था भएको महासन्धि, १९४९

वेश्यावृत्ति तथा वेश्यावृत्तिको उद्देश्यका लागि महिला र बालबालिकाको जीउ मास्ने र बेच्ने कार्य मानव मात्रको प्रतिष्ठा विरुद्धको कार्य हो । यसबाट व्यक्ति, परिवार र समुदायको कल्याणमा असर पर्दछ । तसर्थ महिला र बालबालिकाको जीउ मास्ने र बेच्ने कार्यको दमन गर्ने सम्बन्धमा प्रभावकारी उपायहरू अबलम्बन गर्ने उद्देश्यका साथ यो महासन्धी २ डिसेम्बर १९४९ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट स्वीकृत भएको हो । बेश्यावृत्तिको उद्देश्यका लागि अर्को व्यक्तिलाई सहमति नै लिएर भएपनि फकाउने वा लैजाने, निजको बेश्यावृत्तिको शोषण गर्ने जस्ता कार्यलाई दण्डनीय बनाउनुपर्ने कुरामा यसले जोड दिएको छ ।^{११}

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अनुवन्ध, १९६६

यसले प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको अधिकार हुने र कानूनद्वारा यसको संरक्षण गरिने, प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ ।^{१२} यसैगरी प्रत्येक व्यक्तिलाई सबै ठाउँमा कानूनको अगाडि समानता र व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने अधिकार रहन्छ ।^{१३} प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो अधिकारको उल्लंघन भएकोमा कानून प्रणालीबाट व्यवस्थित न्यायिक उपचार पाउने हक रहन्छ ।^{१४} यस अन्तर्गत अपराधबाट पीडित भएको व्यक्तिलाई पनि अन्य व्यक्ति सरह समान नागरिक अधिकार प्राप्त हुनाका साथै अपराधबाट भएको क्षति, न्याय र उपचार पाउने हक प्राप्त हुन्छ । सम्मान, ख्याती, गोपनीयता, न्यायमा पहुँच जस्ता अधिकारहरू पनि यस अनुवन्धका उल्लेखित व्यवस्थाका आधारमा अपराध पीडितलाई प्राप्त हुन्छ ।

महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मुलन गर्ने सम्बन्धी

महासन्धि, १९७९

महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावलाई उन्मुलन गरी समानताको सिद्धान्त र मानव प्रतिष्ठाप्रति सम्मान गर्ने उद्देश्यका साथ यो महासन्धि लागू भएको हो । समाज, परिवार, देश र मानवताको सेवाको लागि महिलाको सामर्थ्यताको पूर्ण विकासलाई अझ बढी जोड दिँदै महिला अधिकारको उपभोगका लागि भेदभाव र विभेदको अन्त्य गर्नु यस महासन्धिको उद्देश्य रहेको छ ।^{१५}

यातना तथा अन्य क्रुर,अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४

यस महासन्धिअनुसार कसैलाई पनि यातना वा क्रुर,अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड दिन नहुने, त्यस्तो कार्य फौजदारी कानून अन्तर्गत कसुर हुने, त्यस्तो कसुरजन्य कार्य वा यातनाबाट पीडित व्यक्तिले उद्धार पाउने तथा संभव भएसम्म पुनर्स्थापनाको उपाय लगायत उचित तथा प्रयाप्त क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्ने, यातनाका कारणबाट पीडित भएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा उसका आश्रितहरूलाई क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार हुने व्यवस्था गरिएको छ ।^{१६}

अख्तियारको दुरुपयोग र अपराध पीडितका लागि न्याय सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५

संयुक्त राष्ट्र संघले १९८५ मा जारी गरेको यो घोषणापत्रनै पीडित संरक्षणको पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज हो । यस भन्दा अगाडि पीडित संरक्षणको विषय बिसर्गको विषय जस्तो थियो । यस घोषणापत्रले मुलभूत रूपमा पीडितका अधिकारहरूको वारेमा निम्न सिद्धान्तहरू घोषणा गर्दै ती अधिकारको संरक्षण हुनुपर्ने मान्यता राखेको छ ।

- न्यायमा सहज पहुँच र स्वच्छ व्यवहारको अधिकार
- पुनर्प्राप्ति र पीडकबाट क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार
- पीडकबाट क्षतिपूर्ति वा सोधभर्ना नपाएको भए राज्यबाट पाउने अधिकार

^{११}जीउ मास्ने बेच्ने तथा अरुको बेश्यावृत्तिको शोषणको दमनका लागि व्यवस्था भएको महासन्धि, १९४९ धारा १

^{१२}नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अनुवन्ध, १९६६, धारा ६ र ९

^{१३}एजेन धारा १६

^{१४}एजेन धारा २ र ३ (ख)

^{१५}महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मुलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९७९ को प्रस्तावना

^{१६}यातना तथा अन्य क्रुर,अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४, धारा ४ र १४

- भौतिक, स्वास्थ्योपचार र सामाजिक सहयोगको अधिकार ।

बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९

यस महासन्धिको व्यवस्था अनुसार पीडित बालबालिकाहरूको सुरक्षा, संरक्षण र हेरचाह गर्न पक्ष राष्ट्रहरूले आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । बालबालिकाहरूलाई आर्थिक शोषणबाट र जोखिमपूर्ण हुने वा सामाजिक विकासमा हानिकारक हुन सक्ने कुनै पनि कार्यबाट संरक्षण पाउने अधिकार रहने र त्यो अधिकारको कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्न कानुनी एवम् प्रशासनिक उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।^{१७} कुनै पनि प्रकारको शोषण वा दुर्व्यवहार, यातना वा अन्य कुनै पनि क्रुर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा शस्त्र संघर्षबाट पीडित कुनै पनि बालबालिकाको शारीरिक तथा मनोबैज्ञानिक पूनर्लाभ र सामाजिक पूर्णस्थापना प्रवर्द्धन गर्न समुचित उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ ।^{१८}

अभियोक्ताको भूमिका सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय मार्गदर्शन, १९९०

यस मार्गदर्शनले अभियोक्ताहरूले फौजदारी न्याय प्रणालीमा प्रभावकारी भूमिका खेल्नुपर्ने, अपराधको अनुसन्धानमा कानूनसँग सापेक्ष हुने गरी सुपरिवेक्षण गर्नुपर्ने, मानव मर्यादाको सम्मान र संरक्षण गर्नुपर्ने, पीडितहरूका व्यक्तिगत हितमाथि असर परेको अवस्थामा तिनीहरूका विचार र सरोकारहरू उपर मध्यनजर गर्ने र पीडितहरूका अधिकारका विषयमा अपराधका पीडित तथा शक्तिका दुरुपयोगका पीडित सम्बन्धी घोषणापत्र बमोजिम उनीहरूका अधिकारका बारेमा सुसूचित गर्नुपर्ने, अभियुक्तका अलावा पीडितका अधिकारहरूको सम्मान गर्नुपर्ने जस्ता विषयहरू रहेका छन् ।^{१९}

अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत सम्बन्धी रोम विधान, १९९८

अन्तर्राष्ट्रिय अदालतको स्थापना गर्ने रोम विधानको धारा ६८ ले पीडित र साक्षीको संरक्षण र तिनीहरूको फौजदारी मुद्दाको कारवाहीको क्रममा संरक्षणको व्यवस्था गरेको छ । यस विधान अनुसार पीडित र साक्षीको संरक्षणका लागि पीडित र साक्षीको सुरक्षा, शारीरिक र मनोबैज्ञानिक हित, सम्मान र गोपनीयता कायम गर्ने यसका लागि अदालतले

पीडित वा साक्षीको उमेर, लिङ्ग स्वास्थ्य, अपराधको प्रकृति जस्ता सम्बन्ध तत्वहरूलाई सम्मान गर्नुपर्छ । सार्वजनिक सुनुवाइको अपवादको रूपमा अदालतले पीडित र साक्षीको संरक्षणका लागि मुद्दाको कुनैपनि कारवाहीका क्रममा बन्द इजलास (Incamera Hearing)मा सुनुवाइ गर्ने वा बिद्युतीय अन्य विशेष उपायको प्रयोगद्वारा प्रमाण प्रस्तुतीकरण गर्ने जस्ता उपायहरूलाई अनुमति दिन सक्छ । यस्तो प्रकृया वा कार्यविधिको प्रयोग यौन हिंसा वा बालबालिका पीडित वा साक्षी भएको मुद्दामा गरिन्छ ।

अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराध सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, २०००

यसमहासन्धिको धारा २४ र २५ ले अपराधबाट पीडित र साक्षीको संरक्षण र सहयोग सम्बन्धमा पक्ष राष्ट्रहरूले उचित उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । जस अनुसार पक्ष राष्ट्रले उक्त महासन्धिले समावेश गरेका अपराधसँग सम्बन्धीत मुद्दाहरूको न्यायिक कारवाहीका सिलसिलामा बकपत्र गर्ने साक्षीहरूको प्रभावकारी संरक्षणका उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । यस अन्तर्गत त्यस्ता व्यक्तिहरूको शारीरिक संरक्षण, तिनीहरूको पहिचान र बसोवास, सूचनाको गोपनीयता कायम गर्ने, भिडीयो वा अन्य माध्यमबाट साक्षीको बकपत्रको व्यवस्था गर्न अनुमति दिने, साक्षीको सुरक्षाको उचित व्यवस्था गर्ने, यस्तो सुरक्षा र संरक्षण पीडितको हकमा पनि लागु हुने व्यवस्था गरेको छ । यसै गरी यस महासन्धिले सूचीकृत गरेका अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिहरूको संरक्षण र सहायताका लागि खासगरी प्रतिशोधको धम्कीको अवस्थाका पीडितहरूको सुरक्षा र संरक्षणका लागि उचित उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ । यसैगरी अपराध पीडितलाई पक्ष राष्ट्रहरूले क्षतिपूर्ति र पुनर्स्थापनाको व्यवस्थाको लागि उचित कार्यविधिको निर्माण र स्थापना गर्नुपर्छ ।

मानव बेचबिखन खासगरी महिला बालबालिकाको बेचबिखनलाई रोक्ने, दबाउने र सजाय गर्ने सम्बन्धी उपलेख, २००१

महिला तथा बालबालिकाको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति तथा बाल अशिललतालाई निषेध गरी यौनजन्य शोषणबाट महिला

^{१७}बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९, धारा ३२

^{१८}ऐजन् धारा ३९

^{१९}अभियोक्ताको भूमिका सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय मार्गदर्शन, १९९०, दफा ३,४ र ८

बालबालिकालाई संरक्षण गर्न नसकेको र सङ्गठित अपराधको रूपमा मानव बेचबिखनको दायरा र परिभाषालाई समेत समेट्न नसकेकाले एक छाता सन्धिको आवश्यकता अनुसार अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराध विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, २००१ को एक उपलेखको रूपमा रहेको प्रस्तुत उपलेख बालबालिका र महिलाको बेचबिखन तथा बेश्यावृत्ति रोक्ने, दबाउने तथा सँजाय गर्ने र पीडितको संरक्षण र सहयोग गर्ने आलेख हो। यो उपलेखको उद्देश्य बालबालिका र महिलाको बेचबिखन तथा बेश्यावृत्ति रोक्ने र घटाउने, बेचबिखनबाट पीडित बालबालिकाको संरक्षण र सहयोग गरी तिनको मानव अधिकारको सम्मान गर्ने र उपरोक्त उद्देश्य प्राप्तिका लागि सम्बन्धित पक्ष र राज्यहरू बिच सहयोग अभिवृद्धि गर्ने रहेको छ।

बालबालिका बेचबिखन, बाल बेश्यावृत्ति तथा बाल अशिलल चित्रण सम्बन्धमा व्यवस्था भएको बाल अधिकार महासन्धिको स्वेच्छिक प्रोटोकल, २००२

यस प्रोटोकलले बालबालिकाको बेचबिखन, बेश्यावृत्ति र अशिलल चित्रणलाई निषेध गरेको र त्यस्तो निषेधित अपराधबाट पीडित भएका बालबालिका र महिलाको संरक्षण सम्बन्धमा केही व्यवस्थाहरू गरेको पाइन्छ। जस अनुसार फौजदारी कारवाहीका सम्पूर्ण चरणमा अपराधबाट पीडित भएका बालबालिका र महिला पीडितको संरक्षण गर्ने पक्ष राष्ट्रहरूले विभिन्न उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ।^{२०}

महिला तथा बालबालिकाको जिउ मास्ने बेच्ने काम रोकथाम गर्ने र सो विरुद्ध संघर्ष गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको सार्क महासन्धि २००२

महिला तथा बालबालिकाको जिउ मास्ने बेच्ने काम रोकथाम गर्न र त्यस्तो कामबाट पीडित भएकाहरूलाई सहयोग गर्ने, निजहरूको पूनर्स्थापना गर्ने तथा फिर्ता गर्ने काममा सहयोग सुदृढ गर्न यो महासन्धि निर्माण भएको हो। यस महासन्धिको व्यवस्था अनुसार पीडित खासगरी बेश्यावृत्तिको उद्देश्यले जिउ मास्ने बेच्ने कार्यमा लगाईएका बालबालिका र महिलालाई निम्न अधिकार रहन्छ र ती अधिकारहरू सदस्य राज्यका अधिकारीहरूले सुनिश्चित गर्नुपर्छ।

भ्रष्टाचार विरुद्ध संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, २००३

यस महासन्धिले पीडित र साक्षी संरक्षण सम्बन्धमा देहाय बमोजिमको व्यवस्था गरेको छ:

- साक्षी र विशेषज्ञ एवम् उनीहरूका नातेदार र अन्य निकटस्थ व्यक्तिहरूलाई सम्भावित दुर्व्यवहार वा त्रासबाट प्रभावकारी सुरक्षा प्रदान गर्न सदस्य राज्यहरूले समूचित उपायहरू अवलम्बन गर्ने छन्।
- त्यस्ता व्यक्तिहरूको भौतिक सुरक्षामा आवश्यक पर्नेसम्म र सम्भव भएसम्म, उनीहरूलाई अन्यत्र पुनर्स्थापित गर्ने र यस्ता व्यक्तिहरूको गोप्यता कायम राख्ने तथा उनीहरूको पहिचान र अवस्थितिको खुलासा गर्न सीमा तोक्न अनुमति दिने कार्यविधिहरू स्थापित गर्ने कुराहरू।
- यी प्रावधानहरू पीडित व्यक्ति साक्षी रहेसम्म उनीहरूका लागि पनि लागु हुने छन्।
- कसूरदार विरुद्धका फौजदारी कारवाहीका प्रत्येक उपयुक्त चरणहरूमा प्रतिवादीका अधिकारहरूमा प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने तरिकाबाट, पीडित व्यक्तिहरूका दृष्टिकोण र सरोकारहरूलाई प्रस्तुत गर्न तथा ध्यान दिन सक्षम बनाउने छन्।

द. पीडित तथा साक्षी संरक्षण सम्बन्धी नेपालको संबैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था:

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा मौलिक हकको रूपमा विभिन्न हकको व्यवस्था गरिएको छ। मौलिक हकमा रहेका यी व्यवस्थाहरू अन्य व्यक्ति सरह पीडित तथा साक्षीका हकमा पनि आकर्षित हुन्छन् र उनीहरूले पनि उपभोग गर्न पाउँछन्। यसका अतिरिक्त संविधानमा व्यवस्थित सम्मानपूर्वक बँच्न पाउने हक, स्वतन्त्रताको अधिकार, समानताको हक, छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक, न्याय सम्बन्धी हक, महिलाको हक, बालबालिकाको हक, सूचनाको हक, गोपनीयताको हक, शोषण विरुद्धको हक, संवैधानिक उपचारको हक महत्वपूर्ण रहेका छन्। विगतको संविधान सभा १ अन्तर्गतको मौलिक हक तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिले दिएको प्रतिवेदनमा पीडितको हक सम्बन्धी प्रस्ताव गरिएको थियो। जसमा अपराधका पीडितको सूचना वा जानकारी पाउने हक र न्यायमा सहज र सरल पहुँचको हकलाई कारवाहीको जानकारी पाउने हक अन्तर्गत सम्बोधन भईसकेको तथा असमर्थ पीडित पक्षले समेत निःशुल्क कानुनी सहायता

^{२०}बालबालिका बेचबिखन, बाल बेश्यावृत्ति तथा बाल अशिलल चित्रण सम्बन्धमा व्यवस्था भएको बाल अधिकार महासन्धिको स्वेच्छिक प्रोटोकल २००२, धारा ८

पाउने अधिकारलाई निःशुल्क कानुनी सहायता प्राप्त गर्ने हक अन्तर्गत सम्बोधन भइसकेको सन्दर्भमा राज्य सबैको संरक्षण हुने, कानूनले सबैलाई समान संरक्षण प्रदान गर्ने र न्यायको अभीष्ट सबैलाई न्याय प्रदान गर्ने भएकाले अपराधका पीडितको हक संरक्षण गर्न अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई सरकारले तत्काल स्वास्थ्योपचार गर्ने तथा सबै प्रकारका अपराधका पीडितले पीडकबाट कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था सुनिश्चित गर्न नेपाली जनताबाट प्राप्त सुझाव र नेपालको वस्तुगत आवश्यकता समेतका आधारमा मौलिक हकको रूपमा अपराधका पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकात तथा कारवाही सम्बन्धी जानकारी पाउने हक हुने तथा अपराधका पीडितलाई कानून बमोजिम सामाजिक पुनर्स्थापना र क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने उल्लेख गरिएको थियो ।

नेपालमा पीडितहरूलाई थप पीडित हुन नदिने अवस्थाको प्रत्याभूति, पीडित तथा साक्षीहरूको संरक्षण तथा सुरक्षा, पीडितलाई क्षतिपूर्ति, परिपुरण, पुनर्स्थापना सम्बन्धी प्रभावकारी व्यवस्था, पीडितहरूप्रतिको व्यवहार, सदभाव, उचित व्यवहारको अधिकारको प्रत्याभूति, प्रभावकारी पुनर्स्थापकीय न्याय लगायतका पक्षमा कमजोर कानुनी व्यवस्था र फितलो कार्यान्वयन बाधकका रूपमा देखा पर्दै आएका छन् । खासगरी मानव बेचबिखन र जवर्जस्ती करणी जस्ता अपराधमा अपराध नियन्त्रण तथा पीडितलाई संरक्षणका सन्दर्भमा केहि महत्वपूर्ण व्यवस्था भए पनि समग्र अपराधमा अपराधबाट पीडित तथा साक्षीको संरक्षणको स्थिती राम्रो देखिदैन । यस सन्दर्भमा छरिएर रहेका कानुनी व्यवस्थाहरू केलाउँदा नागरिक अधिकार ऐन २०१२, भिक्षा माग्ने (निषेध) ऐन २०१८, मुलुकी ऐन, २०२०, श्रम ऐन २०४८, बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९, यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन २०५३, बाल श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन २०५६, राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन २०६३, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन २०६४, घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन २०६६, सङ्गठित अपराध निवारण ऐन २०७० लगायतका कानूनमा केहि व्यवस्थाहरू पाईन्छ तथापि एकिकृत कानुनी व्यवस्थाको अभाव रहेको छ । यस सन्दर्भमा प्रस्तावित कार्यविधि सहिता २०६७ ले पनि केहि महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरू गरे पनि अहिलेसम्म पारित हुन सकेको छैन ।

वेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन २०७० ले

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा वेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन लगायत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराध सम्बन्धी अन्य घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानविन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, पीडक र पीडित बिच मेलमिलाप गराई पारस्परिक सदभाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गर्दै समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न, सो घटनाबाट पीडित भएका व्यक्तिलाई परिपुरणको लागि सिफारिश गर्न तथा त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धीत गम्भीर अपराधमा सम्लग्न व्यक्तिलाई कानुनी दायरामा ल्याई दण्डहीनताको अन्त्य गर्न एक सक्षम, स्वतन्त्र, जवाफदेही र निष्पक्ष आयोग गठन गरी वेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप गराउन तत्काल कानुनी व्यवस्था गर्न यो ऐन जारी गरिएको पाइन्छ । यस ऐनले पीडित, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन जस्ता शब्दावलीको परिभाषा गर्दै आयोगमा कुनै सूचना, जानकारी वा प्रमाण दिने व्यक्तिले आफ्नो नाम गोप्य राख्न चाहेमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिको नाम गोप्य राख्नुपर्ने, महिला वा बालबालिकालाई आयोग समक्ष उपस्थित गराई जानकारी लिनु पर्ने वा बयान वा बकपत्र गराउनुपर्ने भएमा आयोगले निजको इज्जत, आत्मसम्मान र सुरक्षाको विशेष प्रबन्ध गर्नुपर्ने र साक्षी, पीडित तथा आयोगको काममा सहयोग गर्ने व्यक्तिको सुरक्षा, शारीरिक तथा मानसिक हित, गोपनीयता र मर्यादाको संरक्षण तोकिए बमोजिम हुने व्यवस्था गरेको छ ।

कसुर पीडितको संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा बनेको कसुर पीडित संरक्षण विधेयक २०६८ नेपाल कानून आयोगबाट मस्यौदा गरी छलफलका क्रममा रहेको छ । यस विधेयकमा पीडितलाई फौजदारी न्यायिक प्रक्रियाको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्वीकार गर्दै कसुर पिडकले कसुरको परिणाम स्वरूप बेहोरेको क्षतिलाई कानुनी मान्यता दिई पीडितको हक हितको संरक्षणको लागि पीडितलाई पुगेको प्रतिकूल प्रभाव र असर न्यून गर्नको लागि राज्यको कोषबाट प्रतिकात्मक रूपबाट भए पनि क्षतिपूर्तिको योजना लागु गर्नको लागि पीडित क्षतिपूर्ति कोष स्थापना गर्न, पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिन कसुरदारलाई समेत जिम्मेवार बनाई सो कोषको लागि कसुरदारबाट क्षतिपूर्ति शुल्क असुल गर्न एवम् पीडितको हितको लागि विभिन्न सेवा सञ्चालन गर्ने उद्देश्य लिई विभिन्न व्यवस्थाहरू उल्लेख गरिएको पाइन्छ। यस विधेयकमा पीडित सम्बन्धी आधारभूत नीतिहरू, कसुरदारबाट क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्था, भुक्तानी, क्षतिपूर्ति

फिर्ता, शुल्क, कोष, पीडित क्षतिपूर्ति समिति सम्बन्धी व्यवस्था लगायतका प्रावधानहरू समेटिएका छन् । यसै गरी साक्षी संरक्षण सम्बन्धमा बनेको साक्षी संरक्षण विधेयक, २०६८ले कसुरको अनुसन्धान तहकिकात र अदालती कारवाहीको सिलसिलामा साक्षीलाई सत्य तथ्य व्यक्त गरी न्याय प्रशासन तथा सम्पादनमा सहयोग पुऱ्याउन प्रोत्साहित गर्न, शंकापस्द व्यक्ति, अभियुक्त वा कसुरदार वा निज सम्बद्ध व्यक्तिबाट साक्षीका विरुद्ध हुन सक्ने खतरा एवम् अनुचित प्रभावबाट सुरक्षा प्रदान गर्न, साक्षी संरक्षणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न तथा साक्षीका विरुद्ध हुन सक्ने कसुर नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा यस विधेयकको नेपाल कानून आयोगबाट मस्यौदा गरी छलफलका क्रममा रहेको छ ।

९. पीडित तथा साक्षीसंरक्षणमा देखिएका समस्याहरू:

पीडित तथा साक्षी संरक्षण वारेमा बनेका उपरोक्त अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू, नेपालको कानुनी व्यवस्था तथा व्यवहारिक पक्षलाई नियाल्दा निम्न समस्याहरू रहेका पाइन्छन्:

- अपराधबाट पीडित भएकाहरूको तत्कालै उद्धार, सुरक्षा र संरक्षणमा ढिलाई हुनु ।
- जनमानसमा आफू पीडित हुन लागेको भन्ने प्रवल आशंका देखिएमा पनि सुरक्षा र संरक्षणको अधिकारको प्राप्तिमा सन्देह रहनु ।
- पीडित, पीडितको घर परिवारका सदस्य, नजिकका नातेदार, आश्रित व्यक्ति लगायत रुरुलाई पीडितको दायरामा नसमेटिनु ।
- पीडित तथा साक्षीलाई अनुसन्धान, बयान, अभियोजन निकायमा उपस्थिति, अदालतमा हुने बयान कागज, बकपत्रका क्रममा उपस्थित हुँदा सुरक्षा, संरक्षण सम्मान प्राप्त गर्ने अधिकारको प्राप्तिको व्यवहारिकताको एकित नहुनु ।
- पीडितलाई स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना कुरा राख्न पाउने, आत्मसम्मान, उचित व्यवहार, छिटो छरितो, सुलभ, कम खर्चिलो प्राथमिकतापूर्ण न्यायको व्यवहार र यसको उपलब्धताको प्रत्याभूति दिन नसक्नु ।
- सबै न्याय सम्पादन गर्ने निकायमा पीडित महिला तथा बालबालिका मैत्री वातावरणको समुचित एवम् पर्याप्त व्यवस्था गर्न नसक्नु ।
- अदालती प्रक्रिया र फैसलापश्चात पनि पीडितहरूको

सुरक्षा र संरक्षण प्राप्तिको, पर्याप्त प्राप्तीका सुनिश्चितता नहुनु ।

- क्षतिपूर्ति, परिपुरण, अन्तरिम राहत, बसोवासमा निर्वाधता, पीडित भएको कारणबाट कुनै पनि रोजगारी, बढुवा, वृत्ति विकास वा अधिकारमा असर नपार्ने कुराको प्रत्याभूति नहुनु ।
- जबरजस्ती करणी मुद्दामा पीडित र जाहेरवाला पक्षलाई फर्काई वा धम्काई, भुट्टा र गलत आश्वासन वा प्रलोभन देखाई सवुद प्रमाण र साक्षीलाई प्रभाव पार्ने कार्यलाई विशेष रूपमा नै दुरुत्साहित गर्ने उचित व्यवस्था नहुनु ।
- पीडित तथा साक्षी संरक्षणका लागि रहेका व्यवस्थाहरू पर्याप्त छैनन् । सीमित रूपमा छरिएर रहेका कानुनी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन पनि पूर्ण रूपमा हुन सकेको छैन ।
- सर्वोच्च अदालतबाट गोपनीयता कायम गर्ने निर्देशिका जारी भै कार्यान्वयन अभ्यासमा आए पनि अभै यसको कार्यान्वयन गोपनीयता कायम गर्नुपर्ने मर्म अनुरूपको हदमा हुन सकेको छैन ।
- बन्द इजलाश कायम गर्ने कुरामा पनि यस्ता इजलाशको भौतिक अवस्थिति र वातावरणले पीडित तथा साक्षीलाई असर पारेको, बन्द इजलाशहरू पीडितले पीडालाई भुल्न वा कम हुनसक्ने पर्याप्त वातावरण सृजना हुन सकेको छैन, बन्द इजलाशमा पीडितहरूप्रति गरिनुपर्ने व्यवहार तथा बन्द इजलाशमा गरिनुपर्ने आचरणसँग सम्बन्धित कार्यविधि अभाव रहेको, लैङ्गिक हिंसाका पीडित महिलाको बकपत्र महिलाबाटै गराउने व्यवस्था र पूर्वाधार नभएको आदि विभिन्न कारणहरूले गर्दा कमजोर पीडित साक्षीहरूको बकपत्र बन्द इजलासमा गर्नुपर्ने व्यवस्था भएपनि यसको मर्मअनुरूप प्रभावकारी रूपमा हुन सकेको छैन ।
- साक्षी संरक्षणको प्रयोजनका लागि जिल्ला अदालत नियमावलीमा निरन्तर सुनुवाईको व्यवस्था भए पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन ।
- गम्भिर प्रकृतिका मुद्दामा प्रतिवादीको उपस्थितिले साक्षीलाई बकपत्र गर्न अनुचित दवाव परेको वा पर्ने सम्भावना छ भन्ने अदालतलाई लागेमा अदालतले प्रतिवादीको उपस्थिति अप्रत्यक्ष बनाई कानून ब्यवसायीको रोहबरमा गराउने व्यवस्था मिलाउने भन्ने व्यवस्था

जिल्ला अदालत नियमावलीमा रहेको भएपनि यो व्यवस्था पनि व्यवहारमा कार्यान्वयन हुन सकेको छैन ।

- मानव बेचबिखन ऐनको व्यवस्था अनुरूप व्यावहारिक रूपमा अनुसन्धान तथा अदालती प्रक्रियाहरूको समयमा पुरा हुँदैनन् र मानव बेचबिखनका पीडितहरूलाई दीर्घकालीन पुनःस्थापना सेवा प्रदान गर्ने पूर्वाधारहरू तयार भएका छैनन् ।
- जबरजस्ती करणी मुद्दामा पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्था सम्बन्धमा निश्चित मापदण्ड नभएको कारणले कतिपय अवस्थामा नाम मात्रको क्षतिपूर्ति भराउने गरिएको छ ।
- विस्तृत रूपमा पीडित र साक्षी संरक्षण सम्बन्धी नीतिको तर्जुमा भएको छैन ।
- पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने विषय फौजदारी न्यायको अनिवार्य विषय बनाइएको छैन ।
- साक्षी संरक्षणका अल्पकालीन र दीर्घकालीन तथा कार्यविधिगत व्यवस्थाहरू समावेश छैनन् ।
- सूचना दिए वापत हेला, अपमान, नोक्सानी भएमा दण्डित गर्ने व्यवस्थाको अभाव छ ।

१० समाधानका लागि गर्नुपर्ने कार्य:

उपरोक्त समस्या समाधानका लागि निम्न कार्यहरू गर्नु पर्ने देखिन्छ:

- अपराधबाट महिला तथा बालबालिकाहरू पीडित भएको देखिएमा तत्कालै उद्धार, सुरक्षा र संरक्षण गर्न अझ बढी व्यावहारिक रूपमा तदरुकता अबलम्बन गर्न पर्ने ।
- पीडित भएको वा हुन लागेको भन्ने प्रबल आशंका देखिएमा सुरक्षा र संरक्षणको अधिकारको सुनिश्चितता गराउनुपर्ने ।
- पीडित, पीडितको घर परिवारका सदस्य, नजिकका नातेदार, आश्रित व्यक्ति लगायतलाई पीडितको दायरामा समेटनु पर्ने ।
- पीडितलाई अनुसन्धान, बयान, अभियोजन निकायमा उपस्थिति, अदालतमा हुने बयान कागज, बकपत्रका क्रममा उपस्थित हुँदा सुरक्षा, संरक्षण सम्मान प्राप्त गर्ने अधिकारको प्रत्याभूति गर्नुपर्ने ।
- पीडितलाई स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना कुरा राख्न पाउने, आत्मसम्मान, उचित व्यवहार, छिटो छरितो, सुलभ, कम खर्चिलो प्राथमिकतापूर्ण न्यायको व्यवहार र यसको प्रत्याभूति गर्नुपर्ने ।

- पीडित मैत्री वातावरणको प्रत्याभूति गर्नु पर्ने ।
- अदालती प्रकृया र फैसला पश्चात पनि पीडितहरूको सुरक्षा र संरक्षण प्राप्तिको अधिकारको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने ।
- क्षतिपूर्ति, परिपुरण, अन्तरिम राहत, बसोवासमा निर्वाधता, पीडित भएको कारणबाट कुनै पनि रोजगारी, बढुवा, वृत्ति विकास वा अधिकारमा असर नपार्ने कुराको प्रत्याभूति गर्नु पर्ने ।
- पीडित तथा साक्षी संरक्षणका सन्दर्भमा छुट्टै कानून नवनेसम्म अदालत, सरकारी वकील, प्रहरी, महिला तथा बालबालिका मन्त्रालय, नागरिक समाजको प्रतिनिधित्वमा विद्यमान कानूनहरूको आधारमा तत्कालै सबैलाई मान्य, सहज, सरल र प्रभावकारी कार्य निर्देशिका बनाई तत्काल कार्यान्वयन गर्ने ।
- जबरजस्ती करणी मुद्दामा पीडित र जाहेरवाला पक्षलाई फर्काई वा धम्काई, भुट्टा र गलत आश्वासन वा प्रलोभन देखाई सवुद प्रमाण र साक्षीलाई प्रभाव पार्ने कार्य गरी विधी संमत अनुसन्धान एवम् न्याय प्रक्रिया बाहिर गैरकानुनी रूपमा मुद्दा छिन्ने कामलाई अपराध घोषित गरी जबरजस्ती करणी, मानव बेचबिखन जस्तो गम्भीर अपराधबाट पीडित व्यक्तिको हितको लागि कानून संशोधन वा आवश्यक कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- विभिन्न कारणहरूले गर्दा कमजोर पीडित साक्षीहरूको बकपत्र बन्द इजलाशमा हुने व्यवस्था यसको मर्मअनुरूप प्रभावकारी रूपमा हुन सकेको छैन । यसमा सुधार अभ्यासमा सुधार आवश्यक छ ।
- साक्षी संरक्षणको प्रयोजनका लागि जिल्ला अदालत नियमावलीमा भएको निरन्तर सुनुवाईको व्यवस्था पनि सकृय र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने ।
- गंभीर प्रकृतिको मुद्दामा प्रतिवादीको उपस्थितिले साक्षीलाई बकपत्र गर्न अनुचित दवाव परेको वा पर्ने संभावना छ भन्ने अदालतलाई लागेमा अदालतले प्रतिवादीको उपस्थिति अप्रत्यक्ष बनाई कानून ब्यबसायीको रोहबरमा गराउने ब्यबस्था व्यवहारत कार्यान्वयन गरिनुपर्ने ।
- मानव बेचबिखनका पीडितहरूलाई दीर्घकालीन पुनःस्थापना सेवाहरू प्रदान गर्ने पूर्वाधारहरू शीघ्र तयार गरिनु पर्ने ।
- जबरजस्ती करणी मुद्दामा पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने प्रयोजन, मनसाय र भावना अनुरूप क्षतिपूर्तिको निर्णयहरू व्यवहारमा हुन सकेको देखिदैन । यसमा निश्चित मापदण्ड बनाई क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्थाको प्रभावकारी

कार्यान्वयन जरूरी छ ।

- प्रचलित कानुनी व्यवस्था र सर्वोच्च अदालतबाट भएका निर्देशिका र निर्देशनात्मक आदेश र प्रतिपादित सिद्धान्तको पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।
- गोपनीयता, बन्द इजलासका मर्म व्यवहारमा पूर्णत रुपान्तरण र क्रियान्वित भई यसको अभिष्ट पुरा गर्न आवश्यक लगायतका पूर्वाधार र वातावरण सृजना गर्ने ।
- साक्षी परीक्षणका क्रममा प्रतिवादीको उपस्थिति अप्रत्यक्ष बनाउने, बन्द इजलासमा कायम हुनुपर्ने न्यूनतम मापदण्ड र आचरण लगायतका विषयमा आवश्यक कार्यविधि तर्जुमा गरी जारी गर्नु पर्ने ।
- पीडित र साक्षीको संरक्षण सम्बन्धी नयाँ कानुनको तर्जुमा गर्ने । यस सन्दर्भमा कानुन आयोगबाट मस्यौदा भएका विधेयकहरू यथाशीघ्र जारी गर्ने ।
- पीडित र साक्षी संरक्षण सम्बन्धी नीतिको तर्जुमा गर्ने ।
- पीडितहरूलाई एउटै छानोमुनि कानुनी सहायता, मनोसामाजिक परामर्श, स्वास्थ्य परीक्षण, आवास तथा बाल स्याहार लगायतका एकीकृत सेवा तथा सहायता उपलब्ध हुने गरी कार्यक्रम बनाई लागु गर्ने ।
- महिला हिंसा न्यूनिकरणको लागि चेतनामूलक कार्यक्रमहरू निरन्तर रुपमा सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- पीडितको हक हितको संरक्षणका लागि आवश्यक नीति तथा रणनीतिको अख्तियार तथा स्रोत साधनको परिचालन गर्नु पर्ने ।
- महिला, बालबालिका पीडित भएका जघन्य प्रकृतिका फौजदारी मुद्दाहरू फिर्ता नलिने र फिर्ता लिनुपर्ने विशेष परिस्थितिमा पनि पीडितको सहमतिमा क्षतिपूर्ति दिएर मात्र फिर्ता लिने प्रवन्ध गर्ने ।
- प्रचलित कानुनले पीडितलाई क्षतिपूर्ति निर्धारण लगायतका विषयमा एकरूपता र निश्चितताका लागि स्पष्ट मापदण्डहरू विकास गर्नु आवश्यक छ ।
- साक्षी संरक्षणका अल्पकालीन र दीर्घकालीन तथा कार्यविधिगत व्यवस्थाहरू समावेश गर्ने । यो कानुनमा साक्षी तथा पीडितको संरक्षणका लागि समकालीन विश्वमा अवलम्बन गरिएका राम्रा अभ्यासहरूलाई राख्ने तथा साक्षी विरुद्धका कसूरहरूको पनि व्यवस्था गर्ने ।
- अपराधको सूचना गा.बि.स. वा नगरपालिका, तिनका

वडा समिति, सरकारी कार्यालय वा स्थानीय तहमा नै दिन सकिने र त्यहिबाट सनाखत गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने सूचना गोप्य राख्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने

११. निष्कर्ष:

नेपालमा अपराध पीडित तथा साक्षीहरू संरक्षणका दृष्टिले ज्यादै जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका तथ्याङ्कहरूले पुष्टि गरेका छन् । पीडित तथा साक्षीहरूका समस्यालाई सम्बोधन गर्न र निजहरूलाई सुरक्षाको अनुभूति दिलाउन नसकिएको हाम्रो तितो यथार्थता रहेको छ । अधिकांश सरकारवादी मुद्दाहरू असफलताको कारणमा पीडित तथा साक्षीहरूको पर्याप्त सहयोग प्राप्त नहुनु नै रहेको छ । पीडित नै यथार्थतामा न्यायका प्रथम हकदार हुन र अपराधमुक्त र भयमुक्त समाजको निर्माणमा पीडित तथा साक्षीहरूलाई राज्यले नियन्त्रणको विश्वसनीय आधारको प्रत्याभूति दिलाउनु पर्दछ । विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले पीडित तथा साक्षीहरूको संरक्षणका विषयलाई महत्वपूर्ण रूपमा उल्लेख गरेका छन् र नेपालले पनि धेरै यस्ता दस्तावेजहरूलाई अनुमोदन, स्वीकार, सम्मिलन, हस्ताक्षर मार्फत आवद्धता जनाइसकेको हुँदा यसलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी पीडित तथा साक्षीहरूको पूर्ण सहयोग प्राप्तिका लागि उनीहरूको संरक्षणको सुनिश्चितता राज्यले गर्नुपर्दछ । वर्तमानमा पीडित तथा साक्षीहरू संरक्षण सम्बन्धी प्रभावकारी कानुनी व्यवस्था नहुनु र भएका कानुनको कार्यान्वयनमा पनि कानुन कार्यान्वयनमा संलग्न राज्य संयन्त्रको कार्य प्रभावकारिता खस्कंदो क्रममा रहेको आवाजहरू उठिरहेका छन् र यसलाई राज्यले आश्वस्त बनाउन सकेको देखिदैन । तसर्थ राज्य र सरोकारवाला निकायहरू पीडित तथा तिनीहरूका अधिकारप्रति सम्बेदनशील हुनाका साथै पीडितको संरक्षण गर्ने कानुन र कार्यविधिको कार्यान्वयनको प्रक्रियामा पनि गम्भीर हुन आवश्यक छ । साथै अपराधबाट पीडितहरूको उद्धार, पुनर्स्थापना, राहत, क्षतिपूर्ति, न्यायमा पहुँच र सहभागिता जस्ता विषयहरू पीडित संरक्षणका क्षेत्रहरू भएकाले यसमा बृहत्तर न्यायका लागि राज्यले पर्याप्त लगानी र ध्यान दिनु जरूरी देखिन्छ । न्यायपूर्ण समाजको स्थापना नै राज्यको सर्वथा प्राथमिकता हुने भएकाले पीडित तथा साक्षी संरक्षणको क्षेत्रलाई अनुत्पादक क्षेत्र भनेर राज्यले अनदेखा गर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य, त्यसैले अपराधबाट पीडित व्यक्ति, साक्षी, तिनीहरूको संरक्षणको उद्देश्य र तिनीहरूको न्याय सम्बन्धी आधारभूत मान्यतामा पनि अब प्रष्ट हुन जरूरी देखिन्छ । समाप्त

मानव स्मृतिको सीमितता र यसले अपराध अनुसन्धानमा पार्न सक्ने प्रभाव

सन्देश ढकाल
मनोविज्ञान केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि. कीर्तिपुर

अपराध अनुसन्धानको कार्य आफैँमा एक जटिल कार्य हो । कुनै घटिसकेका घटनाको बारेमा सूचनाहरू सङ्कलन गर्नु र ती सूचनाहरूलाई समेटेर सत्य तथ्य उजागर गर्नु निकै नै चुनौतीपूर्ण हुन्छ । अपराध अनुसन्धानको कार्यमा सूचना सङ्कलनका लागि विज्ञानका विभिन्न विधि एवम् प्रविधिहरूको प्रयोग गरिँदै आइएको छ । अपराध अनुसन्धानको कार्यलाई सघाउने विज्ञानहरू मध्ये मनोविज्ञान पनि एक हो । मनोविज्ञानले मानिसका व्यक्तित्व, इच्छा, चाहना, बुद्धि, उद्देश्य जस्ता आयामहरूका बारेमा प्रामाणिक जानकारी दिन सक्छ । मनोवैज्ञानिकहरू लामो समय देखि अपराध अनुसन्धानका विविध आयामहरूमा अनुसन्धान गर्दै आइरहेका छन् । यस्ता अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजाले अपराध अनुसन्धानको कार्यमा नयाँ पद्धतिहरूको परिमार्जनमा सहयोग त पुऱ्याएका छन् तापनि कतिपय स्थापित पद्धति एवम् विश्वासहरूलाई ठाडो चुनौती पनि दिएका छन् । मानव स्मृति (Human Memory)को सन्दर्भमा संज्ञानात्मक मनोवैज्ञानिकहरूले गरेका अनुसन्धानका केही त्यस्ता उदाहरणहरू छन्, जसले अपराध अनुसन्धानको क्रममा साक्षीले दिने वयानको विश्वसनीयता माथि प्रश्न चिन्ह खडा गर्छन् ।

संज्ञानात्मक मनोविज्ञान (Cognitive Psychology) मनोविज्ञानको एउटा अत्यन्तै विकसित, विश्वसनीय र मानव व्यवहारका धेरै व्यावहारिक पक्षहरूको अध्ययन गर्न सफल शाखा हो । यसले मानव व्यवहारलाई कम्प्युटरको ग्रहण-सङ्गठन-प्रक्रियाको कार्यसँग तुलना गरेर व्याख्या गर्छ ।

संज्ञानात्मक मनोविज्ञानहरूले गरेको अध्ययन/अनुसन्धानहरूले मानव जीवनका कैयौँ रहस्यहरूको पर्दाफास गर्ने क्रम जारी छ । अपराध अनुसन्धानको क्षेत्रमा पनि संज्ञानात्मक

मनोवैज्ञानिकहरूले अतुलनीय योगदान पुऱ्याएका छन् । उनीहरूको अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्यहरूले अपराध अनुसन्धानको कार्यलाई सहज र अभ्र प्रभावकारी बनाउने काम गरेको छ ।

हाम्रो समाजमा साक्षीलाई अत्यन्तै भरपर्दो सूचनाको स्रोत मानिन्छ । अपराध अनुसन्धानदेखि अदालती प्रक्रियासम्ममा साक्षीको वयानलाई विशेष महत्व दिईँदै आएको छ । तर के साक्षीले दिने जानकारी साच्चैँ भरपर्दो हुन्छ त ? साक्षी पनि मानिसहरू नै हुन् र उनीहरूमा पनि आम मानिसमा हुने मानवीय कमजोरीहरू पक्कै हुन्छन् । आर्थिक प्रलोभन तथा जातीय, धार्मिक, लैङ्गिक आदि पुर्वाग्रहको प्रभावले साक्षीको विश्वसनीयतामा प्रश्न चिन्ह खडा भएका प्रशस्त उदाहरणहरू भेटिन्छन् । यी त भए साक्षीले नियतवश सूचनालाई तोडमोड गर्ने कुरा तर के साक्षीले देखेको कुरालाई जस्ताको त्यस्तै पुनःरुत्पादन गर्न सक्छन त ? सफा नियतले साक्षीले दिएको वयानलाई के सत्य निरूपणको काममा निःसन्देह विश्वास गर्न सकिएला त ? के एउटा मानिसले देखेको सुनेका कुराहरूलाई यान्त्रिक तवरले जस्ताको त्यस्तै उतार्न सक्छ त ?

मानव स्मृतिका आफ्नै सीमाहरू हुन्छन् । अहिलेसम्म मानव स्मृतिको सन्दर्भमा भएका अनुसन्धानहरूको एउटै निचोड छ-मानव स्मृति पुनर्संरचनात्मक प्रक्रिया हो । मान्छेले देखेका सुनेका कुराहरूलाई कुनै यन्त्रले जस्तो पुनरोत्पादन गर्न सक्दैन । उसले देखेका कुरामा केही नयाँ कुरा थप्छ केही कुरा घटाउँछ केही बढाउँछ र सूचनाको पुनर्संरचना गर्दछ । यसरी पुनर्संरचित सूचना वास्तविकता भन्दा नितान्त फरक पनि हुन सक्छ ।

एलिजावेथ लोफस नामकी एक संज्ञानात्मक मनोवैज्ञानिक मानव स्मृतिको विषयमा निरन्तर अनुसन्धान गर्दै आइरहेकी छिन् । उनले गरेको एक अध्ययनमा उनले केही मानिसहरूलाई एउटा सवारी दुर्घटनाको छोटो चलचित्र देखाएर सो चलचित्रसँग सम्बन्धीत केही प्रश्नहरू सोधिन् । ती प्रश्नहरू मध्ये उनको मुख्य प्रश्न ती दुई सवारीको गतिसँग सम्बन्धीत थिए । उनको प्रश्न – “ती दुई सवारी एक आपसमा..... तिनीहरूको गति कति थियो ?” भन्ने थियो । तर उनले सहभागी मध्ये केहीलाई दुर्घटना जनाउन, प्रश्नको खाली ठाउँमा ‘ठोक्किदा’, केहीलाई ‘छुँदा’, केहीलाई ‘पड्किँदा’ र अन्यलाई ‘भयामभुरुम’ हुँदा जस्ता शब्दहरू राखेर दिएकी थिइन् । सहभागीहरूको जवाफ सङ्कलन गरेपछि उनी आफैँ छक्क परिन् । सबै सहभागीहरूले एउटै फिल्म हेरेका थिए तर उत्तर भने उनीहरूले पाएको प्रश्नको शब्दसँग सामन्जस्य राख्ने खालको पाइयो । प्रश्नमा गम्भीर दुर्घटना जनाउने शब्द पाएका सहभागीहरूले सवारीको गति अत्यधिक भएको अनुमान गरेको पाइयो भने सामान्य दुर्घटना जनाउने शब्द पाएकाहरूले सवारीको गति न्यूनतम अनुमान गरेको पाइयो ।

यी सहभागीहरू न त कुनै प्रलोभनमा परेका थिए न त कुनै पुर्वाग्रहबाट प्रेरित भएर यस्तो जवाफ दिएका थिए । उनीहरू आम मानिसजस्तै स्मृतिको सीमितताको सिकार भएका थिए । चलचित्र हेर्दा उनीहरूलाई कस्तो प्रश्न सोधिन्छ, भन्ने

जानकारी थिएन । उनीहरूलाई सोधिएको प्रश्नले नै दुर्घटनाको प्रकृतिको जानकारी दिन्थ्यो । यसप्रति उनीहरूले चलचित्र हेर्दा ध्यान नदिएको हुनसक्छ । सहभागीमध्ये कसैले पनि मलाइ थाहा छैन वा भन्न सकिदैन भन्ने जवाफ दिएनन् । उनीहरूले पूर्ण आत्मविश्वासका साथ जवाफ दिएका थिए । तर उनीहरूको जवाफ भने सवारीको वास्तविक गतिभन्दा पनि प्रश्नमा प्रयोग भएको शब्दबाट सिधै प्रभावित भएको देखिन्थ्यो ।

हामीले दैनिक जीवनमा पनि हाम्रो स्मृतिले धोका दिएको अनुभव गर्छौं । सामान्य जीवनमा यस्ता स्मृतिजन्य भूलहरूको परिणाम सामान्य होला तर अपराध अनुसन्धान जस्तो संवेदनशील सन्दर्भमा यदि स्मृतिको सीमितता सक्रिय भयो भने त्यसले गम्भीर परिणाम ल्याउन सक्ने सम्भावना पनि उत्तिकै प्रबल देखिन्छ ।

तसर्थ अपराध अनुसन्धानको सिलसिलामा साक्षीसँग वयान लिँदा उनीहरूलाई सोधिने प्रश्नको शब्दावली, लम्बाइ, स्पष्टता जस्ता सामान्य कुरामा मात्र पनि ध्यान दिइएमा सही सूचना सङ्कलनमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ । यसका साथै साक्षीबाट प्राप्त सूचनालाई आँखा चिम्लेर विश्वास गर्नुभन्दा मानव स्मृतिको सिमिततामा ध्यान केन्द्रित गर्दै साक्षीको सूचनालाई पुस्त्याई गर्न अन्य स्रोतहरूबाट पनि उपयुक्त सूचना सङ्कलन गर्न आवश्यक देखिन्छ । ■

विदेशी पर्यटकलाई परामर्श दिँदै पर्यटक प्रहरी

विशिष्ट व्यक्तिको सवारी सुरक्षा जाँच गर्दै तालीम प्राप्त कुकुर

दक्षिण एशियामा आतङ्कवादको नियन्त्रण सम्भव छ ?

डा. गोविन्द प्रसाद थापा

भर्खर मात्र अठारौं दक्षिण एशियाली सहयोग सङ्गठन सार्क शिखर सम्मेलनले दक्षिण एशियामा मौलाउँदै गरेको आतङ्कवादलाई पनि सम्बोधन गर्ने घोषणापत्र जारी गरेको छ । यो राम्रो कुरा हो । आतङ्कवादले आज विश्वलाई नै चिन्तित तुल्याएको छ । दक्षिण एशियाली मुलुकहरू, खास गरी, अफगानिस्तान, पाकिस्तान, बंगलादेश, श्रीलंका तथा भारत यस रोगको चपेटामा छन् । आज अन्य राष्ट्रहरू, नेपाल, भूटान, र मालदिभ्स अपेक्षाकृत रूपमा कम प्रभावित छन् । तर यी राष्ट्रहरू पनि छिमेकी देशहरूका नाताले आतङ्कवादका असर बाट भने मुक्त छैनन् । कुनै न कुनै रूपमा पीडित छन् । त्यसर्थ यो समस्या बाट सबै प्रभावित भएकाले सबैले हातेमालो गरी कार्य गर्न आवश्यक छ ।

दक्षिण एशिया आतङ्कवादका लागि उर्वर भूमिको रूपमा रही आएको मानिन्छ । आतङ्कवाद समस्याको समाधानका लागि दक्षिण एशियामा आतङ्कवादको जरा किन बलियो छ भन्ने प्रश्नको जवाफ खोज्नु आवश्यक हुन्छ । दक्षिण एशियामा आतङ्कवादको जरा बलियो हुनुमा मूलतः शासक वा राज्यपक्षको संलग्नता, धार्मिक अतिवाद तथा कमजोर सामाजिक, आर्थिक एवम् राजनैतिक संरचनाहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको मानिन्छ । दक्षिण एशियाली मुलुकका शासक वर्गले राजकीय शक्ति आफ्नो पक्षमा लिनका लागि बेला बखतमा आतङ्कवादी समूहहरूलाई समर्थन र सहयोग गरेको अनुभूति एकातिर छ भने अर्कातिर एक मुलुकले अर्को मुलुकको अहित हुने गरी आतङ्कवादको सहारा लिएको ठम्याइ पनि छ । त्यस्तै धार्मिक अतिवादका कारण पनि यस क्षेत्रमा अशान्तिका बादल मंडारिएको निष्कर्ष पनि कतिपय विद्वानहरूको छ । यस क्षेत्रमा रहेको गरिबी, अशिक्षा, तथा असमान व्यवहारले पनि आतङ्कवादलाई मलजल गरेको तथ्यलाई अर्को कारणको रूपमा लिने गरिन्छ ।

माथि उल्लेखित कारणहरूलाई हेर्ने हो भने आतङ्कवादी गतिविधिहरू मूलतः राजनीतिक, धार्मिक, आर्थिक तथा सामाजिक उद्देश्यहरू बाट प्रेरित भएको देखिन्छन् । यिनको रोकथामका लागि प्रत्येक देशले प्रबिद्धता देखाउनु पर्छ । आतङ्कवादीले भावी दिनहरूमा साना हातहतियार मात्र

नभई रासायनिक, जैविक, रेडियोकर्मी, विकिरण तथा आणविक हतियार समेतको प्रयोग गर्न सक्ने छन् । यस्ता हतियारको प्रयोगलाई नियन्त्रण गर्नका लागि राज्यले निकै गम्भीर भएर आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । कुनै पनि देशले आफ्नो निहित स्वार्थका लागि आतङ्कवादलाई प्रश्रय दिनु हुँदैन । दक्षिण एशियाली राष्ट्रहरू पनि यस कार्यमा गम्भीरताका साथ एकजुट हुनु जरुरी छ । सार्कले लागू औषध तथा मानव वेचबिखन जस्ता सङ्गठित अपराधहरू तथा आतङ्कवाद रोक्नका लागि प्रतिआतङ्कवाद डेस्कको स्थापनाका साथै सार्क मुलुकका गृह मंत्री र प्रहरीहरूको सहयोग र समन्वयका लागि डेस्कहरूको स्थापना गरेको त छ तर यी संयन्त्रहरू प्रभावकारी हुन सकेका छैनन् । यसको मूल कारणका रूपमा राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको कमी नै हो भन्न सकिन्छ । दक्षिण-एशियाको भूराजनीतिमा चीन पछि सबै क्षेत्रमा प्रभावशाली भारतसँग जनसंख्या, भूगोल, सैन्य शक्ति, स्रोतसाधनमा तुलना हुने यो क्षेत्रमा कुनै मुलुक छैन । तर अधिकांश छिमेकी राष्ट्रसँग भारतको सम्बन्ध सुमधुर छैन । पाकिस्तानसँग भारतको सम्बन्ध स्थापनाकाल देखि विभिन्न आतङ्कवादी हमला, विमान अपहरण तथा काश्मिर समस्या जस्ता कारणले राम्रो रहेन । यस्तै कारणहरूले गर्दा दक्षिण एशियामा आतङ्कवादले प्रश्रय पाईरहेको छ ।

उत्तर र दक्षिणका छिमेकी राष्ट्रहरूको सुरक्षा चासोका कारण र दक्षिण एशियामा शक्ति-सन्तुलनका लागि नेपालको भौगोलिक राजनीतिक अवस्थिति सुरक्षा रणनीतिका हिसाबले पनि महत्वपूर्ण भएकाले नेपालले विशेष सतर्कता अपनाउनु आवश्यक छ । राज्यले सङ्गठित अपराध र आतङ्ककारी गतिविधि नियन्त्रणका लागि दह्रो राजनीतिक प्रतिबद्धता देखाउन आवश्यक छ । विगतका कमी-कमजोरीहरूलाई सच्याउँदै नेपालले आगामी दिनहरूमा आतङ्कवादलाई सहयोग पुग्ने सबै किसिमका गतिविधिमा रोक लगाउनु पर्छ । आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक क्षेत्रमा रहेका विभेदहरूको अन्त्य गरिनु आवश्यक छ । यसका साथै नागरीकलाई प्रतिआतङ्कवाद रणनीति बारे सचेत बनाउनुका साथै भावी पिढीलाई

आतङ्कवादको पञ्जाबाट मुक्त राख्नका लागि शैक्षिक कार्यक्रमका पाठ्यक्रममा आवश्यक सुधार गर्न आवश्यक पर्ने छ ।

अब यस्तो परिवेशमा प्रहरीले के कसरी आतङ्कवादलाई नियन्त्रण गर्न सक्छ त भन्ने कुरा विचारणीय हुन आउँछ । मलाई लाग्छ, यस्तो परिस्थितिमा प्रहरीको भूमिका अझ बढी महत्वपूर्ण हुन्छ । आतङ्कवादी गतिविधि सञ्चालन गर्नका लागि आर्थिक श्रोतको आवश्यकता पर्छ । यसका लागि सङ्गठित अपराधी समूहहरूको सहारा लिने गरिन्छ । त्यसैले भनिन्छ, गम्भीर प्रकृतिका सङ्गठित अपराधिक समूह र आतङ्कवादको गहिरो सम्बन्ध हुन्छ । अर्को शब्दमा आतङ्कवादको पृष्ठ पोषक नै सङ्गठित अपराध हो भन्दा अतिशयोक्ति नहोला । सङ्गठित अपराध अन्तर्गत विस्फोटक पदार्थ, हातहतियार, लागु औषध तथा मानव बेचबिखन र ओसारपसार जस्ता अपराधका साथै अपहरण, हत्या, जालीनोट, जबर्जस्तीचन्दा असुली, ठगी, जुवाघर तथा वेश्यालयहरू सञ्चालन आदि पर्दछन् । नेपाल जस्तो सानो र भूपरिवेष्टित मुलुकपनि संगठित अपराधहरूको चपेटामा परेको छ । यहाँपनि धेरै प्रकारका जघन्य, सङ्गठित अपराध र आतङ्ककारी गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने गिरोहको जालो बाक्लिँदैछ । जनतान्त्रिक तराई मुक्तिमोर्चा लगायत अन्य सशस्त्र समूह सक्रिय छन् । केही समय अघि भारतमा खोजी भइरहेको यासिन भाटकल नेपालको भूमिमा पक्राउ पर्नु र यही २०७१ मंसिर १६ गते रौतहटको करुनियाबाट प्रहरीले हातहतियार सहित पाँच जना भारतीय नागरिकहरूलाई पक्राउ गरेको एउटा खबरले पनि नेपालमा सङ्गठित अपराधीहरूको चलखेल भई रहेको बुझ्न गाह्रो छैन ।

आतङ्कवाद नियन्त्रणका लागि सङ्गठित अपराधहरूको नियन्त्रण गर्न आवश्यक हुन्छ । नेपाल सरकारले सङ्गठित अपराध नियन्त्रणका लागि कानून ल्याएको छ । यो सकारात्मक पक्ष हो । यसलाई आतङ्कवाद नियन्त्रण गर्नका लागि कोसेढुङ्गाको रूपमा लिन सकिन्छ । कानूनको निर्माण आफैमा सकारात्मक कार्य भए पनि यसको कार्यान्वयन पक्ष अझै महत्वपूर्ण हुन्छ । आतङ्कवाद नियन्त्रणका लागि सुरक्षा निकायहरूको भूमिका अहं हुन्छ । यस क्रममा नेपाल प्रहरीको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । आजका आतङ्कवादीहरू शिक्षित तथा विज्ञान र प्रविधिमादक्ष छन् । उनीहरूको गतिविधि माथि नियन्त्रण गर्नका लागि राज्य संयन्त्र पनि उत्तिकै सबल र दक्ष हुनु अपरिहार्य हुन्छ । अझै भन्नु पर्दा आतङ्कवाद नियन्त्रणका लागि प्रहरी सङ्गठनले ठोस रणनीति तैयार गर्ने र प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने देखिन्छ । यसका लागि

प्रहरीको विद्वमान प्रतिआतङ्कवाद सेललाई सशक्त र प्रभावकारी बनाउन जरुरी छ । यसका साथै प्रहरी कर्मचारीको दक्षता अभिवृद्धि, आधुनिक प्रविधिको प्रयोग र अन्य आवश्यक श्रोत साधन सम्पन्न बनाउन जरुरी छ ।

प्रहरीले आतङ्कवादी घटनाको रोकथामका साथै घटित सङ्गठित अपराधहरूको अनुसन्धान गर्नु पर्ने हुन्छ । सङ्गठित अपराधीहरूको सञ्जाल देश भित्र मात्र नभई अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा फैलिएको हुन्छ । यी सङ्गठित रूपमा अपराध गर्ने अपराधकर्मीहरूको पहुँच र आर्थिक स्थिति बलियो हुन्छ । यिनीहरूको गतिविधिको अनुसन्धानका लागि त्यतिकै सशक्त सूचनाको सञ्जाल प्रहरीको पनि हुन जरुरी छ । आर्थिक अपराधमा संलग्न अपराधीहरूको खोजी र पक्राउ गर्ने कार्यका लागि प्रहरीसँग यथेष्ट स्रोत साधन र राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा काम गर्न सक्ने वातावरण, क्षमता र सुविधा हुनु अति आवश्यक छ । त्यसै गरी प्रहरी सङ्गठनले आगामी दिनहरूमा नेपालका अन्य सरकारी र निजी सुरक्षा कम्पनीहरूसँग सहकार्य गर्नु बुद्धिमानी हुनेछ । निजी सुरक्षा कम्पनीहरूको व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धि गर्ने र उनीहरूलाई राष्ट्रिय सुरक्षाको काममा समेत संलग्न गराउने तर्फ सरकारले सहयोगात्मक कामहरूको थालनी गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

आज विज्ञान र प्रविधिका कारण विश्व साँघुरिएको छ । आतङ्कवादी समूहहरूले यसको प्रचुर मात्रामा फाइदा लिइरहेका छन् । आज आतङ्कवादी समूह कुनै एउटा देशको भूभागमा मात्र सक्रिय नभई विश्वको हरेक कुनामा समस्याका रूपमा देखिएका छन् । यिनीहरू अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सङ्गठित भएका छन् । यस्ता सङ्गठित अन्तर्राष्ट्रिय आतङ्कवादी समूहहरूको मुकाविलाका लागि सार्क राष्ट्रहरू पनि सङ्गठित भई एकीकृत र समन्वयात्मक ढंगबाट आतङ्कवाद विरुद्ध उभिनु पर्ने हुन्छ । यसका लागि सार्क मुलुकका सबै प्रहरी सङ्गठनहरूले राम्रो सहयोगात्मक कार्यगत सम्बन्धको विस्तार गर्न आवश्यक देखिन्छ । यस तर्फ सार्कले तैयार गरेको क्षेत्रीय प्रहरी कार्यगत संरचनाको उपयोग गरिनु पर्दछ । आतङ्कवादले कुनै एउटा क्षेत्र विशेषलाई मात्र आघात पुऱ्याउँदैन, अपितु सबै पक्षमा नोक्सानी हुन्छ । तसर्थ आतङ्कवादको नियन्त्रण कुनै एक्लो सरकार वा सङ्गठनको मात्र जिम्मेवारी हुन सक्दैन । सबै सरकारी, गैरसरकारी संघ-संस्था तथा नागरिकको पनि उत्तिकै जिम्मेवारी हुन्छ । तसर्थ यसको रोकथाम र नियन्त्रणका लागि सबैले आआफनो स्तर बाट सहयोग पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ ।

- लेखक पूर्व प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षकका साथै सुरक्षा र न्याय अध्ययन केन्द्रका संस्थापक अध्यक्ष हुनुहुन्छ ।

INFRA-RED

अनुसन्धान अवधारणा

धिरु बस्नेत
प्रहरी बरिष्ठ उपरिक्षक

भूमिका

अदालती फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी गरिनु पर्ने माग उठ्दै गएको, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०४९ अन्तर्गत घटित अपराधमा संलग्न अदालतले फैसला सुनाई सकेका र प्रहरी अनुसन्धानको दायरामा रहेका फरार अपराधी तथा अभियुक्तहरूको पहिचान, खोजतलास तथा पक्राउका लागि अपर्याप्त खबर तथा सूचनाका कारण निजहरूको उन्मुक्तिलाई फाइदा पुऱ्याएको देखिन्छ। संस्थागत रूपमा खोजीको विधिलाई अगाडि वढाउन पर्नेमा अनुसन्धान कर्मी र अपराधीहरूको विचको आपसी विषयमात्र रहेको भन्ने मनोवैज्ञानिक धारणाले गर्दा अनुसन्धानमा खटिएका कर्मचारीहरू वा कार्यालय प्रमुखको

सरुवा हुने वित्तिकै अपराधी वा अभियुक्तले अब म पक्राउको वा खोजीको सुचीवाट उन्मुक्ति पाए भन्ने धारण पनि रहि आएको पाईन्छ। तर जे भए तापनि अनुसन्धान प्रभावकारी हुनको लागि पीडित केन्द्रित हुनु पर्ने हुन्छ। जबसम्म अपराधीहरू पक्राउ पर्दैनन् त्यति बेलासम्म फौजादारी न्याय प्रणालिको प्रभावकारिता शून्यमा रहन्छ। वास्तवमा पक्राउको लागि गरिने प्रयासको तरडको प्रभावकारीता एवम् निपुर्णता वास्तवमा जिल्ला हुदै अन्य क्षेत्रहरूमा जति जति विस्तार हुदै त्यति त्यति नै फितलो हुदै जान्छ। यो हुनु ठिक होइन। यसमा विभिन्न निकायहरू विच रहने पारस्परिक सहयोग तथा सम्बन्धले प्रभाव पारेको हुन्छ।

अदालतवाट फैसला भई सजाय तोकिएका फरार अपराधीहरूको जिल्लागत विवरण

सि.नं.	जिल्ला	फरार संख्या	कै.	सि.नं.	जिल्ला	फरार संख्या	कै.
१	काठमाडौं	१८०३४		९	धनुषा	४६८४	
२	भक्तपुर	५९०		१०	सर्लाही	३२३	
३	ललितपुर	१८२०		११	बारा	३३७२	
४	भापा	३२६४		१२	पर्सा	७६००	
५	मोरङ	१५५९		१३	नवलपरासी	३०९८४	
६	सुनसरी	५७९३		१४	रुपन्देही	४५०७	
७	सिराहा	२५३२		१५	कपिलवस्तु	२५६८	
८	सप्तरी	४६३०		१६	बाँके	३८६१	
	जम्मा	३८,२२२		जम्मा		५७,८९९	

जम्मा ९६,१२१

(स्रोत अ.अ.वि. अन्वेषण तथा नीति शाखा, मंसिर २०७१)

७५ जिल्लाहरू मध्ये वढी मात्रामा फरार अपराधीको घनत्व रहेको माथि उल्लेखित १६ जिल्लाको तथ्याड विवरणलाई विश्लेषण गर्दा हाल सम्म कुल ९६, १२१ फरार अपराधीहरू तथ्याडले देखाउछ। विभिन्न अपराधमा संलग्न रही हाल सम्म पक्राउ पर्न नआएको यस तथ्याडले दण्डहीनताको अवस्थालाई प्रमाणित गर्दछ।

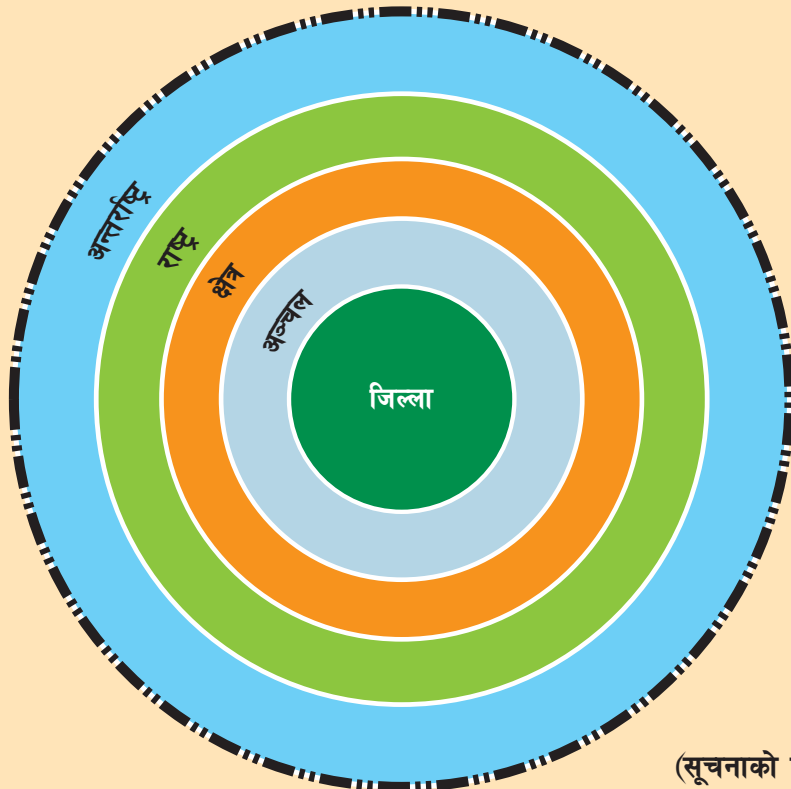
देशका विभिन्न जिल्लाहरू विच आपसी पारस्परिक समन्वय तथा सम्बन्धमा केही हदसम्म विषमताको अवस्थाको फाइदा अपराधी वा अभियुक्तहरूले नपाएका होईनन। कम्तीमा सवै प्रहरी एकाईहरू एउटै अपराध तथ्याड प्रणालीमा उभिन सकेमा दण्डहीनतालाई न्यूनीकरणको क्षेत्रमा ठुलै उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ। अपराधी पक्राउको सम्बन्धमा ७५ वटै जिल्ला,

१४ अंचल अनि प्रवै भौगोलिक क्षेत्रहरूका आधारमा अलग अलग तरिकाबाट हेर्नु हुदैन । आजको आधुनिक युगमा बढ्दो यातायात तथा हवाई उडान र सूचना प्रविधिका कारण अपराधिहरूको गतिशीलतालाई धेरै उचाइमा पुऱ्याएको छ । थाईल्यान्डमा वसि नाईजेरियनहरूले सूचना प्रविधिको दुरुपयोग गरी जेट एअरको पैसा भारतको बैङ्गलोरबाट नाईजेरियामा जम्मा गरेको असी लाख रूपैया हवाई टिकट वापतको अपराधको एक नमुना मात्र हो । यस्ता खालका घटनाहरू धेरै भएका छन् । षडयन्त्र वा योजना एक देशमा बनाउने, अपराध अर्को देशमा गर्ने र सुरक्षित स्थानको लागि अर्कै राष्ट्र रोज्ने परिपाटी अन्तरदेशीय अपराधका नमुना हुन् । वास्तवमा भन्दा अपराधिको कुनै सीमा हुदैन तर्सथ यस्ताई प्रतिरोध तथा चुनौती दिन राष्ट्रिय स्तरको सूचनाको जालो प्रहरीको तर्फबाट इलाका, जिल्ला, अंचल, क्षेत्र हुदै राष्ट्रिय स्तरमा फैलाउनु पर्ने हुन्छ । यसबाट पुगेन भने अझै अन्तराष्ट्रिय जालो भित्र पारि अपराधीहरूको खोजतलास तथा पक्राउको लागि ईन्टरपोलको समेत आवश्यकता लिन सकिन्छ । वास्तवमा जसरी अपराधीहरूले दई देश विचको फरक कानुन, भाषा, आधिकारिक क्षेत्रहरू, सस्कृति, कानुनी कार्यान्वयन एकाईहरू, प्रहरी समेतबाट फाइदा लिएका हुन्छन् । त्यसै गरि यस फरकतालाई साघुरो

वनाउन अनुसन्धान गर्ने निकायहरू आपसी सहकार्य तथा पारस्परिक सहयोगलाई प्रागढ तथा सुदिढीकरण लग्नु पर्ने हुन्छ । राष्ट्र भित्र पनि उल्लेखित निकायहरू विचको सम्बन्ध त्यस्तै हुनु पर्दछ ।

अन्तराष्ट्रिय अपराध सङ्गठन (ईन्टरपोलले)ले समेत अदालतले संजाय तोकिसकेका तर हालसम्म फेला पार्न नआएका अपराधीलाई खतरा व्यक्तिको रूपमा लिई यिनीहरू समयैमा पक्राउ पर्न नसके पुनः धनजनको क्षति पुऱ्याई समाजलाई नोक्सान पार्ने हुँदा त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई खतरा तत्वको रूपमा खोजीको सुचीमा राखी सदस्य राष्ट्रहरूलाई नेसनल सट्रेल व्युरो मार्फत, पहिचान, खोजतलास, पक्राउको लागि अन्तराष्ट्रिय स्तरमा विभिन्न प्रकारका रेड कर्नर नोटिस समेत गरी अन्य नोटिसहरू जारी गर्ने गर्दछ । नेपाल अन्तराष्ट्रिय अपराध सङ्गठन (इन्टरपोल)को सदस्य राष्ट्र समेत हो । कपिलवस्तुको कारागारबाट कैदीहरू जेल तोडी फरार हुँदा अपराधीहरू जान सक्ने सम्भावित स्थानहरूको समेत आकलन गरी खोजतलास तथा पक्राउको लागि ईन्टरपोलले आफ्नो सञ्जाललाई तीव्रताका साथ प्रयोगमा ल्याएको अनुभव छ ।

सूचनाको फैलावट

(सूचनाको फैलावट)

अपराधीहरू पक्राउको लागि जुन जिल्लामा घटना घटेको हो त्यो स्थानमा ढुकेर बस्ने कुरा हुँदैन तर्सथ यसको लागि कुनै स्थान वा जिल्लाको घटनामा सलग्न रहेका अपराधीहरूको खोजतलास तथा पक्राउको लागि जिल्ला, अञ्चल, क्षेत्र हुँदै राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय स्तरमा आफ्नो पंहुच पुऱ्याउनु एकदमै आवश्यक छ । यसको लागि विभिन्न सूचना सञ्जाल सयन्त्रको प्रयोग निरन्तर रूपमा गरिराख्नु पर्दछ ।

कार्यालय प्रमुख, अनुसन्धान कर्मीहरूको सरुवा र कारबाही अधि बढाउनु पर्ने फाइलहरूमा अभिलेखित अपराधी र अभियुक्तको तत्थ्याङ्क विरलै Retrieve, Update, Develop हुने कारण अभियुक्त तथा अपराधीहरूवारेमा सूचना प्रारम्भिक चरण वा यथा स्थानमै रहनुले अपराधीहरूको पक्राउको लागि वाधक बनेको हुन्छ । यसकैको कारण अपराधीहरूले आफूलाई भाग्यमानी ठानी खुलमखुल्ला हिड्ने र समाजमा धनजनको पुनः क्षति पुऱ्याउन सक्ने खतरनाक तत्वको रूपमा सावित हुँदै गइरहेको छ ।

अनुसन्धानको क्षेत्रलाई निरन्तर प्रभावकारी रूपमा लगी फरार अपराधीहरूलाई सजायको भागी बनाउनु प्रहरीको प्रमुख दायित्व हो । पेन्डिङ्ग रहेका अनुसन्धान फायलहरू, त्यसमा निहित सूचनाहरू, अपराधी र अभियुक्तको बारेमा अपूर्ण रहेको र त्यसले प्रहरी अनुसन्धान कार्यमा निश्चयनै प्रतिकूल प्रभाव पारेको विषयमा दुईमत छैन, तर्सथ त्यस्ता अभिलेख तथा फायलकोहरूमा निहित तत्थ्याङ्कहरूको अद्यावधिक, विकास र पुनः प्राप्ति तथा प्रयोगको अति आवश्यकता रहेको हुदां प्रत्येक अनुसन्धान कर्मीहरूले त्यसको गहन अध्ययन गर्नु पर्ने हुन्छ ।

छिमेकी देश भारतीय गृह मन्त्रालयले सुरुवात गरेका तल्लो प्रहरी एकाई सम्म प्रहरी सेवालार्ई निपूर्ण तथा प्रभावकारीमा अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यरहेको Crime and Criminal Tracking Network System (CCTNS) परियोजनालाई National Crime Records Bureau ले कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । योजना अर्न्तगत २००० करोड लगानीमा २९ विभिन्न राज्यहरूमा रहेको २९००० वढी प्रहरी स्टेसनहरू विच सञ्जाल बनाई अपराध तथा आपराधिक तत्थ्याङ्क को निर्माण हुने छ । यो एउटा सहि समयमा अपराध अनुसन्धान तथा अपराधीहरूको पहिचान, खोजतलास तथा पक्राउको लागि केन्द्रीय सूचना सञ्जाल हो । अभियुक्त वा अपराधीहरूको वार्ईमेट्रिक अभिलेख तथा कुनै अपराध विशेषमा केन्द्रीय आपराधिक तत्थ्याङ्कमा आधारित निश्चित संरचनामा गरिएको अन्वेषणकार्यले यसलाई अभै

टेवा दिने छ । यस किसिमको सञ्जालको आवश्यकता नेपालमा रहेको र सो को परिपुर्ति हुन गएमा Infra Red Investigation Concept प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि अभै उर्जाको काम गर्ने छ ।

अपराध अनुसन्धान विभाग अर्न्तगत Crime Data Base (CRS) जस्ता डाटाबेसले केही हदसम्म देशभरका विभिन्न जिल्लाहरूको अनुसन्धानत्मक काम कारवाहीलाई एउटै केन्द्र बिन्दुमा वाध्न प्रयास गरेको भए तापनि यसको क्षमता समय सापेक्ष नभएको हुँदा यसको विकासको लागि अभै क्षमता अभिवृद्धि गरी राष्ट्रिय स्तरको भारतको भै National Crime Records Bureau मा निहित डाटा बेसमा लगिनु पर्ने टड्कारो आवश्यकता रहेको छ ।

परिचय

INFRA-RED INVESTIGATION CONCEPT यस्तो सशक्त माध्यम हो जसले फरार रहेका अपराधी र अभियुक्तहरूको बारेमा सूचना सङ्कलन गर्दछ । वैज्ञानिक युगमा बढ्दो सूचना प्रविधि र सवारी साधनको विकासको कारण व्यक्तिहरूको आफ्नो पहिचान हराउदै गएको छ र नेपालको सन्दर्भमा राष्ट्रिय आपराधीक तत्थ्याङ्क नहुनु अर्को जटिल समस्या देखिएको छ । यस परिस्थितिमा यस अवधारणाले छरिएर रहेको विभिन्न अपराधसंग सम्बन्धीत तत्थ्याङ्कलाई एकैस्थानमा सङ्कलन गर्ने काम गर्दछ । INFRA-RED यस्तो खालको बिकिरण हो जसले अध्यारो स्थान, क्षेत्रमा आफ्नो बिकिरणको सहायताले त्यहाँको बारेमा सम्पूर्ण जानकारी तथा सूचना लिने काम गर्दछ । यस किसिमको प्रयोग अपराध अनुसन्धान क्षेत्रमा किन नगर्ने ?

अपराधी एक स्थान वा जिल्लाबाट अर्को जिल्लामा, एक अंचल वा क्षेत्रबाट अर्को अञ्चल वा क्षेत्रमा साथै एक राष्ट्रबाट अर्को राष्ट्रमा जान सक्ने गतिशील अवस्था र पटक पटक दोहोराई अपराध गर्ने व्यवसायिक अपराधीहरूका कारण यिनीहरूलाई पक्राउ गर्न ज्यादै गाह्रो हुन्छ । अपराधीलाई वृहत रूपमा हेर्ने प्रवृत्तिको विकास हुन जरुरी समेत रहेको छ । कुनै अपराधी पक्राउ परेमा निजको प्रमाणिकरणको लागि अन्य निकायहरू संग समेत समन्वय गरि जति सक्दो त्यति प्रमाणहरू सङ्कलन गर्नु पर्ने हुन्छ । सङ्गठित अपराध तथा अन्तरदेशीय अपराधका कारण अपराधको प्रवृत्तिमा आएको परिवर्तन एक चुनौतीको रूपमा देखिएको छ । एक स्थानमा योजना तथा षडयन्त्रका जालाहरू बुनिने र अर्को स्थानलाई लक्षित गरी घटना घटाउने, त्यसको लगत्तै अर्को स्थानमा गईकन सुरक्षित हुने हुंदा

अपराधले वढी स्थानहरूलाई आफ्नो अपराधको दायरामा राखेको पाइन्छ। फरक भौगोलिकताका कारण फरक फरक कानूनहरू, प्रहरी सस्थाहरू, भाषाहरू, समन्वय तथा सम्बन्धमा देखा पर्ने समस्याहरूको रणनीतिक फाइदा अपराधीहरूले लिनु आजको वर्तमान युगमा कुनै नौलो कुरा होईन। जेहोस् प्रहरीले यिनीहरूलाई कानूनको परिधि भित्र ल्याउन खोजिकार्यलाई तिब्रताकासाथ अन्य क्षेत्रहरूमा आफ्नो सञ्जाल फैल्याउदै लग्नु आजको आवश्यकता हो। INFRA-RED INVESTIGATION CONCEPT को प्रभावकारी कार्यान्वयनले सूचनाको सञ्जाललाई जिल्ला, अञ्चल, क्षेत्र, राष्ट्रस्तर र अन्तराष्ट्रिय स्तरमा फैलाउदै अपराधी तथा अभियुक्तहरूको सूचना सकलन गरी अपराधीहरूको खोजिकार्यमा सघाउ पुऱ्याउँछ।

उद्देश्य तथा रणनीतिहरू

फरार अपराधी र अभियुक्तहरूको पहिचान, खोजतलास तथा पक्राउको लागि सूचना सङ्कलन गर्ने, अदालती फैसलाको कार्यान्वयन प्रभावकारी रूपमा गर्ने, दण्डहिनताको अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्ने तथा प्रजातान्त्रिक परिपाटिमा कानुनी शासनको मूल्य मान्यताको जगेर्ना गर्ने उद्देश्यहरूलाई एकसाथ लिई आएको यस अवधारणाले आफ्नो रणनीतिहरूमा प्रहरी सञ्जालहरूको प्रयोग, सञ्चार माध्यमहरूको प्रयोग देखि अन्तराष्ट्रिय नोटिसहरूको प्रयोग देखि अपराधीहरूको प्राप्तिको लागि अन्य सरकारी तथा अर्ध सरकारी निकायहरू तथा संस्थाहरूसंग पत्रव्यवहार गर्नु पर्ने समेतका रणनीतिहरूलाई प्राथमिकता दिएको छ।

अवधारणा क्षेत्र:

(जिल्लास्तरीय सूचना सञ्जाल)

हालै अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान विभागले तर्जुमा गरेको आफ्नो अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना २०७१/०७३ मा अपराधीलाई पहिल्याउनको लागि सहयोग होस् भन्ने उद्देश्यले समेत database निमार्णलाई प्राथमिकतामा राखी उक्त कार्य योजनाको कार्यनीतिक क्षेत्र ३ र ७ अन्तर्गत क्रम आपराधिक सूचना सञ्जाल विकास र विस्तार गर्ने र सरकारी तथा अन्य सरोकार वाला निकायहरू संग सम्बन्ध र सम्पर्कको विकास गर्ने भन्ने रहेको छ। यो प्राथमिकताको यथाशिघ्र कार्यान्वयन भएमा यसले अपराधीहरू तथा अभियुक्तहरूको पहिचान, खोजतलास, पक्राउको लागि

प्रभावकारी कदम ऐतिहासिक कार्य हुने छ। जिल्ला स्थित विभिन्न माथि चार्टमा प्रस्तुत गरिएका विभिन्न सरकारी तथा अर्ध तथा गैरसरकारी निकायहरूमा रहेको तथ्याङ्कहरूलाई जिल्लाकृत गरी जिल्ला स्तरीय सूचना सञ्जालको विकास गर्नु अति आवश्यक रहेको सन्दर्भलाई यस अवधारणाले आफ्नो क्षेत्रमा आत्मासाथ गरेको छ। जिल्ला सूचना सञ्जालको विकासको लागि माथि चार्टमा उल्लेखित जिल्ला स्थित विभिन्न सरकारी निकायहरू, अर्धन्यायिक निकाय,संघ सस्थाहरूमा सूचना सञ्जाललाई फैलाई अपराधी वा अभियुक्त बारे रहेको सूचनाहरूको सङ्कलन गर्नु पर्ने हुन्छ। यो तथ्याङ्क विकासका

लागि एकीकृत प्रयास हो ।

अवधारण समयावधि

यस अवधारणा अन्तर्गत विशेष गरी प्रत्येक मुद्दा चलाउने निकायहरूले प्रत्येक वर्षमा ३ पटक १/१ महिनाको अवधि सम्मको लागि प्राप्त सूचनाको अभिलेखको अध्यावधिक, पुन प्राप्ती तथा विकास गर्नु पर्ने हुन्छ ।

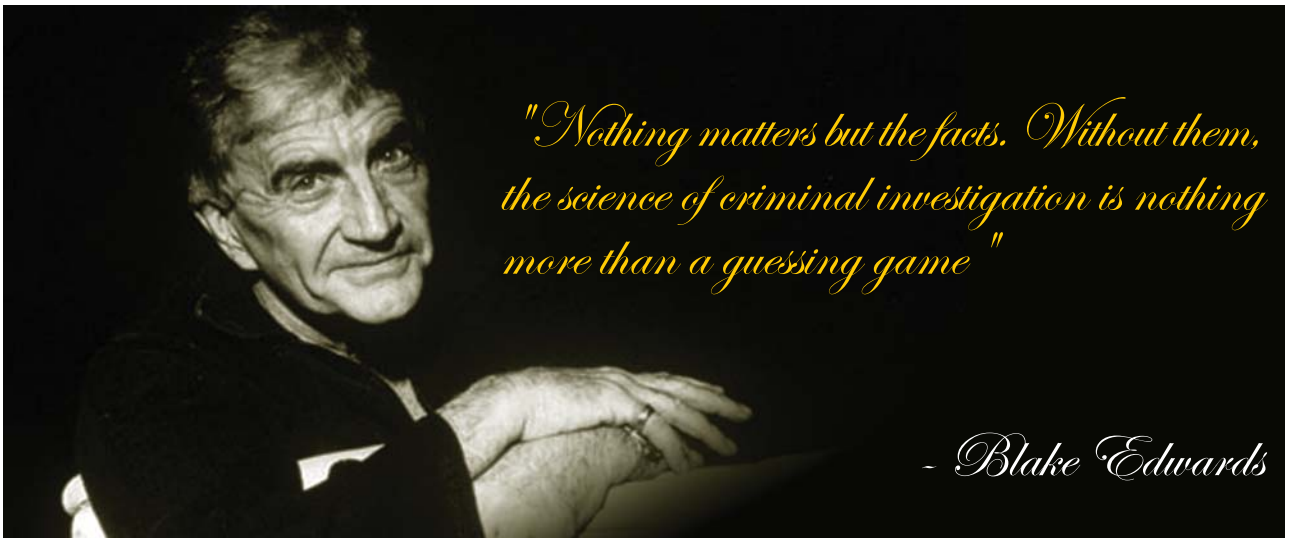
अपेक्षित उपलब्धि

यस अवधारणको प्रभावकारी कार्यान्वयनले अदालतले दोषी ठहराएका तर प्रहरीले हालसम्म फेला पार्न समेत नसकेको खोजीको सूचीमा रहेका फरार अपराधीहरूलाई पहिचान, खोजतलास तथा पक्राउ गरि दण्डहिनताको अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्न सक्ने छ जसको फलस्वरूप पीडक (अपराधी तथा अभियुक्तहरू) लाई दण्ड र पीडित पक्षलाई न्याय भई प्रहरीप्रति जनविश्वास बढ्ने हुन्छ । यस्ता अपराधीहरूलाई सूचनाको सञ्जालभित्र उनीहरूको गतिविधिमा निगरानी राखि कुनै पनि बेला सजिलै सित पक्राउ गरि कानूनको घेरामा ल्याउन सफलभई प्रजातान्त्रिक समाजमा कानुनी शासनको मूल्यमान्यताको जर्गेना गर्ने छ साथै अपराधी र अभियुक्तहरूको विरुद्ध सञ्जालको निर्माणहुन गैअपराधी र अभियुक्तहरूको बारेमा सूचना सङ्कलन गरी कानूनको दायिरामा ल्याउन अपराधीहरूको पहिचान, खोजतलास तथा पक्राउ गर्न सकिने कुरामा कुनै द्विधा रहने छैन । कार्यालय प्रमुखहरू, अनुसन्धानकर्मीहरूको सरुवा वा स्थानन्तर भएता पनि मिसिल वा फायलहरू त्यसमा रहेका अपराधी र अभियुक्तहरूखतरनाक तत्वको रूपमा रहेतापनि आपराधिक मिसिलहरू तथा तथ्याङ्कहरू अध्यावधिक रूपमा Retrieve, Update, Develop

हुने कारण अभियुक्त तथा अपराधीहरूले आफूलाई भाग्यमानी ठानी खुलमखुल्ला हिड्ने नसक्ने र समाजमा धनजनको पुनः क्षति पुऱ्याउन नसक्ने हुन्छ ।

निष्कर्ष

अदालती फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी गरिनु पर्ने माग उठ्दै गएको तर नेपालमा छिमेकी राष्ट्र भारतमा जस्तो National crime Record Bureau (NCRB), स्थापना भई नसकेको अवस्था भए तापनि हालै अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान विभागले तर्जुमा गरेको आफ्नो अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना २०७१/०७३ मा अपराधीलाई पहिल्याउनको लागि सहयोग होस् भन्ने उदेश्यले समेत database निर्माणलाई प्राथमिकतामा राखिएको र कार्यान्वयनको कुरा उठीरहेको परिस्थितिमा INFRA-RED INVESTIGATION CONCEPT को प्रभावकारी कार्यान्वयन दण्डहिनताको अवस्थालाई हटाई कानुनी शासनको मूल्य मान्यतालाई जगेर्ना गर्न प्रभावकारी रहने हुन्छ । साथै प्रहरी अनुसन्धान तथा फरार अपराधीहरूको पहिचान, खोजतलास तथा पक्राउको लागि मिसिलहरूमा संलग्न अपराधी तथा अभियुक्तहरूको तथ्याङ्कहरूलाई एकमुष्ट रूपमा अध्ययन तथा अन्वेषण र विश्लेषणगरी निजहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याउन स्थानीय स्तरमा जिल्लामा मात्र प्रयासको घेरालाई सिमित नराखी खोजतलास तथा पक्राउको लागि क्षेत्रीय, राष्ट्रिय र अन्तरराष्ट्रिय स्तर सम्म विद्यमान अनुसन्धान क्षेत्रका संयन्त्रहरूको प्रयोग गरी अपराधी पत्ता लगाउन प्रयोगमा ल्याइएको यो अवधारणा ज्यादै महत्वपूर्ण तथा उपयोगी हुनेछ । ■

"Nothing matters but the facts. Without them, the science of criminal investigation is nothing more than a guessing game"

- Blake Edwards

लागु औषध सम्बन्धी अपराध, यसको रोकथाम र समाज निर्माणमा आसराको भूमिका

नवीन किशोर प्रधान
प्रहरी निरीक्षक
क्याम्प कमान्डेन्ट

विश्वव्यापी साझा समस्याको रूपमा देखा परेको लागुपदार्थको दुरुपयोग तथा यसको ओसार पसार नेपालमा पनि जटिल समस्या अनि चुनौतीको विषय बन्न गइ रहेको छ। यसर्थ लागु औषधको दुरुपयोग, रोकथाम र नियन्त्रण गर्नका लागि सरकारी निकाय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैह्र सरकारी संघ संस्थाहरू, नागरिक समाज, बिद्यालय, राजनैतिक दलहरू, सञ्चारकर्मी, विभिन्न व्यवसाय तथा पेसामा संलग्न व्यक्तिहरू एवम् स्वयं प्रयोगकर्ताहरू समेत यस विरुद्धको सहकार्यमा जुटी अगाडी बढेमा लागु औषध दुरुपयोग र अपराध रहित समाज निर्माणका लागि महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सकिन्छ।

नेपालको लागुऔषध नियन्त्रण ऐन २०३३ अनुसार - लागुऔषध भन्नाले गाँजा, औषधोपयोगी गाँजा, अफिम कोकाको सार तत्व, मिश्रण वा लवण समेत मिलाई तयार गरिने पदार्थ र सरकारले तोकिदिएका प्राकृतिक वा कृतिम लागुऔषध तथा मनोद्विप पदार्थ (Psychotropic Substance) र तिनको लवण तथा अन्य पदार्थ सम्भन्नु पर्दछ भनिएको छ।

लागु औषधको चिकित्सकीय प्रयोगबाट मानिसको उपचार हुदै आइरहेको छ भने यसको दुरुपयोगले प्रयोग कर्तालाई मानसिक तथा शारीरिक रूपमा समेत कमजोर पारी रोगी समेत बनाउने र यसले व्यक्तिको दैनिक गतिविधिमा असर पर्ने भएकाले एकआपसमा मनमुटाप, भैभगडा तथा कुटपिट देखि लिएर समाजमा तोडफोड, चोरी, लुटपाट, आगजनी, वलात्कार, हत्या, हिंसा जस्ता जघन्य प्रकृतिका अपराधहरू घट्ने गर्दछ यसका साथै एच आई भि पोजेटिभ र हेपाटाईटिस जस्ता घातक रोगहरूको सङ्क्रमण बढाइ रहेको छ। यस अर्थमा लागु औषधको दुरुपयोगले मानिसको ज्यान सम्म पनि लिन सक्दछ।

लागु औषधको अपराध र सजाय

लागु औषध नियन्त्रण ऐन - २०३३ मा निषेध गरिएका कार्यहरू :- लागु औषधको खेती गर्न, उत्पादन गर्न, तयारी गर्न, खरिद गर्न, बिक्रि वितरण गर्न, निकासी र पैठारी गर्न, ओसार पसार गर्न, सञ्चय गर्न, सेवन गर्न।

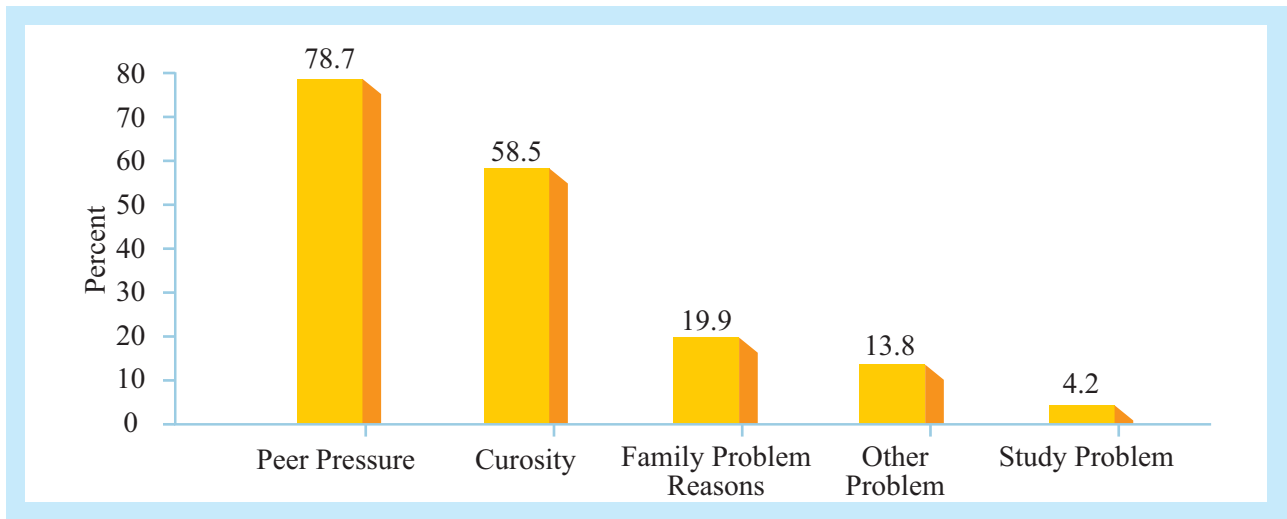
लागु औषध नियन्त्रण ऐन - २०३३ अनुसार सजाय :- लागु औषध सेवन कर्तालाई १ महिनासम्म कैद वा २ हजार सम्म जरिवानादेखि अपराधको मात्रा र कसुर हेरी १५ वर्ष देखि जन्म कैद र ५ लाख देखि २५ लाख रुपैयाँ सम्म जरिवाना गर्ने प्रावधान रहेको छ।

नेपालमा लागु औषधको दुरुपयोग र अपराधको विवेचना सन् १९६० को दशक देखि नेपालमा लागु औषधको समस्या भएता पनि सन् १९७६ मा मात्र आएर यसको लागि कानुनी व्यवस्था गर्नु पर्ने जरुरी देखिई पहिलो पटक लागु औषध नियन्त्रण ऐन २०३३ लागु गरियो। प्रयोगकर्ताको वारेमा नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयको तथ्याङ्क हेर्दा २०५३ सालमा नै करिब ५०,००० जना भएको पाईन्छ भने गृह मन्त्रालयले केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग संग मिलेर गरेको पहिलो आधिकारिक सर्वेक्षण-२०६३ ले नेपालमा ४६,३१० जना कडा खाले लागु औषध प्रयोगकर्ता भएको सार्वजनिक गर्‍यो। त्यसपछि नेपाल सरकारले लागु औषध प्रयोग कर्ताको वृद्धिदर अध्ययन गर्दा २०६९ सालमा आईपुग्दा ९१,५३४ जनाले ६ वर्षको अन्तरमा करिब ९८% को वृद्धिदर देखिन्छ भने वार्षिक वृद्धि दर ११.३६% रहेको छ। दुवै सर्वेक्षणको आधारमा हेर्ने हो भने काठमाडौँ उपत्यकामा सवैभन्दा बढी लागु औषध प्रयोगकर्ता भएको र अन्य क्षेत्रहरूको अध्ययन गर्दा ग्रामिण क्षेत्रभन्दा सहरी क्षेत्रमा यसको प्रयोगकर्ता वढी भएको पाईन्छ। लागु औषध प्रयोगकर्ता उमेरको आधारमा २० देखि २४ वर्षका उमेर

समूहले बढी प्रयोग गरेको र मुख्य प्राप्तिको स्रोत लागु औषध प्रयोगकर्ता साथीहरू नै ७०.१ ५ भएको तथ्याङ्कको अध्ययन बाट देखिन्छ । नेपालमा हाल लागु औषध प्रयोगकर्ताको संख्यामा १ लाख ५० हजारको हाराहारीमा (कडाखाले ला.औ.) रहेको अनुमान गरिएको छ ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क व्युरोसँगको सहकार्यमा गृह मन्त्रालयले गरेको सर्भे रिपोर्ट - Survey Report of Current Hard Druge Users in Nepal 2069 (2013) अध्ययन र विश्लेषणको आधारमा अधिकांश लागु औषध प्रयोगकर्ताहरूको वारेमा -

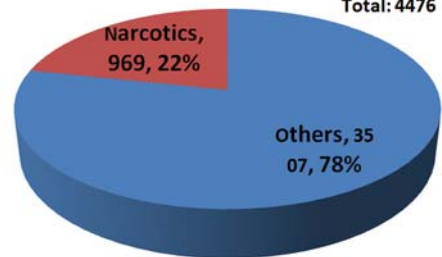
लागु औषध लाई लिने आधार लाई हेर्दा साथी संगतीको दवावको कारण- ७८.७ %, लागुऔषध प्रयोगको स्रोत लाई हेर्दा लागु औषध प्रयोगकर्ता साथीहरू बाट - ७०.१ %, प्रयोगको आधारमा बढी प्रयोग हुने गाँजा र Opiates - (९०.५- ९३.५)%, शैक्षिक स्तरको आधारले हेर्दा SLC र '२ का विद्यार्थीहरू - ३४.२ %, वैवाहिक स्थितिको आधारमा अबिवाहित - ६५.१ %, ले लागुऔषध प्रयोग गरिरहेको र वार्षिक वृद्धिदर - ११.३६ %, रहेको पाईयो । लागुऔषध प्रयोगका कारणहरू :

Narcotic Drug Buerau ले काठमाडौंको जेलमा २०७० फाल्गुण महिनामा गरेको खोज अनुसन्धानलाई हेर्दा कुल कैदी संख्या ४४७६ जना मध्ये ९६९ जना अर्थात २२ % लागुऔषध मुद्दामा र अन्य विविध अपराधमा ३५०७ जना अर्थात ७८ % रहेको पाईयो ।

Source: Prisons in Kathmandu:2070,falgun

Prisoners & Detainees in Kathmandu Jails Total: 4476

Casewise Comparative Figure in Central Jail

आ.व.	चोरी	सार्वजनिक अपराध	हत्या	लागु औषध	जम्मा अपराध
२०६७/०६८	१३३	४७	३७६	६६७	१२२३
०६८ /०६९	१६२	१२९	३८१	६६४	१३३६
०६९ /६/२६ सम्म	१८०	१५३	३९६	७२८	१४५७

माथि उल्लेखित तथ्याकमा अपराधको शीर्षक अनुसार विश्लेषण गर्दा अन्य अपराध शीर्षकमा भन्दा लागु औषध अपराधको शीर्षकमा बढी अपराधबाट सजाय पाएको देखिदा लागु औषध प्रयोगकर्ताहरू गुणात्मक दरमा बढी रहेका छन । लागु औषधको बढदो दुरुपयोगले सिर्जित अपराधले ल्याएको समस्याको मूल समाधानको उपाय रोकथाम र नियन्त्रण नै हो । यसका लागि

लागु औषध विरुद्ध जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनु पर्ने, पुराना लागु औषध प्रयोगकर्ताको संख्या घटाउन उपचार तथा पुनर्स्थापनाको कार्यक्रम बढाउनु पर्ने हुन्छ । यसका लागि बिगत १८ वर्ष देखि आसरा सुधार केन्द्रको अथक र सफल प्रयास बाट असल समाज निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको यथार्थता यहाँ प्रस्तुत गर्न सान्दर्भिक देखिन्छ ।

अपराध रोकथाम र असल समाज निर्माणमा आसरा सुधार केन्द्र

लागुऔषध उपचारको व्यवस्था :- लागु औषध नियन्त्रण ऐन - २०३३ ले लागु औषध प्रयोगकर्तालाई त्यस्तो अपराध पुन नगर्ने कागज गराई उपचार तथा पुनर्स्थापना केन्द्रमा उपचार गर्ने मौका प्रदान गरेको छ साथै नेपाल सरकारले लागु औषध नीति - २०६३ एवम् कार्यविधि तय गरी लागु गरेको र गृह मन्त्रालयबाट उपचार तथा पुनर्स्थापना केन्द्र सञ्चालन निर्देशिका- २०६८ तयार गरी अनुगमन गर्ने व्यवस्था मिलाएको छ। यिनै व्यवस्थाहरूलाई आधार मानी आसरा सुधार केन्द्रले अपराध रोकथाम र असल समाज निर्माणको पवित्र उद्देश्यका साथ आफ्नो सेवा आम जनमानसमा पुऱ्याउदै आइ रहेको छ।

क) उपचार तथा पुनर्स्थापनाको कार्य बाट असल समाज निर्माण :-

लागु औषध दुर्व्यसनको उपचार तथा पुनर्स्थापनाको कार्यमा नेपाल प्रहरी श्रीमती संघको सुपरिव्यक्षणमा सञ्चालित यस केन्द्रले वि.स. २०५४ साल देखि स्थापित भई सर्वसाधारण व्यक्तिलाई सेवा दिने उद्देश्यले लागु औषधसँग सम्बन्धीत विशेषज्ञहरूको सल्लाहकार समिति वाट आफूलाई समयानुकूल परिस्कृत र परिमार्जित गर्दै अन्य उपचार तथा पुनर्स्थापना केन्द्रको तुलनामा अग्रिम धरोहरको रूपमा स्थापित गराएर उच्च गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्दै हालसम्म नेपाल बाहेक, भारत, वंगलादेश, पाकिस्तान, हङकङ, सिङ्गापुर क्यानडा, अमेरिका, अस्ट्रेलिया र वेलायतसम्मका नेपाली तथा विदेशीहरूलाई गरी ३३३२ जनालाई उपचार तथा पुनर्स्थापनाको सेवा प्रदान गरिसकेको छ साथै यसमा सफलताको वार्षिक दर ५४.४३ प्रतिशत रहनुले आम जनमानसमा आफ्नो उत्कृष्ट छाप कायम राख्न सफल छ।

(योग तथा ध्यान)

(स्वास्थ्य परिक्षण तथा उपचार)

लागु औषध प्रयोगकर्तालाई समाजमा पुनर्स्थापनाको लागि उनीहरूका अभिभावकहरूलाई पारिवारिक बैठकमा सहभागी गराउने, परामर्श उपलब्ध गराउने साथै प्रयोगकर्ताहरू लाई समाजमा जीवन निर्वाहको लागि सिपमूलक तालिमहरू - विद्युत, प्लम्बर, मोवाईल मर्मत, कम्प्युटर हार्डवेयर, उद्यमशीलता, कम्प्युटर, मैन बत्ती बनाउने, धुप बनाउने, चाउचाउ बनाउने, मिठाई बनाउने/पाक शिक्षा, नर्सरी तालिम र अन्य प्रशिक्षणहरू - संगीत, नाट्य (नाच), नाटक, चित्रकला, व्यावसायिक खेल, शारीरिक तन्दुरुस्ती/सुगठन, योग, ध्यान, प्रवचन, र भाषण तथा वक्तृत्व कला आदि प्रशिक्षणहरू प्रदान गरी सफल व्यावसायिक जीवन सञ्चालन गराउन सफल हुँदै आइ रहेको छ, जसले समाज निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ।

(जीवन जिउने कला)

(सीपमूलक तालिम)

उपरोक्त व्यवसायिक प्रशिक्षणका अतिरिक्त केन्द्रमा उपचाररत सदस्यहरूको शैक्षिक एवम् व्यक्तित्व विकासको लागि टयुसन पढने, परीक्षा दिने व्यवस्थाका अतिरिक्त वैदेशिक अध्ययन र रोजगारीका लागि समेत व्यवस्था मिलाई सफल उद्यमकर्ता, व्यवसायी, कर्मचारी र समाज सेवी बनाई समाजमा पुनर्स्थापना गराइरहेको छ ।

ख) लागु औषध दुर्व्यसन विरुद्ध जनशक्ति एवम् सञ्जाल तयार पार्ने कार्यबाट असल समाज निर्माण :- यस केन्द्रका उपचाररत सदस्यहरू मध्ये केहीलाई उपचार तथा पुनर्स्थापना केन्द्र सञ्चालन गर्ने दक्ष जनशक्ति तयार

(वीर अस्पतालका विद्यार्थीहरू)

(फिनल्याण्डका विद्यार्थीहरू)

गरी आफ्नै स्वामित्वमा यो केन्द्र जस्तै नेपाल भरि भन्डै डेढ दर्जन जति उपचार तथा पुनर्स्थापना केन्द्र खोली सफलतापूर्वक

सञ्चालन गरी लागुऔषध प्रयोगकर्ताहरूलाई नवजीवन प्रदान गर्दै थप जनशक्ति उत्पादन समेत गर्दै आइरहेका छन् । यस केन्द्रमा देश तथा विदेशका विभिन्न विद्यालय तथा संघ संस्था एवम् सरकारी कार्यालयहरू बाट स्थलगत अध्ययन गर्न आई लाभान्वित भएको र लागु औषध दुरुपयोग तथा रोकथाममा योगदान पुऱ्याई रहेको देखिन्छ ।

यसै कार्यको सन्दर्भमा नेपाल प्रहरीको लागु औषध नियन्त्रण व्युरो र नेपाल प्रहरीकै विभिन्न सामुदायिक सेवा केन्द्रहरू समेतको सहकार्यमा विभिन्न वर्ग, समुदाय र आम जनमानसमा लागु औषध विरुद्धको चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरी अपराध रोकथाममा सरकारलाई सहयोग पुऱ्याउदै आएको छ । हालसम्मको उपचार सदस्य ३३३२ जनाले नव जीवन प्राप्त गर्नुका साथै लागु औषध प्रयोगकर्ताको गुणात्मक वृद्धिदर बढ्न नियन्त्रण गरी लागुऔषध विरुद्ध सामाजिक कार्यकर्ताको हैसियतले सामाजिक सञ्जाल तयार पारी जनचेतना फैलाउदै देश तथा विदेशमा समेत गुणात्मक सुधार ल्याउदै आएको छ । यसरी यस केन्द्रले लागु औषध विरुद्धको अभियानमा उपचार तथा पुनर्स्थापनाको कार्यका साथसाथै निम्नलिखित जनचेतनामूलक कार्यहरू पनि सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ ।

ग) जनचेतनामूलक कार्यक्रमबाट असल समाजको निर्माण:

(१) प्रत्यक्ष सहभागी भएर - उपत्यका र वाहिरका विद्यालयहरूमा लागुऔषध विरुद्धको कक्षा सञ्चालन गर्ने, स्थानिय नागरिक, विभिन्न समुदायहरूमा कक्षा तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, परामर्श दिने, लागुऔषध विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय दिवशमा खेलकुद सञ्चालन गर्ने, न्यालि आयोजना, स्टल स्थापना गरी पर्चा, पम्प्लेट वितरण, स्वास्थ्य सिविर सञ्चालन र सडक नाटक प्रदर्शन आदि गर्दै आइरहेको छ ।

(२) अप्रत्यक्ष रूपमा सञ्चारका साधनहरूद्वारा :- वृत्तचित्र निर्माण गरी रेडियो, एवम् र टेलिभिजनबाट सन्देशमूलक कार्यक्रम, Internet मापर्नत Web site (www.nepalpolice.gov.np/aasara-drug-rehabilitation-center.html वा public facility वाट Aasara sudharkendra मा Log on गर्ने) वाट आम जनमानसलाई लागुऔषध विरुद्ध जनचेतना जागृत गराउने कार्य गर्दै आइरहेको छ ।

लागु औषध सेवनले सेवनकर्ताको मानसिक अवस्थामा असर पारी एकाग्रता घटेर सोच्ने, बुझ्ने र सम्भन्ने शक्तिमा ह्रास

(नेपाल प्रहरी श्रीमती संघ, केन्द्रका पदाधिकारी र ला औ नि व्यूरोको संयुक्त कार्यक्रम)

(आसरा सुधार केन्द्र र सामुदायिक प्रहरी सेवाका संयुक्त कार्यक्रम)

आउँछ, र उसलाई भ्रमित बनाई सही निर्णय गर्न असक्षम बनाउने कारणले उसको परिवार र समाज मात्र होइन राष्ट्रलाई नै ठुलो क्षति पुऱ्याउँछ। प्रयोग कर्तालाई अन्य संक्रमणहरू भई जिन्दगी नै वर्वाद हुने, अकाल र असामयिक

मृत्यू हुने हुँदा परिवारका अन्य सदस्यहरूलाई समेत शारीरिक तथा मानसिक रोग लाग्ने सम्भावना हुन्छ। यसर्थ लागु औषध एक किसिमको मानसिक रोग हो। विना उपचार प्रयोगकर्ता आफैले छोड्न सक्छ, भन्ने विश्वासमा नपरौं यसको समयमै सहि उपचार नभएमा यसले ज्यानै लिन सक्ने हुँदा लागु पदार्थ सेवन नगरौं, यस विरुद्ध जनचेतनामूलक कार्यक्रम फैलाऔं र सेवन गरेकाहरूले उपचारको लागि समयमै उपचार तथा पुर्नस्थापना केन्द्रमा गई पुनः जिवन प्राप्त गरी सुनौलो भविष्य निर्माण गरौं।

अन्त्यमा, लागुऔषध दुर्व्यसन विरुद्धको कार्यक्रममा यस केन्द्रसंग हातेमालो गर्दै असल समाज निर्माणको अभियानमा लाग्नु भएका सम्पूर्ण सहयोगी सहयात्रीहरूलाई धन्यवाद प्रदान गर्दै पाठक वृन्द समेतमा यस पवित्र कार्यमा लाग्न केन्द्रको तर्फबाट अनुरोध गर्दछौं। ■

स्रोत :- लागु औषध नियन्त्रण कार्यक्रम, विजुलीबजार काठमाडौं,

- आसरा सुधार केन्द्र,रानीवारी काठमाडौं,
- लागु औषध नियन्त्रण व्युरो, काठमाडौं,
- www.nepalpolice.gov.np/Aasara
- Survey Report on Current Hard Drug Users in Nepal- 2069

- Arthur Conan Doyle

आसरा सुधार केन्द्रमा सीपमूलक तालीम लिँदै प्रशिक्षार्थीहरू ।

घटनास्थल संरक्षण: प्राथमिकता र दायित्व

शालिग्राम शर्मा

प्रहरी निरीक्षक

अपराध अनुसन्धान विद्यालय

संसारको कुनै पनि लोकतान्त्रिक मुलुकको न्यूनतम सर्त भनेको सामाजिक न्याय, सुरक्षा र सुशासन हो । सामाजिक न्याय र सुरक्षा तबमात्र सफल हुन्छ जब राज्यको फौजदारी न्याय प्रणाली सबल सक्षम र प्रभावकारी हुन्छ । फौजदारी न्याय प्रणाली सुशासन र लोकतन्त्रको आधारशीला वा मुटु हो । फौजदारी न्याय प्रणाली त्यसबेला व्यवस्थित र प्रभावकारी बन्दछ, जब राज्यले यसमा संलग्न विभिन्न निकायहरूलाई प्राथमिकतामा राखी सक्षम र प्रविधिमय गराउंदछ ।

नेपालका सन्दर्भमा फौजदारी न्याय प्रणाली अन्तर्गत अपराध अनुसन्धान प्रहरीको प्रमुख एवम् परम कर्तव्य हो । नागरिकको जिउ धन र सुरक्षा एवं बृहत् सामाजिक सुरक्षासंग सरोकार राख्ने अपराध अनुसन्धान जस्तो गहन जिम्मेवारी निर्वाह गर्न प्रहरीलाई सरकार र नागरिक दुबैको रचनात्मक सहयोगको आवश्यक छ ।

जुन सुकै कालखण्ड समय र समाजमा अपराध यो वा त्यो रूपमा भइ नै रहन्छ, अर्थात अपराधरहित समाजको परिकल्पना गर्न सकिदैन । तर राज्य अर्थात राज्य अन्तर्गतका निकायहरूको भूमिका भनेको अपराध नियन्त्रण गर्नु हो । नेपाल प्रहरीले आफ्नो स्थापनाकाल देखि नै अपराध अनुसन्धानलाई आफ्नो मुल मन्त्रको रूपमा स्विकार गर्दै यस क्षेत्रमा लामो ज्ञान, सिप र अनुभव एवम् दक्षता समेत प्रस्तुत गरिसकेको छ । अपराध पुर्णतः निर्मूलीकरण सम्भव छैन । किनकी समाज उत्पत्तिसंगै अपराधको जन्म र बिस्तार भएको हो । यसको उदाहरण पूर्विय रामराज्यमा समेत लक्ष्मण रेखा भित्र रहेकी सिता अपहरित हुनुपरेको थियो ।

हाम्रा सन्दर्भमा पनि नेपाल प्रहरीले आफूलाई प्राप्त सीमित स्रोत र साधन, सामाजिक राजनैतिक सङ्गमण र द्वन्द्व पश्चात

समाजमा जनताका आशा, अपेक्षा र उक्त अपेक्षा पुरा हुन नसक्दाको आक्रोशका माभ यस्तो संबेदनशील अवस्थामा जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपरेको छ । साथै राजनीतिमा अपराधिकरण र अपराधमा राजनीतिकरण सम्मको परिवेशमा प्रहरीले सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्नु प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेको छ । यस्तो संघिन समयमा पनि आफ्नो उत्तरदायित्वलाई सन्तुलित, र निष्पक्ष रूपमा निर्वाह गर्दै नेपाल प्रहरीले आफ्नो अग्नि परीक्षामा आफूलाई सक्षम प्रमाणित गरिसकेको छ ।

फौजदारी न्यायप्रणालीको सफलताको कुरा गर्नुपर्दा त्यसको प्रस्थान बिन्दु भनेको सफल अनुसन्धानको लागि घटनास्थल संरक्षण र प्रमाण सङ्कलन नै हो । साथै घटनास्थल संरक्षण र प्रमाण सङ्कलन एवम् समग्र अनुसन्धानमासहयोग गर्नु नागरिकस्तर सम्मको दायित्व हो भने परीक्षणमा प्राविधिक एवम् व्यवस्थापकीय सहयोग पुर्याउनु राज्यको दायित्व हो । जसको लागि घटनास्थलमा पहिले पुग्ने अधिकृतलाई ज्ञान सिप र दक्षतायुक्त बनाउनु पर्ने देखिन्छ । यसलाई समग्रतामा बुझ्नु र विश्लेषण गरिनुपर्दछ र फौजदारी न्यायप्रणालीका सबै निकायलाई प्रविधि र तालिमले युक्त बनाउनु पर्दछ। खासगरी फौजदारी अनुसन्धान को महत्वपूर्ण जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने नेपाल प्रहरीको एकमात्र विधिविज्ञान प्रयोगशाला रहेको, त्यसमा पनि प्रयाप्त प्रविधि र जनशक्ति को अभाव कायम रहेको अवस्थामा कम्तिमा पनि क्षेत्रिय स्तरसम्म न्यूनतम प्रविधि सहितको विधिविज्ञान प्रयोगशाला स्थापना गरिनुपर्ने देखिन्छ ।

यसका लागि अनुसन्धानमा संलग्न निकायहरू एवम् नेतृत्व तहमा रहने व्यवस्थापकहरूले संस्थागत रूपमा कदम चाल्नु पर्ने हुन्छ ।

नेपाल प्रहरीले घटनास्थलमा पहिला पुग्ने अधिकृतहरूलाई ज्ञान सीप र दक्षताले योग्य बनाउन वर्तमान प्रहरी नेतृत्व संवेदनशील रहेको कुरा यसवर्ष सबैभन्दा धेरै Scene of crime Officer (SOCO) अधिकृत तालिमप्राप्त गराउने लक्ष्य राखिनुले समेत प्रमाणित गर्दछ ।

घटनास्थल संरक्षणका लागि चालिनुपर्ने कदमहरूका सम्बन्धमा निम्न सुझावहरू समेत प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:

- First Responding Officer लाई Scene of crime protection orientation training निश्चित समयावधिभित्र आलोपालो मिलाई कम्तिमा प्रहरी चौकिसम्म खटिने जु.प्र.अ. तथा जवान दर्जालाई गराउन सकियो भने प्रभावकारी अनुसन्धानमा सहयोगिसिद्ध हुनेछ ।
- विद्यालय पाठ्यक्रम अन्तर्गत सामाजिक शिक्षा विषयमा सामाजिक सुरक्षा र नागरिक दायित्व सम्बन्धी Class थप गरि नागरिक दायित्वमा घटनास्थल संरक्षण, प्रमाण सङ्कलन, ट्राफिक जनचेतना जस्ता अत्यन्त व्यावहारिक पक्षहरूको अध्ययन गराउन सके बाल मनोविज्ञानमा

सकारात्मक र दीर्घकालिन रूपमा अपराध अनुसन्धान र नियन्त्रणमा सहयोग पुग्नेछ ।

- विभिन्न सञ्चार माध्यमहरूमा प्रसारण हुने सामाजिक सन्देशमुलक विज्ञापनमा घटनास्थल संरक्षण र अपराध अनुसन्धान तथा नियन्त्रणमा प्रहरीलाई सहयोग गर्नु भनेको सामाजिक सुरक्षा र न्यायमा सहयोग गर्नु हो जस्ता सचेतना र सन्देशमुलक विज्ञापन गर्दा प्रभावकारी हुने ।

अन्त्यमा,

सफल अनुसन्धानको मेरूदण्ड भनेको प्रमाण सङ्कलन हो र घटनास्थल नैप्रमाण संकालनको प्रमुख स्रोत हो । अत घटनास्थल संरक्षण र प्रमाण सङ्कलन प्रहरीको प्रमुख दायित्व हो भने न्याय सम्पादनको आधारशिला हो। भनिन्छ The first Crime scene officer is the final judge.. यसर्थ हरेक प्रहरीको दायित्व घटनास्थल संरक्षण र प्रमाण सङ्कलन नै हो। अन्त्यमा राज्यले अपराध अनुसन्धान जस्तो प्रत्यक्षनागरिक सुरक्षा र न्यायसँग सम्बन्धीत विषयलाई प्रथमिकतामा राखि सहयोग र विकास गर्दै आधुनिक कल्याणकारी राज्यको भूमिका निर्वाह गर्नु प्रमुख दायित्व हुन आँउछ । ■

केन्द्रीय विधि विज्ञान प्रयोगशालामा औंठाछाप परीक्षण गरिदै ।

घटना स्थल अनुसन्धान हुँदै ।

लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरण र पीडितको न्यायमा पहुँचमा महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रको भूमिका र चुनौती

रञ्जु सिग्देल
प्रहरी नायव उपरीक्षक

पृष्ठभूमि

लैङ्गिक विभेद तथा लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा विश्वव्यापी समस्या हो। लिङ्गका आधारमा हुने असमान व्यवहार तथा भेदभावजन्य व्यवहारलाई पितृसत्तात्मक पुरातनवाद सोचको अवशेषको रूपमा लिन सकिन्छ। समग्र विश्व समुदाय नै लैङ्गिक विभेदको अन्त्य गर्न प्रतिवद्ध रहेको छ। यसै प्रतिवद्धताका फलस्वरूप थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रिय सन्धि, महासन्धि, घोषणपत्रहरू प्रतिपादित भएका छन् र हुने क्रममा पनि छन्। यसै प्रसंगमा नेपाल सरकारले विभिन्न कानुनी व्यवस्था, कार्ययोजनाहरू, कार्यविधि, राष्ट्रिय रणनीतिहरू मार्फत लैङ्गिक विभेद र लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा न्यूनीकरण गरी जोखिममा पर्न सक्ने समूहको रूपमा पहिचान गरिएको “महिला र बालबालिका” को अधिकार संरक्षणतर्फ विशेष अनुष्ठान थालेको छ। राज्यको प्रमुख कानून कार्यान्वयन गर्ने अंगका रूपमा स्थापित नेपाल प्रहरीले महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने हिंसा रोकथाम र नियन्त्रण गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिदै पीडित वर्गलाई न्यायमा पहुँचको सुनिश्चितता प्रदान गर्न विशिष्टीकृत सेवाका रूपमा महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रको स्थापना गरी लैङ्गिक हिंसा विरुद्धको अभियानमा यथासक्य योगदान गर्दै आइरहेको छ।

लैङ्गिक हिंसाबाट पीडितले न्याय प्राप्त गरेको अनुभूति गराउन, आत्म सम्मानका साथ मानव अधिकारको सुनिश्चितता भएको महसुस गराउने तर्फ महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रहरू प्रतिवद्ध भई प्रयत्नरत छन्। पीडकलाई कानून वमोजिमको दण्ड सजाय दिलाउन र पीडितलाई चाहना अनुरूप न्याय प्राप्तिको अनुभूति गराउन पीडित मैत्रि उजुरी गर्ने वातावरण तयार गर्दै लाने तर्फ २४ जिल्लामा महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रको छुट्टै भवन वनिसकेको र २४० स्थानका लागि दरवन्दी निकासा भइसकेको अवस्था छ।

भूमिका

लैङ्गिक हिंसाको रोकथाम, पीडित वर्गको सुरक्षा तथा घटित घटनाको सफल अनुसन्धानको मुख्य जिम्मेवारी पाएको महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रहरूले, लैङ्गिक सचेतना र लैङ्गिक सशक्तीकरणका क्षेत्रमा पनि विशेष योगदान दिदै आइरहेको छ। केन्द्रमा निर्देशनालयको रूपमा स्तरबुद्धि भइसकेको अवस्थामा महिला तथा बालबालिका विरुद्धका हिंसा न्यूनीकरण तथा पीडितले न्यायमा पहुँच पुऱ्याउन निर्देशनालयले नीतिगत भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेको छ।

केन्द्रीय नीतिगत भूमिका

- विभागीय नीति, कार्ययोजना रणनीति तर्जुमामा लैङ्गिक दृष्टिकोण कायम राख्न विशेष योगदान।
  - लैङ्गिक नीति, बजेट निर्माण, पीडित महिला तथा बालबालिका सहयोग सम्बन्धी कार्य सञ्चालन कार्यविधि २०७०
- महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रहरूको सेवा प्रभावकारी सुदृढीकरण र संस्थागत गराउन विशेष पहलहरू।
  - लैङ्गिक मैत्री भौतिक पूर्वाधार र स्रोत साधनका लागि सरकारी तथा दातृ निकायसंग समन्वय।
  - आकस्मिक पीडित सहयोग बजेटका लागि पहल।
- महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रहरूको जनशक्ति व्यवस्थापन तथा क्षमता अभिवृद्धिको लागि योजना तथा कार्यक्रमहरू निर्माण तथा कार्यन्वयन।
- जिल्लास्तरमा जनचेतना जागरण गराउन सूचनामूलक सामाग्रीहरूको प्रकाशन

५. देशभरको लैङ्गिक हिंसा सम्बन्धी अपराध तथ्याङ्क सङ्कलन तथा विश्लेषण
६. राष्ट्रिय स्तरका महिला तथा बालबालिका सम्बन्धी सवालमा बनेका समिति, सञ्जाल र कार्यसमितीमा सक्रिय सहभागिता ।
७. विशेष तथा गम्भीर प्रकृतिका लैङ्गिक हिंसा सम्बन्धी मुद्दाहरूको अनुसन्धानमा सूक्ष्म अनुगमन तथा निर्देशन ।
८. राष्ट्रिय कार्ययोजना तथा सङ्गठनको कार्ययोजनाभित्र परेका परियोजनाहरू सञ्चालन ।
  - UNSCR 1325 र 1820 को NAP अन्तर्गतका परियोजनाहरू
  - ADB JFPR अन्तर्गतको परियोजना
  - UNICEF NEPAL को परियोजना
९. लैङ्गिक विषयवस्तुमा अध्ययनमूलक सोधखोज ।
१०. क्षमता अभिवृद्धिमूलक कार्यक्रम सञ्चालन ।
  - प्रभावकारी तथा लैङ्गिक संवेदनशील अनुसन्धानका लागि दक्ष प्रहरी कर्मचारी उत्पादन गर्न तालीम पाठ्यक्रम, निर्देशिका तयार गर्नुका साथै तालीम, गोष्ठी र अनुशिक्षण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिदै आएको ।

स्थानीय स्तरमा प्रत्यक्ष कार्यगत भूमिका

जिल्ला स्थित महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्र प्रत्यक्ष रूपमा सेवा ग्राहीहरूको सम्पर्कमा रही सेवा प्रदान गर्दै लैङ्गिक हिंसाको न्यूनीकरण तथा पीडितलाई न्यायको पहुँचमा पुऱ्याउन प्रयासरत रहेका छन् ।

१. रोकथाम तथा नियन्त्रण

- जिल्लास्तर तथा स्थानीय स्तरमा कार्यरत सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूसंगको समन्वयमा घरदैलो, विद्यालय सम्पर्क, सडक नाटक, न्याली जस्ता कार्यक्रमहरू मार्फत लैङ्गिक हिंसाका प्रकार, असरबारे जानकारी, उजुरी गर्ने प्रक्रिया, कानुनी अधिकार सम्बन्धी जानकारी प्रदान गर्दै चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ ।
- स्थानीय रेडियो र टेलिभिजनहरूमा सञ्चालन हुने

अन्तर्वार्ता, अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरूमा समेत सहभागी भई आम जनतालाई जागरुक गराउने कार्यहरू भइरहेको छ ।

२. अनुसन्धान

- अनुसन्धानको प्रथमकडीको रूपमा उजुरीलाई लिइन्छ । महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रले पीडित मैत्री वातावरण तयार गरी निसंकोच, निर्धक्क उजुरी गर्ने वातावरण तयार गर्ने ।
- पीडितलाई अपराध अनुसन्धानका सम्पूर्ण प्रक्रिया र चरण बारे जानकारी प्रदान गर्ने ।
- पीडित संगको सहानुभूतिपूर्ण व्यवहारले अन्तरवार्तामा सहजीकरण गर्ने ।

३. पीडित सहयोग

- सम्पर्कमा आउनासाथ पीडितको तत्काल आवश्यकताको पहिचान
- सम्बन्धीत निकायसंग समन्वय गरी (अस्थाई बसोबास, मनोविमर्श, कानुनी सल्लाह) जस्ता सहयोग उपलब्ध गराउन सहजीकरण गरिदै आएको छ ।

चुनौती

लैङ्गिक हिंसा पीडितलाई न्यायको पहुँच दिलाई राहत प्रदान गराउने कार्य निकै नै चुनौतीपूर्ण रहने गरेको छ । हाल पनि लैङ्गिक विभेद र पुरातन सोचबाट पूर्णरूपले उन्मुक्ती नपाइसकेको सामाजिक अवस्थाले गर्दा आशा गरिए अनुरूप सहकार्य, सहयोग र समन्वय हुन सकिरहेको पाइँदैन । त्यसका अतिरिक्त स्रोत साधनको अभावका कारणले पनि प्रयत्न अनुरूप सन्तुष्टी प्रदान गर्न नसकिरहेको अवस्था छ ।

१. लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण नहुनु

- लैङ्गिक नीति, कार्य योजना, कार्यक्रम, सहजरूपमा स्वीकार्य नहुनु, आन्तरिकीकरणको समस्या

२. हिंसा सम्बन्धमा परम्परागत मान्यता

- हिंसालाई सहनु पर्ने मान्यता
- लैङ्गिक भिन्नतालाई कमजोरी मान्ने प्रचलन
- घरेलु हिंसालाई निजी विषयवस्तु मानिने
- पीडक समाजमा स्वीकार्यता

३. लैङ्गिक असम्बेदनशीलता
  - लैङ्गिक हिंसालाई सामान्यरूपमा लिने
  - लैङ्गिक हिंसाको आपराधिकरण नगरिनु
  - पीडित महिलालाई तिरस्कार र प्रताडना गर्ने संस्कार
४. भौतिक पुर्वाधार तथा स्रोत साधनमा कमी
५. कानुनी व्याख्या र प्रावधानहरूमा आपर्याप्तता
६. लैङ्गिक हिंसा सम्बन्धी अभिलेखीकरणमा समस्या
७. महिला प्रहरी कर्मचारीको संख्या र परिचालनमा समस्या
८. पीडित पक्षको उच्च अपेक्षा
९. जनचेतनामा कमिका कारण समुदायबाट अपेक्षाकृत सहयोग नहुनु
१०. विकट क्षेत्रहरूमा सेवा प्रदायक निकायहरूमा कमी र समन्वय नहुनु

११. अपराध अनुसन्धानका लागि स्रोत सामग्रीहरूको कमी
  - अन्तरवार्ता कक्षको व्यवस्था, पीडित मैत्री कक्ष
  - यौन हिंसाको प्रमाण सङ्कलन गर्ने KIT (SOEC KIT)
१२. विशिष्टीकृत तालिममा कमी

सारांश

लैङ्गिक हिंसा बहुआयामिक प्रकृतिको हुने हुँदा यसको नियन्त्रण तथा पीडितलाई न्यायमा पहुँचका लागि बहुपक्षीय सहकार्यको आवश्यकता पर्दछ। लैङ्गिक हिंसाका विरुद्धमा कार्य गर्ने प्रत्येक संयन्त्रमा लैङ्गिक मुलप्रवाहीकरण र सशक्तीकरण भएमा मात्र लैङ्गिक हिंसा विरुद्धका क्रियाकलाप तथा पीडित सहयोग कार्यमा प्रभावकारीता आउन सक्छ। समयको माँग र आवश्यकता अनुसार लैङ्गिक हिंसा पीडितलाई गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्ने प्रमुख संयन्त्रको रूपमा नेपाल प्रहरीको महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्र प्रयत्नरत रहेको छ। ■

लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरणमा महिला तथा बालबालिका सेवा निर्देशनालयका पहलहरू ।

अपराध अनुसन्धानमा पोलिग्राफको प्रयोग र उपलब्धि

दिपक भण्डारी

पोलिग्राफ परीक्षक
MPA, LLB, PGDPS

परिचय

कुनै पनि व्यक्तिले बोलेका कुराहरू सत्य हुन वा होईनन् भनेर परीक्षण गर्ने प्रविधि पोलिग्राफ हो। यसलाई भ्रुठो बोलेको पत्ता लगाउने मेसिन (Lie-Detector) पनि भनिन्छ र वैज्ञानिक भाषामा यसलाई भ्रुठो बोलेको पत्ता लगाउने मनोशारीरिक प्रविधि (Psychophysiological Detection of Deception) पनि भनिन्छ। पोलिग्राफ प्रविधिले व्यक्तिको शरीरमा हुने

Modern Polygraph Technology was invented by John A. Larson in 1921. The name polygraph comes from the fact that the system records several different body responses simultaneously as the individual is questioned in a polygraph test.

विभिन्न शारीरिक गतिविधि र परिवर्तनहरूलाई एकैसाथ ग्राफमा रेकर्ड गर्न सक्छ। त्यस्ता परिवर्तनहरू कुनै प्रश्नको सोधिएको कारणले उत्पन्न भएका छन् भने त्यो विश्लेषण योग्य हुन्छ। पोलिग्राफलाई विश्वसनीयता मूल्यांकन (Credibility Assessment) को एक पद्धतिको रूपमा पनि लिईन्छ। यो प्रविधि, विज्ञान र मनोविज्ञानको समिश्रण हो।

यस प्रणालीमा पोलिग्राफ गरिने व्यक्तिलाई निश्चित प्रश्नहरू सोधिन्छ र उक्त प्रश्नहरूको उत्तर दिँदा व्यक्तिमा परिवर्तन हुने

मानसिक अवस्था र त्यसको कारणले हुने शारीरिक परिवर्तन तथा प्रतिक्रियालाई उसको शरीरमा लगाईने विभिन्न

नेपाल प्रहरीको हालसम्मको ३६५ ओटा पोलिग्राफ परिक्षणमा २३० जना पोलिग्राफ पास भएका छन्। यी व्यक्तिहरू पोलिग्राफ परिक्षामा भ्रुठो बोलेको देखिएको छैन। विदोष व्यक्तिलाई अनुसन्धानको भन्डोबाट मुक्त गराउन पोलिग्राफ सफल सिद्ध भएको छ। पोलिग्राफ परिक्षणमा भ्रुठो बोलेका देखिएका व्यक्तिको संख्या ११६ छ।

माध्यमले रेकर्ड गरिन्छ। पोलिग्राफ प्रविधि अनुसन्धानात्मक सोधपुछको अभिन्न अङ्गका रूपमा रहेको हुन्छ। पोलिग्राफ परीक्षणमा उपकरणहरूको प्रयोग गरिन्छ तर त्यसको भन्दा महत्वपूर्ण जिम्मेवारी पोलिग्राफ परीक्षकको हुन्छ। सही वातावरण र अवस्थामा उपयुक्त रूपमा परीक्षा सञ्चालन गर्ने देखि लिएर विश्लेषण र नतिजा निर्धारणमा पोलिग्राफ परीक्षक सक्षम र संवेदनशील हुनु आवश्यक हुन्छ।

नेपाल प्रहरीमा पोलिग्राफको सुरुवात

आजभन्दा करिब ९३ वर्ष अगाडि आविस्कार भएको पोलिग्राफ प्रविधिलाई नेपाल प्रहरीले नेपालमै पहिलो पटक वि.सं. २०७० माघ २३ गते प्रयोग गरेको हो। अपराध अनुसन्धान विभागमा रहेको केन्द्रीय पोलिग्राफ शाखाका पोलिग्राफ परीक्षकहरूले यो परीक्षण गरेका थिए। अधिकांश मुलुकहरूले पोलिग्राफलाई अनुसन्धान तथा सुरक्षा जाँचपासको एक महत्वपूर्ण प्रविधिको

रूपमा लिएका छन् । विकसित तथा विकासशील राष्ट्रहरू जस्तै अमेरिका, बेलायत, जापान, क्यानडा, युक्रेन, फ्रान्स, साउद अफ्रिका, सिंगापुर, अस्ट्रेलिया, भारत लगायतका देशहरूमा सरकारी तथा निजी क्षेत्रमा समेत यसको प्रयोग भई रहेको छ ।

नेपालका सन्दर्भमा पोलिग्राफ प्रणाली प्रयोग गर्ने नेपाल प्रहरी निकाय हो । हाल नेपाल प्रहरीले पोलिग्राफ निर्देशिका, २०७० जारी गरी पोलिग्राफ प्रविधिको प्रयोग, सञ्चालन र नियमन

भईरहेको छ । केन्द्रीय पोलिग्राफ शाखाले नेपाल प्रहरीमा हुने पोलिग्राफ सम्बन्धी सम्पूर्ण गतिविधिहरूको सम्बन्ध गर्ने, पोलिग्राफको गुण नियन्त्रण गर्ने लगायतका कार्यहरू गर्दछ ।

केन्द्रीय पोलिग्राफ शाखाका साथै केन्द्रीय अनुसन्धान ब्यूरो, महानगरीय प्रहरी कार्यालय, लागु औषध नियन्त्रण ब्यूरो र विशेष ब्यूरोमा समेत पोलिग्राफ शाखाहरू स्थापना गरी कार्य सम्पादन हुदै आएको छ । पोलिग्राफ परीक्षा सञ्चालन गर्ने अधिकार सामान्यतः मान्यता प्राप्त शिक्षण संस्थाबाट कम्तीमा ४०० घण्टाको आधारभूत पोलिग्राफ तालीम पुरा गरेका तथा सङ्गठनले लिखित अनुमति प्रदान गरेका पोलिग्राफ परीक्षक (Polygraph Examiner) लाई मात्र हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र पोलिग्राफको सर्वमान्य सिद्धान्तहरूलाई नेपाल प्रहरीले अङ्गीकार गरेको छ ।

प्रयोग

व्यक्तिले बोलेका कुराहरूको विश्वसनीयता निर्धारण गर्नुपर्ने कुनै पनि अवस्थामा पोलिग्राफको प्रयोग गर्न सकिन्छ । मुख्यतः अपराध अनुसन्धान, आन्तरिक कारवाही तथा अनुसन्धान, अन्तरएकाई सरुवा तथा जिम्मेवारी प्रदानमा मापदण्ड परीक्षण र कर्मचारी भर्ना छनौटमा मापदण्ड परीक्षणको लागि पोलिग्राफको प्रविधिको प्रयोग गरिन्छ । नेपाल प्रहरीले यसको प्रयोग सुरु गरेपछि हालसम्म अपराध तथा आन्तरिक अनुसन्धानमा मात्र यसको प्रयोग गरिरहेको छ र अन्य क्षेत्रमा समेत यसको प्रयोग गर्ने तयारी गरिरहेको छ । अनुसन्धानका सन्दर्भमा कुनै पनि घटनाको अनुसन्धान

गर्ने क्रममा पक्राउ गरिएका वा शंका गरिएका व्यक्ति वा साक्षीहरूले भनेका कुराहरूको सत्यता परीक्षण गर्नको लागि पोलिग्राफको प्रयोग गर्न सकिन्छ । पोलिग्राफको माध्यमबाट अनुसन्धानलाई

हालसम्म विश्वमा ४ ओटा कम्पनीहरूले मात्र पोलिग्राफ उपकरण उत्पादन गर्दछन् । नेपाल प्रहरीले Stoelting कम्पनीको पूर्ण कम्प्युटराईज्ड प्रविधिको पोलिग्राफ उपकरण प्रयोग गरिरहेको छ ।

प्रत्यक्ष नतिजा तर्फ लैजाने, अनुसन्धानको दायरालाई साधुरो बनाउने, निदोषीलाई निदोषिताको पुष्टि गर्ने, प्रमाणहरू वा घटनासँग सम्बन्धीत अन्य विवरण पत्ता लगाउने सम्भावना रहन्छ ।

पोलिग्राफको कानुनी व्यवस्था

विश्वका कैयन देशहरूले पोलिग्राफको प्रयोग र नियमन सम्बन्धी कुनै कानुनी व्यवस्था वा छुट्टै ऐन समेत बनाएका छन् । अमेरिकाको Employee Polygraph Protection Act, उच्च अदालतका नजिरहरू यसका केही उदाहरण हुन । नेपालका सन्दर्भमा कुनै पनि कानून वा नियमले पोलिग्राफ प्रयोगको बारेमा हालको अवस्थामा प्रत्यक्ष रूपमा उल्लेख गरेको छैन । तर अनुसन्धान तहकिकात तथा न्यायिक फैसलाको लागि गरिएका केही निम्न व्यवस्थाहरूले यसको प्रयोगलाई स्पष्ट रूपमा समेटेको पाईन्छ ।

● **सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १३** अपराधको तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले आवश्यक सम्भेमा अपराधसँग सम्बन्धीत कुनै कुराको सम्बन्धमा विशेषज्ञको राय लिन सक्ने छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । पोलिग्राफ परीक्षकलाई निश्चित मापदण्ड पुरा गरेपछि सम्बन्धीत अन्तर्राष्ट्रिय निकायले विशेषज्ञको प्रमाण पत्र दिन्छ र त्यसलाई सम्बन्धीत कार्यरत संस्थाले ग्रहणयोग्य घोषणा गर्दछ । अनुसन्धानको क्रममा अभियुक्त, साक्षी वा अन्य कुनै व्यक्तिले साँचो कुरा व्यक्त गरि राखेको छ वा गलत कुरा बयान दिएको छ भन्ने परीक्षण गर्नको लागि यस व्यवस्थाको प्रयोग गर्न सकिने देखिन्छ ।

● **प्रमाण ऐन २०३१ दफा २३(१)**

अदालतले विदेशी कानून, विज्ञान, कला, हस्ताक्षर वा ल्याप्चेका

सम्बन्धमा राय यकिन गर्नु परेमा सो सम्बन्धी विशेषज्ञको राय प्रमाणमा लिन हुन्छ भन्ने व्यवस्था गरिएबाट न्याय निरूपणको क्रममा पोलिग्राफ विशेषज्ञको रायलाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न सक्ने थप व्यवस्था गरिको देखिन्छ । पोलिग्राफ परीक्षण गरिएका मुद्दाहरूमा परीक्षणको प्रतिवेदन मिसिल साथै पेस गरिन्छ ।

हालसम्मको उपलब्धि विवरण

नेपाल प्रहरीले पोलिग्राफ प्रविधिको प्रयोग सुरु गरे यता हाल (२०७१।०८।१३) सम्म विभिन्न १५९ ओटा घटनाका अभियुक्तहरूमा ३६५ ओटा परीक्षण सम्पन्न गरेको छ । पोलिग्राफ प्रविधिको प्रयोगले निर्दोष व्यक्तिलाई अनुसन्धानको दायराबाट उन्मुक्ति दिन पनि सहज हुन जान्छ । शङ्काको आधारमा पक्राउ गरिएका वा अनुसन्धानको दायरामा राखिएका व्यक्तिहरूको पोलिग्राफको परीक्षणबाट त्यस व्यक्ति उपर थप अनुसन्धान गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुरा निर्धारण गर्न मद्दत पुग्छ । पोलिग्राफ परीक्षामा फेल हुने वा भुठो बोलेको देखिने

व्यक्तिलाई थप अनुसन्धानको दायरामा राख्न सकिन्छ ।

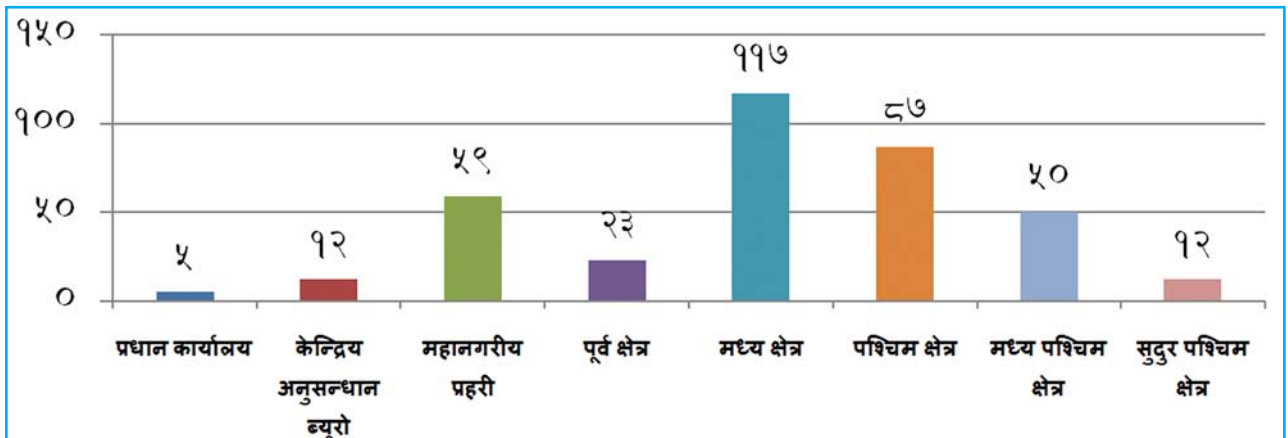
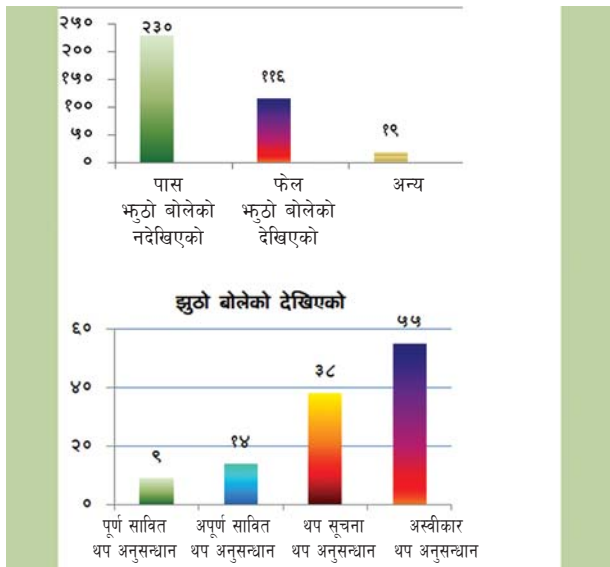
संख्याको आधारमा नतिजा

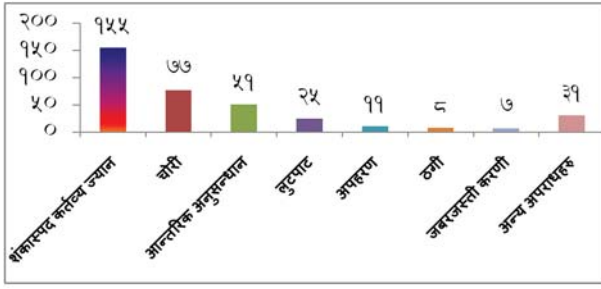
नेपाल प्रहरीको हालसम्मको ३६५ ओटा पोलिग्राफ परीक्षणमा २३० जना पोलिग्राफ पास भएका छन् । यी व्यक्तिहरूले पोलिग्राफ परीक्षामा भुठो बोलेको देखिएको छैन । निर्दोष व्यक्तिलाई अनुसन्धानको भन्फटबाट मुक्त गराउन पोलिग्राफ सफल सिद्ध भएको छ । पोलिग्राफ परीक्षणमा भुठो बोलेका देखिएका व्यक्तिको संख्या ११६ छ ।

पोलिग्राफ गरिएका ९ जना व्यक्तिहरूले सम्बन्धीत घटना घटाएको वा आफ्नो सहभागिता भएको स्वीकार गरेका छन् भने १४ जना व्यक्तिहरूले आफ्नो केहीमात्र भूमिका भएको स्वीकार गरेका छन् त्यस्तै ३८ जनाले घटनाको सम्बन्धमा केही थप सूचना प्रदान गरेका छन् र ५५ जनाले पोलिग्राफ परीक्षणमा भुठो बोलेको देखिएपनि अभै मौखिक रूपमा अस्वीकार नै गरेको देखिएको छ । पोलिग्राफ परीक्षणमा असफल भएको परीक्षण प्रतिवेदन सम्बन्धीत मिसिलमा समावेश गराउने गरिएको छ ।

माग गर्ने प्रहरी कार्यालय तथा क्षेत्रीय आधारमा पोलिग्राफ परीक्षण संख्या

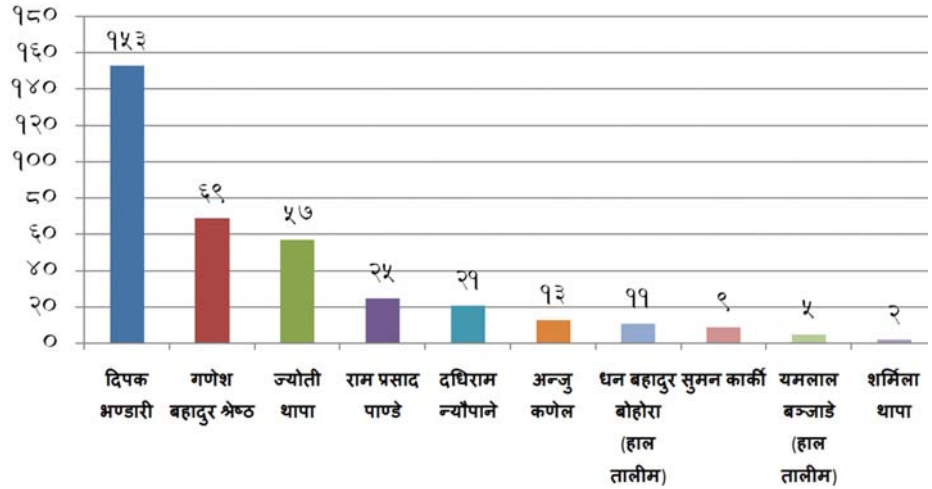
देशभरका विभिन्न जिल्लाहरूमा हाल सम्म पोलिग्राफ परीक्षण गरि सकिएको छ । प्रहरी प्रधान कार्यालय देखि इलाका प्रहरी कार्यालय स्तरसम्म पोलिग्राफ प्रविधिको प्रयोग भएको छ । पोलिग्राफ सेवालाई जनशक्ति तथा साधन स्रोतको अभावमा क्षेत्रीय वा स्थानीय स्तरमा नै पोलिग्राफ परीक्षकहरू खटाउन सकिएको छैन, तर माग भई आएको खण्डमा केन्द्रीय पोलिग्राफ शाखाबाट परीक्षणको अह्न खटन गर्ने गरिएको छ । आवश्यकता अनुसार माग भई आएको प्रहरी कार्यालयमा केन्द्रीय पोलिग्राफ शाखाबाट समन्वय गरी पोलिग्राफ परीक्षक खटाई पठाईन्छ

र काम सम्पन्न गरिसकेपछि परीक्षक आफ्नै कार्यालयमा फर्कन्छन्। पोलिग्राफ प्रविधिको प्रयोग सुरु भएपछि प्रहरी कार्यालय तथा क्षेत्रीय रूपमा निम्नानुसारको संख्यामा पोलिग्राफ परीक्षण सम्पन्न गरिएको छ।

कार्यालय तथा क्षेत्रीय आधारमा हेर्दा हालसम्म पोलिग्राफ परीक्षण बढी माग गर्नेमा मध्य क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालय तथा यसको मातहतका प्रहरी एकाई अगाडि देखिएका छन्।

घटनाको आधारमा पोलिग्राफ परीक्षणको संख्यात्मक विवरण
पोलिग्राफको प्रयोग अपराध अनुसन्धानको क्रममा शंकास्पद व्यक्तिहरूले बोलेका कुराहरू सत्य हुन् वा होइनन् भन्ने कुराको विश्वसनीयता निर्धारण गर्नको लागि गरिएको हुन्छ। साथै प्रहरी सङ्गठन भित्रका गैरजिम्मेवारी कार्य गर्ने प्रहरी कर्मचारी वा अनुशासनको पालना नगर्ने कर्मचारी उपर छानविन हुँदा समेत पोलिग्राफ प्रविधिको प्रयोग भएको छ। हाल सम्मको तथ्याङ्क अनुसार कुल ३६५ ओटा परीक्षणमा आन्तरिक घटनाका परीक्षणहरूको संख्या ५१ रहेको छ भने अन्य सबै परीक्षणहरू अपराध अनुसन्धानको क्रममा गरिएका परीक्षणहरू हुन्। अपराध अनुसन्धान अन्तर्गत घटना विशेषका आधारमा शंकास्पद कर्तव्य ज्यानको अवस्थामा पोलिग्राफ परीक्षण सबै भन्दा बढी पटक गरिएको छ। चार्टमा देखाईएका अन्य अपराधहरू भन्नाले थोरै संख्यामा परीक्षण गरिएका घटनाहरू राखिएका छन्। कुन-कुन मुद्दामा पोलिग्राफ गर्ने र कुन कार्यविधि अपनाउने भन्ने नेपाल प्रहरी पोलिग्राफ निर्देशिका, २०७० मा व्यवस्था गरिएको छ।

पोलिग्राफ परीक्षकको आधारमा संख्यात्मक विवरण
नेपाल प्रहरी कर्मचारीले दश जना पोलिग्राफ परीक्षकहरू

उत्पादन गरी कार्यारम्भ गरेको छ जसमध्येका दुई जना परीक्षकहरू प्रहरी निरीक्षकको आधारभूत तालीममा रहेकोले निरन्तर काम नभएको अवस्थामा जम्मा आठ जना प्रहरी पोलिग्राफ परीक्षकद्वारा देशभरिको पोलिग्राफ परीक्षणको कार्य भै रहेको छ। यसको अह्न खटन र व्यवस्थापन केन्द्रीय पोलिग्राफ शाखाबाट हुने गरेको छ। पोलिग्राफ परीक्षकले सञ्चालन गरेको पोलिग्राफ परीक्षणको संख्यात्मक आधारमा हाल सम्मको कार्य सम्पादनलाई निम्न ग्राफमा देखाईएको छ।

हालको पोलिग्राफ परीक्षकको जनशक्ति जम्मा १० जनामा सीमित रहे पनि अत्यावश्यक परेको अवस्थामा देशको कुनै पनि स्थानमा पोलिग्राफ परीक्षण सेवा उपलब्ध गराइएको छ। पोलिग्राफ परीक्षणको गुणस्तर कायम र अन्य व्यवस्थापकीय पक्षमा केन्द्रीय पोलिग्राफ शाखाले काम गर्दै आइरहेको छ। जनशक्ति विकास गर्ने प्रयास स्वरूप निकट भविष्यमा थप पोलिग्राफ परीक्षक उत्पादन गर्ने तयारी भइरहेको छ। साथै स्रोत साधन र जनशक्तिको उपलब्धिसँगै क्षेत्रीय स्तरबाटै पोलिग्राफ सेवा उपलब्ध गराउने योजना तयार गरिएको छ।

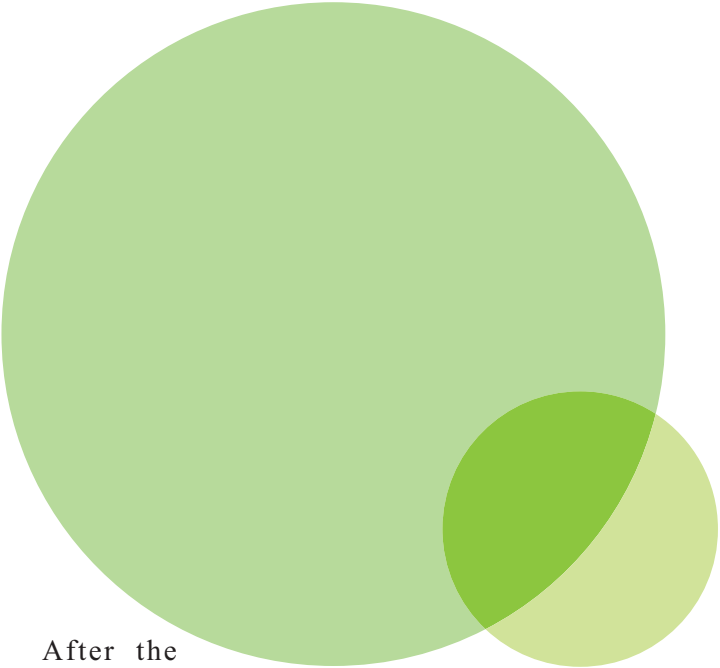
अन्त्यमा

नवीनतम् प्रविधि र प्रणालीलाई प्रयोग गरी अपराध अनुसन्धानलाई परिणाममुखी बनाउन र अपराध अनुसन्धानमा नेपाल प्रहरीको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने प्रयास स्वरूप नेपाल प्रहरीले पोलिग्राफ परीक्षणको प्रयोग सुरु गरेको हो। बयानमुखी अनुसन्धान र परम्परागत सोधपुछ प्रणालीबाट माथि उठ्ने यो सुनौलो अवसर पनि हो। पोलिग्राफ प्रणाली आफैमा विज्ञान, खोज र अनुसन्धानमा आधारित प्रविधि भएको एवम् पूर्ण पारदर्शी भएकोले पनि यसको प्रयोगलाई प्राथमिकतामा राख्न सकिन्छ। ■

Implementing NAP on UNSCR 1325 and 1820 into Security Sector of Nepal

- Lily Thapa

Nepal underwent a violent armed conflict for eleven years due underlying causes such as discrimination, poverty and marginalization of different groups of people in different circumstances which led to severe political and economic instability. The severity of conflict on people varied and among the affected, women and girls were hit harsh. For almost two decades, conflict has directly and indirectly affected citizens with serious human rights violations incurring deaths of more than 13 thousand people which include approximately 8 percent women and more than 3 percent of children with the human casualties, 9000 women became widows, nearly 2,00,000 people were displaced from their origin. More than 1000s of people were injured from state force and from non- state force, out of 19,602 ex-combatants the exact figure of female combatants is not identified yet. There were abductions during the insurgency from state and non-state force which numbered approximately 84,969 people and it has been reported that 2,087 out of them were women. There are reported massive destruction of approximately 2,646 physical infrastructure 1,772 VDC building. Many men and women were injured and have physical and mental deformities while there were rape and other forms of violence committed against women.

After the peace agreement on 2006, the government of Nepal have launched several plans and policies to address the need and concern of the conflict victim especially women. Adoption of National Action Plan on UNSCR 1325 and 1820 on 1st February 2011, the first resolution on women, peace and security with five pillars such as; Participation which aimed to promote equal representations of women at all level, Protection and Prevention aimed with preventing the violation of rights during the conflict and the post conflict period, Promotion to promote the rights of women and girls and to mainstream the gender perspective into peace building process, Relief and Recovery to address the special needs of women and girls and the Resource Mobilization and Monitoring and Evaluation to guarantee means and resources required in the

implementation of the National Action Plan.

The National Action Plan on UNSCR 1325 and 1820 have several indicators to make security sector more gender responsive with more female participation. With the aim to implement National Action Plan on 1325 and 1820, the security sector adapted zero tolerance on SGBV and made capacity building training on women, peace and security as mandatory for all levels. Nepal Police passed 2% of reservation for the families of conflict victim Police as job employment where as the Nepal Army is in the process. Despite many changes to make gender responsive forces, women are less in number because of cultural barriers and gender role. National machineries for the advancement of women are still in an early stage which lacks women in joining security forces. The existence of quota system is not in practical, however, a guarantee of increased women's representation at force is needed to ensure there are enough female in security forces. In a number of training were conducted into security forces soon after the adoption of NAP on SCR 1325 but still the value of NAP is not properly mainstreamed into the plans and policies of security forces in Nepal. Although there has been improvement in both the forces by adapting gender policy and by making training on women, peace and security mandatory during the all phase of trainings. As a mandatory of taking training on UNSCR 1325 to all forces including peace keepers to promote gender sensitivity have increased in the number of female in the forces. Although the Security Forces in Nepal have promoted the implementation of 'zero tolerance' policies in relation to sexual exploitation and abuse within the institutions, the monitoring mechanism still not effective.

Security Forces in Nepal should establish a separate unit to mainstream gender into all plans and polices into their respective institutions. Senior management of forces should be held to a higher level of accountability for compliance with SCR 1325 with benchmarks set and monitoring mechanisms put in place to ensure implementation within institution. Active and affirmative measures on the recruitment of female staff in forces and for peace mission should be prioritized by high level officials, along with efforts to create working environments that attract and retain

women. Lack of infrastructure and capacity can hinder women's access to justice so need of gender friendly working environment into the institution is must. All departments must apply the Zero Tolerance policy on sexual exploitation and abuse as allegations of sexual exploitation. The role of the high level security forces should be more with the multidimensional strategy to integrate NAP on UNSCR 1325 into the policies and programmes of the forces with strong commitment to recruit women aggressively into the security forces.

Although there are numbers of plans and projects to build the gender responsive security force, it still faces specific challenges on implementation part. Security sectors need to be strengthened with a proper strategic approach by mainstreaming gender policy into the institution as stated on NAP on 1325 and 1820. The lack of sensitization to choose security sector as the career for women, lack of women friendly infrastructure in the barracks, gender insensitive male employees and low level of literacy and education among women are other causes for jobs in the force not being attractive for them to join. Among all, there is a dire need for woman barracks in all districts, toilets, changing rooms, day care centers etc. Certainly, sufficient physical facilities, affirmative policies, gender friendly environment will motivate existing female force to carry out their duty effectively, as well as new women candidates to join security sector. Affirmative action and reservation for women should implement properly at all levels of security sector including peace mission to address the mandate of women's meaningful participation as mentioned on NAP on UNSCR 1325 and 1820. ■

Lily Thapa

Founder

Women for Human Rights (WHR)

Organization in Special Consultative Status with the Economic and Social Council (ECOSOC)

Baluwatar, Kathmandu, Nepal

P O Box 8973 NPC 427

Tel: +977-1-4446020

Fax: +977-1-4413868

Website: www.whr.org.np

Facebook: www.facebook.com/WHRNepal

Saving Lives through Preventing Suicide

Ram Kumar Khanal¹, Pradeep Poudel², Suresh Mehata³

Background

Suicide is a major public health problem across every country and every community worldwide; and largely it is preventable. Every single life lost due to suicide is a tragedy as these unexpected and preventable deaths – that predominantly occur in young and middle-aged adults – result in a huge economic, social and psychological burden for individuals, families, communities and countries. Suicide accounts for 1.4 percent of all deaths worldwide, making it the 15th leading cause of death and it is estimated to contribute more than 2 percent to the global burden of disease by the year 2020 (WHO, 2012).

Social, economic, cultural, behavioral and many other factors like mental disorders, harmful use of alcohol and other substances, unemployment or financial loss and family history of suicide have been found to encourage or motivate a person to commit or attempt suicide (WHO 2014). Mostly, the risk of suicide increases when people experience the relationship among conflict, loss or discord, deep unhappiness & hopelessness. Evidences have shown that when people have easy access to the means of suicide including pesticides, firearms and other medication, they are more vulnerable to commit suicide at difficult and stressful conditions (Ajdacic-Gross et al 2008).

Global context

There were an estimated 804, 000 suicide deaths worldwide in 2012. This indicates an annual global age-standardized suicide rate of 11.4 per 100 000 population. In every 40 seconds in the world, a person is found dead due to suicide and many more cases of suicide attempts. Global trend has shown that men are more prone to suicide than females. The age standardized suicide rate was found 3.5 for the male-to-female ratio of high income countries, as per the data of year 2012. However, it's not uniform across all the countries and regions. In Low and Middle Income Countries (LMICs), the male-to-female rate was found 1.6 indicating that suicide rates were 57 percent higher in men than women. Gender equality issues, prevailing differences in socially acceptable methods of dealing with stress and conflict among men and women, differences in care-seeking rates for mental disorders between men and women as well as different patterns of alcohol consumption are regarded as the potential reasons for different suicide rates in men and women (WHO 2014).

Likewise, the suicide rate is found to vary by different age groups. Globally it is the second leading cause of death among the young people of 15-29 years age. Suicide rate was found lowest among the persons

¹Deputy Inspector General of Nepal Police (DIGP), Crime Investigation Department, Police Headquarters

³Nepal Health Sector Support Programme, Ministry of Health and Population

under 15 years of age and was found highest in those, both men and women, aged 70 years or older. Likewise young adults and elderly women in LMICs were found in higher suicidal rate than those in the high-income countries. Besides, Middle aged men in high income countries were found to have higher suicide rates than the middle aged men in LMICs.

National context

Nepal has a dearth of systematic, reliable and nationally representative data on suicide. It is primarily due to: lack of a good vital registration system that registers suicide deaths; good data collection system on the provision of hospital services that register medically

treated suicide attempts; and under-reporting of suicide cases to the Police as it has stigmatized the social status and geographically remote regions in Nepal. Suicide data are available for specific groups of people like women of reproductive age group in selected districts. Some small scale researches are done for specific purposes only. Largely, the suicide rate for the country comes from the global estimates based on modeling methods. In 2012 WHO estimate has shown that the age-standardized rate of suicide was 24.9 per 100 000 population in Nepal (Table 1). However, age standardized suicide rate has decreased from 33.5 per 100 000 population in 2000 to 24.9 in 2012, which is decline by 26 percent.

Table 1: Estimated number and rates of suicide by sex and age, 2000 and 2012.

	Number of suicides (all ages), 2012	Crude all ages and age-specific suicide rates (per 100 000), 2012						Age standardized suicide rates (per 100 000), 2012	Age standardized suicide rates (per 100 000), 2000	% Change in Age standardized suicide rates, 2000–2012
		All ages	5-14 ages	15-29 ages	30-49 ages	50-69 ages	70+ years			
Total	5572	20.3	2.0	25.8	22.3	45.2	82.2	24.9	33.5	-25.7
Female	2468	17.5	2.1	25.4	19.8	29.0	57.5	20.0	27.1	-26.2
Male	3104	23.3	1.9	26.2	25.2	61.3	110.3	30.1	40.5	-25.5

Source: Preventing suicide: A global imperative, WHO, 2014

One study conducted in Kaski district in the year 1998 found suicide rate at 12.4 per 100,000 populations per year (Upadhyaya et al 1998). Likewise, suicide was the leading cause of death to women of reproductive age (15-49 years) in 1998 and also in 2008/09 (Pathak et al 1998; Suvedi et al 2010). The surveys showed that the percentage of deaths attributed by suicide had increased from 10 percent in the year 1998 to 16 percent in the year 2008/09. It means the severity of the suicide in the year 1998 was 22 per 100,000 populations, later it increased to 28 per 100,000 populations in the year 2008/09. Even a wide variation in suicide rates was found across the different age categories. MMM(Maternal Mortality and Morbidity)study found increased risk of suicide among the 15-34 years age women, but the risk reduced among the (35-44) aged women, and again suicide rates increased among the women after 45 years. The same study had shown the variations in suicide rates among the married as well as unmarried women. The tendency

to commit suicide was found far higher among the unmarried than the married women. This finding was supported by the End Violence Against Women (EVAW) household survey (UNFPA 2008), which found that unmarried women are more likely to commit suicide than married women (Pradhan et al 2010).

Anecdotal evidence has shown that during the decade long conflict period in Nepal, even a number of police and army personnel committed suicide using fire arms and other arms. And this is also observed across the countries around the globe. The reasons behind this could be the ‘fear and/or unsecured feeling’ but the actual association between the ‘unsecured feeling and suicide’ is yet to be explored.

Myths and facts about suicide

There are different kinds of myths regarding suicide in our society. Box 1 presents some myths and facts about suicide.

Box 1: Myths and facts about suicide

Only people with mental disorders are suicidal	Suicidal behavior indicates deep unhappiness but not necessarily mental disorder. Many people living with mental disorders are not affected by suicidal behavior, and not all people who take their own lives have a mental disorder.
Once someone is suicidal, he or she will always remain suicidal	Heightened suicide risk is often short-term and situation-specific. While suicidal thoughts may return, they are not permanent and an individual having suicidal thoughts and attempts previously can go on to live a long life.
Someone who is suicidal is determined to die	On the contrary, suicidal people are often ambivalent about living or dying. Someone may act impulsively by drinking pesticides, for instance, and die a few days later, even though they would have liked to live on. Access to emotional support at the right time can prevent suicide.
People who talk about suicide do not mean to do it	People who talk about suicide may be reaching out for help or support. A significant number of people contemplating suicide are experiencing anxiety, depression and hopelessness and may feel that there is no other option.
Most suicides happen suddenly without warning	The majority of suicides have been preceded by warning signs, whether verbal or behavioral. Of course there are some suicides that occur without warning. But it is important to understand what the warning signs are and look out for them.
Talking about suicide is a bad idea and can be interpreted as encouragement	Given the widespread stigma around suicide, most people who are contemplating do not know who to speak to. Instead of encouraging suicidal behavior, talking openly can give an individual other options or the time to rethink his/her decision, thereby preventing suicide.

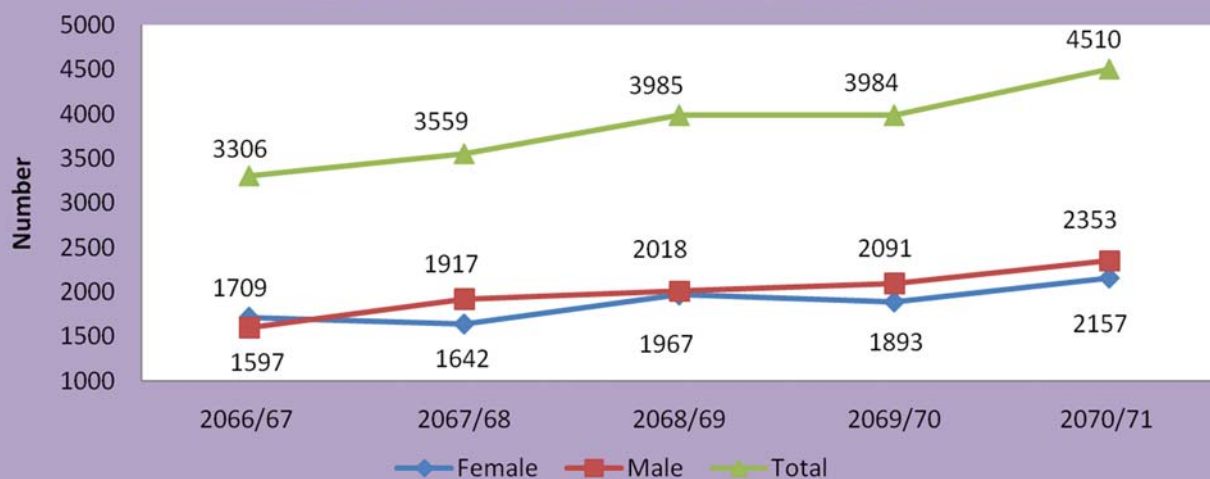
Source: Preventing suicide: A global imperative, WHO, 2014

Analysis of the last five years data

The section below uses data from the Crime Investigation Department (CID) of Nepal Police for

the last five fiscal years from 2066/67 to 2070/71. The analysis is carried out to assess the overall trend of suicide and disaggregated trend by sex and methods of suicide.

Figure 1: Suicide cases over the last five years, by sex

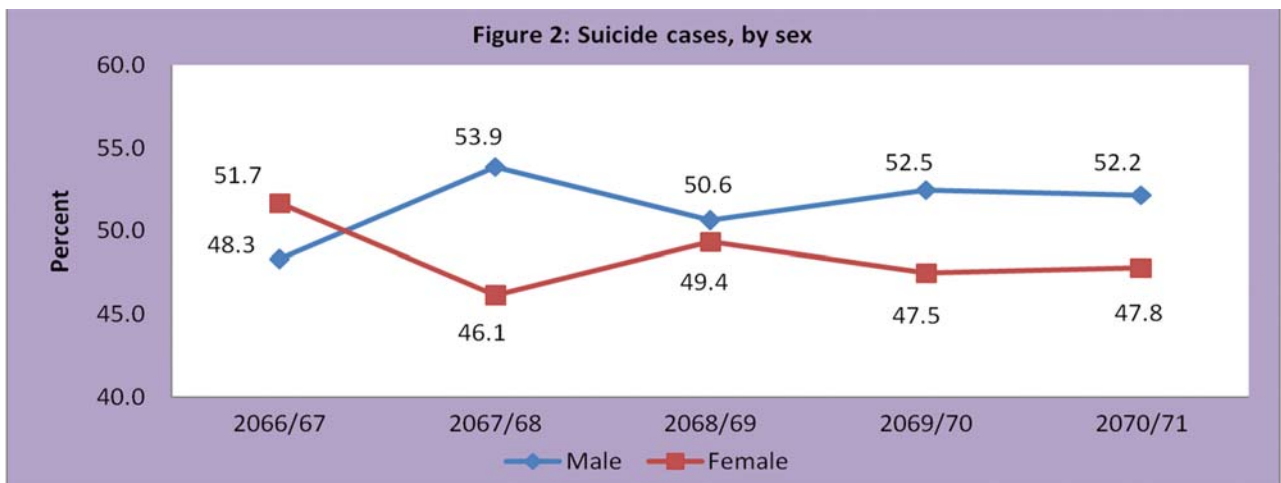

Overall, analysis of five years, data reveals an increasing trend of suicide in Nepal. The reported suicide cases have increased from 3306 in 2066/67 to 4510 in 2070/71 with an increment of 268 cases per year. The increasing trend was observed in both the sexes; male with 145 cases per year and female with 123 cases per year (Figure 1). The increase in the reported cases of suicide over the period could have also been contributed by the ‘more cases being reported to Police as Nepal Police now has initiated a number of interventions where police personnel reach the public in the community. A national campaign with the slogan ‘Serve with Smile’ and establishment of a number of Women and Children Service Centers across the country, are some them. These initiations have

created a forum where Police personnel get an opportunity to interact with public and listen to their grievances, feelings and state of sufferings. This has contributed in building good relations between the people and the police and hence the increasing the number of cases including suicide cases, as being reported to the police.

Distribution of the reported suicide cases by sex of the deceased shows that generally the proportion of males is higher than that of the females (Figure 2). However, Census 2011 shows that sex ratio (number of males per 100 females) is 51.6, indicating there are more females than males in the country. This also indicates that suicide rate is more common among males than females.

Suicide by development region

Taking total population from Census 2011 and the total suicide cases reported to the Police in the year,

suicide rate for Nepal comes to be 15 per 100 000 population (Table 2). Looking at the regional difference, suicide rate is highest in mid-western region (18.3 per 100 000 population) and lowest in central region.

Region	Population of all ages (Census 2011)	Suicide cases reported (2068/69)	Suicide rate per 100 000 population
Eastern	5811555	878	15.1
Central	9656985	1156	12.0
Western	4926765	876	17.8
Mid-western	3546682	648	18.3
Far western	2552517	427	16.7
Nepal	26494504	3985	15.0

Table 2 presents the absolute number of suicide cases reported to Nepal Police by development region in the last five years. A high number of suicide cases has been reported in the central region compared to other regions. Central region accounts for about one-third

of the suicide cases reported in the country and it has remained highest throughout the last five years (Table 3). However, considering the regional population suicide rate is higher in mid-western region (Table 2).

Table 3: Suicide cases reported to Nepal Police in the last five years, by region

Region	2066/67		2067/68		2068/69		2069/70		2070/71	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Eastern	874	21.9	794	22.3	878	22.0	874	21.9	1032	22.9
Central	1169	29.3	1014	28.5	1156	29.0	1169	29.3	1354	30.0
Western	874	21.9	906	25.5	876	22.0	874	21.9	982	21.8
Mid western	648	16.3	623	17.5	648	16.3	648	16.3	710	15.7
Far western	419	10.5	222	6.2	427	10.7	419	10.5	432	9.6
Nepal	3984	100	3559	100	3985	100	3984	100	4510	100

Methods adopted

A wide variety of methods are used to commit suicide. Globally, the most popular means for suicide are hanging, firearms, and poisoning. Most common method is hanging, however, the proportion of hangings decreases as access to pesticides and firearms increases indicating that the accessibility and lethality of a given method is one of the key determining factors in choice of method (Ajdacic-Gross et al 2008).

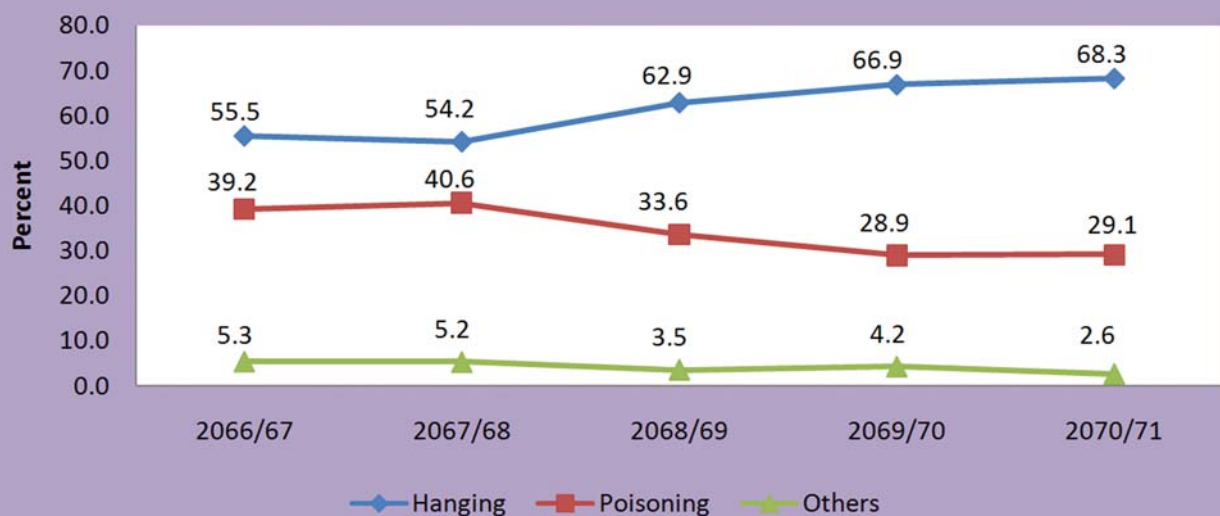
The five years’ data from Nepal Police shows that hanging and poisoning attributes almost 95 percent of suicides in Nepal. Suicide by hanging has increased from 55 percent in 2066/67 to 68 percent in 2070/71 (Figure 3). Suicide by hanging has increased by 323 cases per year (213 cases per year among male and 110 cases per year among female).

However, the data shows that the suicide cases by intake of poison is in decreasing trend with the decrease of 10 percent in the last five years (Figure 3). Suicide by intake of poison has decreased by 27 cases per year

over the last five years. But sex-wise disaggregation revealed that it is decreasing among males by 39 cases per year whereas it is increasing among females with 12 cases per year. Studies have shown that organophosphorous is found to be the most common type of poisoning in Nepal (Marahatta et al 2009; Pokhrel et al 2008). Seventy four percent of the poisoning cases recorded at Dhulikhel hospital in Kavre district were the intake of organophosphorous (Marahatta et al 2009). This could be due to the fact that the insecticides are readily available in almost every part of the country for agricultural purpose.

Overall, the decreasing trend of suicide by intake of poison in the last five years could be attributed to the result of government’s efforts in regulating the supply and availability of pesticides/insecticides and toxic medicines that can be used in overdoses. Suicide by other methods which include burn (self-immolation), fall, electrocution, and weapons (sharp instruments) is also in decreasing trend. It was 5.3 percent in 2066/67 but now it has gone down to 2.6 percent in 2070/71.

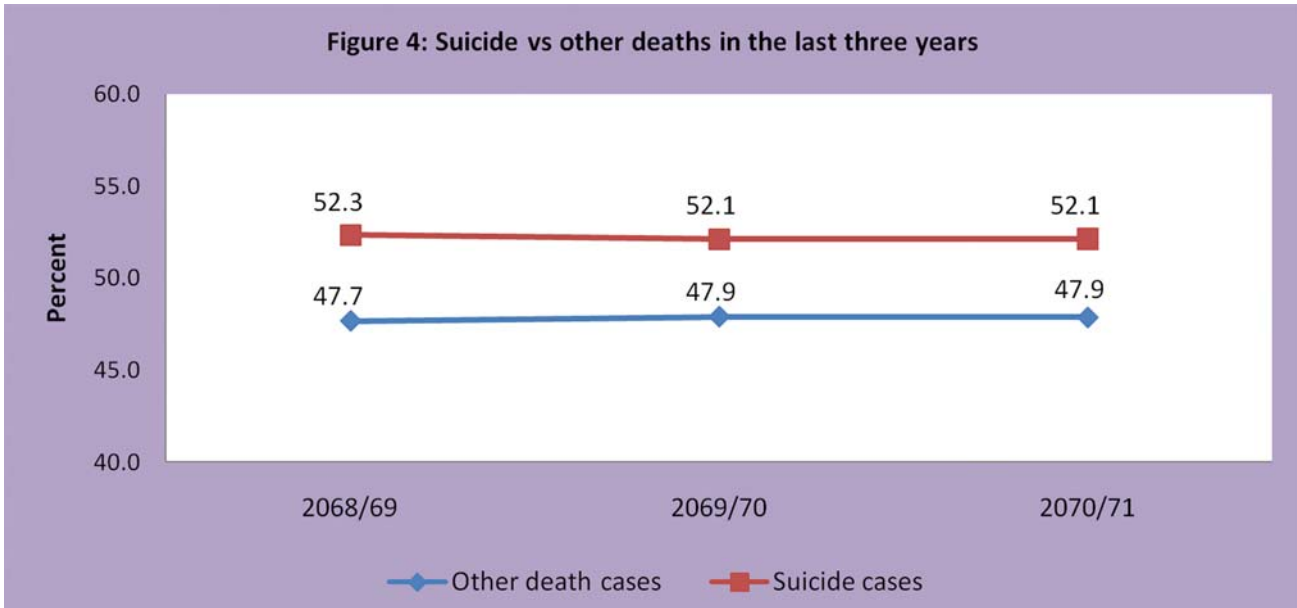
Figure 3: Suicide cases in the last five years, by methods

Suicide deaths vs. other deaths reported to Police

A comparison of suicide deaths vs. other deaths (including the death due to robbery and murder; murder, abortion, accidental, but excluding the loss of life due to road traffic accidents) reported to Police in the last

three years shows that deaths due to suicide has attributed more than 50 percent of the total deaths (Figure 4). This shows an alarming situation in Nepal indicating immediate interventions for preventing suicide.

Prevention strategies

There is no single explanation of why people end their life by suicide. However, many suicides happen impulsively and, in such circumstances, easy access to means of suicide – such as pesticides– can make the difference as to whether a person lives or dies. Likewise, while factors contributing to suicide can vary among specific demographic and population groups, the young, the elderly and the socially isolated, are among the most susceptible groups to suicidal ideation and self-harm. These groups are in the greatest need of suicide prevention efforts.

Suicide registration is a complicated and multilevel procedure that includes investigations along with medical and legal concerns, and the society considers it as a stigmatic act. Therefore suicide attempts are often hidden and suicide deaths are under reported; thus giving a false impression that suicidal behaviors are less prevalent. It is evident that suicide rates tend to decline in countries after decriminalization (WHO 2014). It is expected that decriminalization contributes in increasing the reporting of suicides once fear of legal recriminations is eliminated.

As there are many risk factors associated with suicide like mental disorder, chronic pain or acute emotional

distress, actions to prevent suicide must come from multi-sectors. Reducing access to the means cause self-harm or commit suicide (including firearms, pesticides and availability of toxic medicines that can be used in overdoses, responsible reporting by the media, protecting persons at high risk of suicide, and early identification and management of mental disorder and of suicidal behaviors can be some of the effective preventive strategies.

In line with this, Nepal Police is also taking initiatives like improving the case reporting at district administration office, public health agencies and local agencies at district level and with Ministry of Health and other line ministries at central level. Nepal Police is also emphasizing coordination and cooperation with police and army hospitals for better identification of the causes. It is continuously strengthening women and children service centers for awareness and sensitization. Nepal Police is systematically updating such data and using the data for research on special issue.

There is also a need for using the available data/evidence and theories during orientation/training to police personnel to make them aware of the prevalence of

suicide and the preventive strategies suitable at the local context.

In general, the following strategies can be adopted to prevent suicide:

a) Restricting access to common means of suicide

Restricting the easy access to the common means of suicide like pesticides, firearms and pharmacological agents or medications coupled with community interventions have been influential in reducing the suicide rates. Hence effective policy should be implemented to restrict easy access to such means of suicide. Likewise, structural interventions to restrict access to bridges, high buildings can be found effective against preventing the suicides caused by jumping/falling.

b) Strengthening health care services

Suicides are preventable, however, the existing health care system lacks sufficient services and resources to provide timely and effective help to the people with risk factors for developing suicidal behaviors. Hence, suicide prevention can be incorporated in the existing health care services as core component. Early identification and effective management of suicidal behaviors are key to ensuring that people receive the right care at right time. Existing health care services should integrate as well as prioritize the programs for mental disorders and prevention of alcohol and other harmful substance uses. Policies should be enacted to promote and integrate suicide prevention strategies into overall health care services.

c) Community involvement and participation in suicide prevention

In the service and resource constraint setting, community participation and community support in suicide prevention initiatives are inevitable. Effective social support to vulnerable individuals by building and improving social connectedness can provide strength to them to cope in crisis. This also helps them to fight against stigma and can provide support to bereaved families affected from the suicides.

d) Multi-sectoral collaboration for suicide prevention

Health and non-health sector at government and non-government levels should have comprehensive and collaborative efforts to ensure effective actions against suicide prevention. Such efforts should involve community and media to effectively communicate to clarify the prevailing myths and facts on suicide as well as should encourage the timely reporting of suicides.

e) Strengthen information systems, evidence and research

There is lack of information on suicide (both attempted and completed) and its contributing factors. There is a strong need integrating mental health and suicide monitoring into national population based surveys, surveillance systems and routine information systems; and use of the information in developing effective suicide prevention interventions across the country.

References

- Ajdacic-Gross, V., Weiss, M. G., Ring, M., Hepp, U., Bopp, M., Gutzwiller, F. & Rössler, W. (2008). Methods of suicide: international suicide patterns derived from the WHO mortality database, *Bulletin of the World Health Organization* 86(9): 657-736
- Central Bureau of Statistics. (2012). National Population and Housing Census 2011. Volume 01; Government of Nepal, National Planning Commission Secretariat, Kathmandu, Nepal
- Marahatta, S., Singh, J., Shrestha, R., Koju, R. (2009). Poisoning cases attending emergency department in Dhulikhel Hospital-Kathmandu University Teaching Hospital. *Kathmandu University Medical Journal* 7(26): 152-156
- Mental health action plan. (2013). World Health Organization
- Pathak LR, Malla D, Pradhan A, Rajlawat R. (1998). Maternal mortality and morbidity study. Kathmandu, Nepal: Family Health Division, Department of Health Services, Kathmandu, Nepal
- Pokhrel, D., Pant, S., Pradhan, A. & Mansoor, S. (2008). A comparative retrospective study of poisoning cases

in central, zonal and district hospitals. Kathmandu University Journal of Science, Engineering and Technology 1: 5(40)

Pradhan A, P Poudel, Thomas D, Barnett S. (2010). A review of the evidence: suicide among women in Nepal. Options Consultancy Services Ltd. UK.

Preventing suicide: a global imperative. (2014). World Health Organization, Geneva

Public health action for the prevention of suicide: a framework. (2012). World Health Organization, Geneva

Suvedi BK, Pradhan A, Barnett S, Puri M, Chitrakar SR, Poudel P, et al. (2010). Nepal Maternal Mortality and Morbidity Study, (2008/2009). Kathmandu, Nepal, Department of Health services, Family Health Division.

UNFPA. (2007). Gender Equality and Empowerment of Women in Nepal. Available at: nepal.unfpa.org/pdf/Gender%20Equality.pdf

Upadhyaya K. D. & Pol K. (1998). Suicide in Kaski District, Journal of the Institute of Medicine 1998: 20:137-145 ■

अपराध अनुसन्धान कार्यशाला गोष्ठीमा उपस्थित अतिथिहरुलाई मायाको चिनो प्रदान गर्नुहुँदै प्रहरी महानिरीक्षक उपेन्द्रकान्त अर्याल तथा प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक सुरेन्द्र बहादुर शाह ।

POLITY AND CRIMINALITY IN NEPALESE PERSPECTIVE

D.L. Tamang

Human security concept does purport not only protecting people from violence and disorder but also securing their basic rights. Now to what extent Nepal government has been complying with all this basic ethics of polity in performing human security job is likely to bring into a broader perspectives. But crime as simply understood stands against human civilization traumatizing and hurting human being. Criminality is a destructive as well as diabolical aspect of human society just opposite to human values and dignity. There we see global fight consistently going on against crime with wide variety of measures to protect human being. Each state claims to have special mechanism grappling with criminality in a bid to curb it. Common citizen comprehend explicitly state polity's paramount mission and vision focused on safer society by suppressing criminal acts.

In Nepalese context Nepal Police, one of the major law enforcers, have been entrusted legitimate responsibility to fight the crime. Special mechanism as state authority has provisioned Nepal Police with primacy to curb criminal acts in the society. The thing is crystal clear that state polity never have thought of undertaking compromising attitude when dealing with criminality since it is absolutely against values of polity. But criminality a global phenomenon has significantly risen as a grave challenge weighing its considerable influence in political spectrum. Political values of a state go about terminating criminality from human society that's why the government remains stick to prevention of crime in the place. It is imperceptible and unimaginable to say on part of state that polity and criminality may be part of nexus which are defined as extremely virulent to each other seems flourishing alarmingly in least developing countries.

But when we look at Nepal's cases, it is within every body's access to understanding that criminality has begun exerting heavy weight in state polity functionalism. It is incredibly a whimsical trend of increasing criminality influence affecting political institutions, bureaucracy as well. There is another surprising phenomenon of deliberate nexus operating between political entities and mafiaism which is

unnatural and unimaginable for a state polity.

Politics of terror, intimidation and violence are being abetted by political figures to exert threatening influence over voting behavior. Back to 1990 resurgence of multiparty democracy in the country is marked significantly a state of triggering out process of criminalization in political sphere. Democratic regime based on rule of law with promises of ensuring civil liberty was highly recognized by people turned vulnerable to criminality. Excessive politicization of policing policy of the state caused heavily a stagnation in crime fighting capacity of Nepal Police. Involvement of criminals, rowdy gangs in making life threats, intimidating the voters, booth capturing, gun shooting and incidents of explosions in election booths are some invidious tricks applied by the political leaders. The culture of criminalization process has offered politicians ample chances of abusing both police power and rowdy gangsters making the polls result in their favor. This shows how political figures at the mono-structured command handle both police power and criminal networks in fulfilling their ill motives.

Rise of criminality juttud out its dominant position in emasculating polity values by a so-called dons episode. Few months back Dinesh Adhikari alias 'Chari' a notorious criminal gangster was killed in a police encounter. Chari reportedly involved in many heinous crime being a kidnapper, extortionist murderer was allegedly running a mafia network terrorizing the people at large. But very surprisingly and abruptly the killing of infamous don had hit the political atmosphere as if something irreparable damage had afflicted to the party. None of political parties including civil society and other associations appreciated police action which was genuinely done to crush criminality. Instead the political party belonged to him came up with so much so a vitriol statement condemning police encounter demanding probe commission as if a national hero was gone. Police act targeted in shattering mafia-network was perceived in terms of counter-act to political party's intent of garnering more mafia members in the party. There appears a kind of race for recruiting mafias in

each political party to scale up its political clout.

Going back to conflict –era criminality we have experienced wide variety of crimes of different nature in the name of people’s war. Escalation of human rights violation reached to a horrified state during the insurgency period. Series of grave crimes were committed by the then rebels in course of rising in rebellion against the erstwhile state authority. And government security forces too had committed host of human rights abuses in its drive to suppress the rebellion forces. Mass rape, incident of extra judicial killing, abduction, murder by torture, cases of extortion, intimidation were the sorts of crime taking place during that time. Incidents of shootings, lootings, arson murder under captivity, murder by rape, murder of unarmed person were reported occurring to a greater extent. Non –combatant civilian people were among the killed by the rebel forces which are solely in contravention to the international humanitarian laws.

Police people fighting the crimes have been staggering under political culture of criminals–safety resulting in scary threat to public peace and order. Some unsavory mafia member gets deeper connectivity with all big political parties to use strong brawny practice gaining lucrative government contracts and intimidating voters during election. A lot of instances can be drawn out government’s reluctance in carrying out anti-money laundering investigation over illegally earned property of rowdy elements. However the government manifested concerns with issuing orders to look into money laundering cases involved notorious scoundrels. Since those miscreants appeared to have closely affiliated with political parties even receiving high profile position within the party. The mafia leaders in Nepal who are believed to own huge money earned nefariously as more than Rs. 200 million are assured off the hook by political entities.

Political protection to criminals goes to the extent of stretching connectivity to jailbirds. Jail administration seemingly suffers a lot under sever political influences to offer special treatment for those jail inmates with good political link as of a first class category. More importantly the prime interest of political figure is to transfer closely-linked jailbirds to other jails. Transfer of prisoners to others means to have easy access to border points likely to get easy and prompt escape from the jail. Some 12 Jail inmates surprisingly made off by breaking up Jhumka jail couple of years ago. When

arrested one of them the mastermind of jailbreak by Indian police the political manipulation came to light through statement given by the arrestee. The mastermind of jailbreak disclosed political leader’s role in shifting him from highly guarded central jail to Jhumka jail resulting in easy escape by making a prompt cross to Indian border.

It is to comprehend that policing policy of a state ineluctably complies with spirit of state policy objectives. Police agency is working as per state policing policy of the state ensuring public safety through decriminalization process. But no unanimous efforts [politicians, police] have been in grounds with joint ventures to blight criminality. As to say political figures and police agency seem to have moved opposite direction when coming across handling crime issues. This is deemed an outright violation of state policing strategy on part of political community by rendering high degree of political patronage to criminals a key reason to surge criminalization in politics. In a situation like tug of war where police keeps hunting down the don but conversely political elites go on harboring them consistently. And in this situation how policing policy of a state is expected tremendously to get starkly implemented . Since politicians feel the muscle power alone could make them grabbing power by using terror tactics insidiously. This is why political elites think of breeding huge numbers of mafia-elements within the party structure, whereas police agency takes these mafia group as terror-creator and intends to terminate them.

Bifurcated approaches in dealing with crimes as surfaced in the place could be more deleterious and an impregnable challenge to public security. If the recent pace of criminalization goes on unleashed with no innovative measures to curb it that will lead the country a mafia ruled one. So until policing policy of the country is absolutely respected ,enforced and make it inviolable, no prospect is there for extricating society from the scourge of criminality. So intransigent attitude, high degree of determination and accountability on part of those in the helm of state in enforcing policing policies of the state may help get out of present crime-tainted politic from a genuine value-based politics. Furthermore, law enforcing mechanism needs unfettered hands in crushing mafia- network along with wider political earnest support. ■

DNA: Nepal Police on a New Journey of Criminal Investigation

Rajesh Kumar Singh
Deputy Superintendent of Police

Nepal Police has embarked on a new journey of criminal investigation with the availability of DNA profiling facilities at Central Police Forensic Science Laboratory. The DNA laboratory has started its operation from the newly constructed laboratory building situated at Ranibari. It is a matter of great pride for Nepal Police to have such sophisticated scientific facilities which will enable successful investigation of heinous crimes because many of the today's heinous crimes go unsolved in absence of DNA evidence in trials.

What is DNA?

DNA, or deoxyribonucleic acid, is the fundamental building block for an individual's entire genetic makeup. It is a component of virtually every cell in the human body. Further, a person's DNA is the same in every cell. For examples, the DNA in a man's blood is the same as the DNA in his skin cells, semen, and saliva.

DNA is comprised of four building blocks called bases. The building blocks are: Cytosine, Guanine, Thymine and Adenine. These are commonly referred to as C,

Fig 1: DNA molecule

G, T, A.

It is the order (sequence) of these building blocks that determines each person's genetic individuality. 99.9% of all DNA is the same among humans. Scientists use a small portion of the remaining 0.1% for DNA testing because of its high variability among people.

DNA is a powerful tool because each person's DNA is different from every other individuals, except for identical twins. Because of that difference, DNA collected from a crime scene can either link a suspect to the evidence or eliminate a suspect, similar to the use of fingerprints. It can also identify a victim through DNA from relatives, even when nobody can be found. And when evidence from one crime scene is compared with evidence from another, those crime scenes can be linked to the same perpetrator locally, state wide, and across the Nation.

What is DNA profiling?

DNA profiling is a scientific method of personal identification with high degree of certainty. It uses a small quantity of sample to generate a DNA profile which is compared with the DNA profile of reference sample providing a basis for exclusion or inclusion of suspect. In identity cases, the DNA profile of the unidentified human remains is compared with DNA profiles of the close relatives to establish a biological relation.

A forensic DNA profile is the combination of individual genotypes for all of the DNA markers or loci that have been analyzed. It is a computerized numeric value obtained from the electropherogram.

Potential sources of DNA

Evidence that could be subjected to DNA analysis is generally limited to the substances that are biological in nature. The following is a list of biological materials from which DNA has been successfully isolated and analyzed:

- Blood and bloodstains
- Semen and seminal stains
- Tissues and cells
- Bones and organs
- Hairs with follicles
- Saliva (with nucleated cells)

Fig 2: Sources of DNA at crime scene

Application of forensic DNA technology:

DNA profiling can be important in the following cases:

1. Homicide or physical assault
2. Rape or sexual offences
3. Unidentified bodies/ accidents/mass disasters
4. Parentage disputes
5. Wildlife

Steps in DNA profiling:

The first step in DNA profiling is to isolate DNA from cells. The isolated DNA is then quantified; the targeted regions are amplified with the help of polymerase Chain Reaction (PCR). The PCR products are then separated on electrophoresis machine to generate a profile. The profile thus generated is compared with that of reference sample to exclude or include. Every matching statement is given a probability to determine how strong the matching is. The probability is calculated using STR frequency of the particular population.

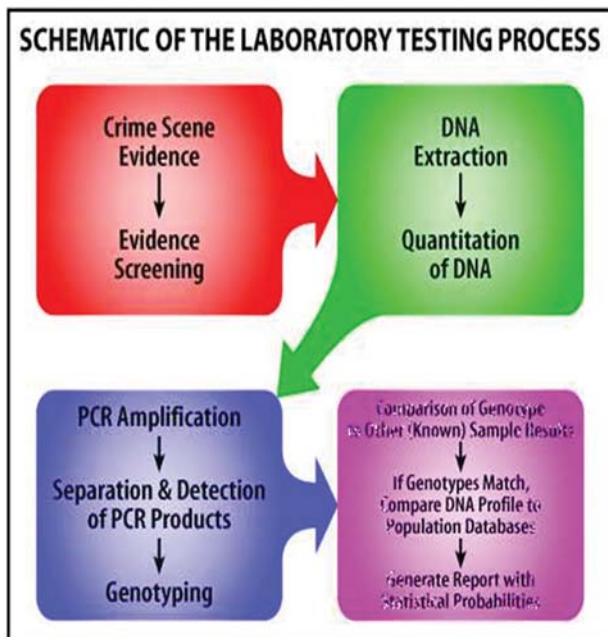

Fig 3: Steps in DNA analysis

Equipments for DNA profiling:

The DNA lab has the latest equipments including the following:

1. **Automate Express**- This equipment is used for isolation and purification of DNA from cells.
2. **Real Time PCR 7500**- This is used for determining the quantity of DNA present in the sample. Quantifying the amount of human DNA in the sample is important for optimal result in downstream analysis.
3. **Veriti Thermal Cycler**- This is used for producing billions copies of targeted STR regions.
4. **Genetic Analyzer 3500**- This is eight capillary electrophoresis machine used for separating DNA fragments. This is connected with a computer which generates numeric values for the alleles present in the sample.

Fig 4: Automate Express DNA Extraction System

Fig 5:Real Time PCR 7500

Fig 6: Veriti Thermocycler

Fig 7: Genetic Analyzer 3500

Current activities

The newly established DNA laboratory is examining DNA from single source only. The DNA laboratory at CPFSL has examined about 16 exhibits related to eight different criminal cases. It has also isolated DNA from 32 exhibits related to eleven cases. The isolated DNA is due for genotyping. It is also engaged in DNA profiling of blood and saliva samples taken from different unrelated individuals so that it can create its own STR database for calculating match frequency. It has got 47 clean profiles out of 68 samples tested.

The first case of DNA profiling pertaining to criminal case examined at DNA laboratory resulted into exclusion of two suspects of sexual offence. Three suspects had allegedly committed rape on one woman. Police had arrested two suspects whereas one was absconding. The laboratory had received three condoms recovered from crime scene. DNA profiles from these condoms were successfully generated. The DNA profiles thus generated were compared with the DNA profiles of two suspects under police custody. Neither of the DNA profiles matched the DNA profiles of the suspects under police custody.

Preserving DNA evidence

Preserving DNA evidence by the public, victim, and

crime scene technicians is very important for successful investigation. DNA evidence can be key to identifying the perpetrator in a sexual assault case. DNA evidence is an integral part of a law enforcement investigation that can build a strong case to show that a sexual assault occurred and to show that the defendant is the source of biological material left on the victim's body.

Victims should make every effort to save anything that might contain the perpetrator's DNA. The sexual offense victim should not:

- Bathe or shower
- Use the restroom
- Change clothes
- Comb hair
- Clean up the crime scene
- Move anything the offender may have touched

Recommendations

1. DNA profiling is a very costly affair. Examination of one sample costs about Rs 15000. There should be enough budgets for uninterrupted supply of kits and consumables.
2. Each crime investigation unit should be provided with sterilized DNA collection kits to ensure that evidence sent to the laboratory is contamination free.
3. The evidence should be collected only by trained crime scene technician.
4. The experts should be provided with specialist training so that they can be confident about reporting the results.

Conclusion:

DNA profiling can be a powerful tool in criminal investigations. Its success in the courtroom depends upon many factors, including:

- Proper handling of evidence by the SOCOs and analysts
- Careful and scrupulous analysis by an unbiased expert
- Fair and appropriate interpretation of the test results
- Accurate and effective reporting of results to judges and jurors

When used correctly, DNA profiling is a powerful forensic tool. It can be used to quickly eliminate a suspect, saving time in searches for perpetrators. It can provide compelling evidence to support a conviction and, most importantly, reduce the chances of a wrong conviction. ■

Organized Crime: An Overview

Sudip Raj Pathak
Inspector
UN Section

Organized crime has been an element of civilization for hundreds, if not thousands of years. According to historian and the author; Michael Woodiwiss (2001), Organized crime...is as old as the first systems of law and government and as international as trade. Piracy, banditry, forgery, fraud, and trading in stolen or illegal goods and services are all ancient preoccupations that often involved the active participation of landowners, merchants and government officials.

Organized crime is hardly a new phenomenon, but people have a distorted impression of it, due in part to vague definitions of its activities. In shaping a definition, Woodiwiss states that “Organized crime is systematic criminal activity for money or power,” and says that the American idea of organized crime is limited to a definition of activities that relate to gangsterism, Mafia and Mafia-type organizations (Woodiwiss, 2001).

This narrow US-led definition has influenced the perception of organized crime as being mafioso-type, a product of “... some directing genius in human form” (Porteus, 1998). In fact, a recent study demonstrates this point well. It shows that only 350 of the more than 5,000 criminal groups in Russia meet the US and Western understanding of organized crime. Between 12 to 20 of these were major cartels (Luneev, 2000)

This doesn't mean that we should not define organized crime, and thus limit its meaning. Without a universally accepted definition, policy makers, politicians, the media and the public alike have been left to define organized crime. A realistic definition will help to quell misunderstandings. A resurgence of attention is already apparent as many definitions of organized crime now include terrorism. Furthermore (Law Commission of Nepal, 2011:5) offers the following definition of organized crime: An offence committed

by a structured group, in concert with a criminal group, or the involvement of an individual as a founding member or a member of the criminal group in order to obtain financial or other material benefits directly or indirectly.

In Towards a Common Definition of Organized Crime, Adamoli et al, claim that organized criminal activity services the need for profit and/or power. They add that power may be the intended goal or the indirect impact of financial reward (1998). Organized criminal groups vary substantially in size, which can also impact how organized crime is defined. Groups can range from two to three person teams operating a baby-food racket, to high level drug trafficking operations. Numbers can range from 10 members or individuals in a criminal gang, to hundreds of bikers or cartel members

Organized Crime: a “National Security” and “Public Security” Concern

Obviously, organized crime can be seen as public security concern, largely endangering people, business and property. However, in present world, it can be argued that international organized crime has evolved into national security concern as well. In 2005, the report of the Secretary General “In Larger Freedom” which identified the challenges preventing the achievement of the Millennium Development Goals (MDGs) highlighted organized crime as one of the principle threats to peace and security in the 21st Century.

According to Department of justice of America, these national security threats can be defined in five broad categories: (1) penetrating or into influencing state institutions—particularly in those states with weak governance; (2) threatening the global economy by infiltrating financial and commercial markets, driving out legitimate businesses, and using a variety of illegal business practices; (3) engaging in cybercrimes across

a range of fraudulent activities impacting individuals, businesses, and global trust systems; (4) partnering with terrorist organizations and insurgent groups such as the Revolutionary Armed Forces of Colombia (FARC), Taliban, and Hezbollah; and (5) expanding the reach of drug trafficking such that DTOs ally with other criminal organizations—regardless of ethnic background—and with local drug distributors.

Organized crime: in context of Nepal

Nepal, though, transitioning out of conflict, and yet wrangled in between of political and institutional morass. Ultimately, this only is leading to deep ingrain of composition of nepotism and patronage.

Organized crime, in Nepal, encompasses both politically motivated and economically driven crime, is still in primitive stage. The nexus between crime and political parties has been seen as thickening one and few regional parties in terai belt, have been identified as using criminal groups for political purpose, including demonstrating street power, raising money and securing contracts. Yet criminal groups in Nepal nowhere can be compared in terms of sophistication and organizing complexity of international criminal groups. Even the level of violence perpetrated by Nepali criminal groups is significantly limited, while comparing with groups that exist in international arena.

Nonetheless, Nepal, being landlocked country, any organized crime occurred in nearby countries or rather says in South Asia, has direct effect on to us. Consequently, in a present time, we are witnessing the religious as well as communal disharmony. Thus, Nepal is not refraining from being the victims of these criminals as it's been able to undermine economic, social, cultural political and civil developments of societies.

Essence:

Perhaps organized crime is not a new phenomenon, what is new, is both its growth and reach, and the degree to which it threatens countries with the least capacity to respond. In the last two decades, organized crime has grown more complex, posing evolving challenges for law enforcement. These criminals have transformed their operations in ways that broaden their reach and make it harder for law enforcement to combat them. They have adopted more-networked structural models, internationalized their operations, and have grown more tech know-how.

Modern organized criminals often seen depended in cellular or networked structural models for their flexibility and avoid the hierarchies that previously governed more traditional organized crime groups. Volatile nature and network structures have been another crux for law enforcement to infiltrate, disrupt, and dismantle conspiracies. Many 21st century organized crime groups have been opportunistically formed around specific, short-term schemes and seen outsourcing portions of their operations rather than keeping it all “in-house.” The Internet and extensive cellular telephone networks have fostered rapid communication.

Organized criminals have expanded their technological “toolkits,” incorporating technology-driven fraud into their capabilities. These illicit activities include cyber intrusions into corporate databases, theft of individual consumer credit card information, and leveraging technology to aid in narcotics smuggling. Further, criminal organizations—which have historically burrowed into and exploited local ethnic communities— can now rely on Internet connectivity and extensive international transportation linkages to target localities around the globe.

Since the terrorist attacks of September 11, 2001, we witness a shift in law enforcement attention and resources toward counterterrorism-related activities and away from traditional crime fighting activities including the investigation of organized crime. Although the effects of organized crime may not be seen in a consolidated attack resulting in the physical loss of life, they are far-reaching—impacting economic stability, public health and safety, as well as national security.

Regardless, there still is no single agency charged with investigating organized crime within the Nepal Police organization, in the way the Special Bureau has been designated the lead investigative agency for terrorism. Further, resources to tackle this issue are divided among many agencies. As such, Nepal Police may exert its oversight authority regarding inter and intra coordination of organized crime investigations. Concerned authorities like home ministry may also debate the efficacy of current resources appropriated to combat organized crime for better and secured society. ■

TERRORISM IN NEPAL PERSPECTIVE

Apil R. Bohara
Inspector

Nepal, a land locked country, is facing tremendous problems as we are on the verge of political fragileness and turmoil for a long time, as people's anticipation and aspiration are on the wane gradually. It seems that most of the political parties are derailing their political mottos and looking for vested interests sidelining national integrity at this crucial time. After 11th September 2001 our neighboring nations are escalating their security measure in the name of ' war on Terrorism ' –tightening border security ,scrutiny the nationality of different nationals, but we are still on the snail pace to upgrade our security measures and coping with the terrorist activities as most of the terrorists are equipped with sophisticated devices . At the same time we are facing some unpredictable blames from our neighboring country in the name of fertilizing the terrorist activities inside the country and supporting them knowingly or unknowingly making trifle propaganda in international arena.

No doubt that Nepal is not so terrorist affected country like the other South Asian counties. Due to the vitality of our location between the big giant and economically boom countries, we are facing huge pressure from the both countries to play the role of ideal state and not to use Nepal's territory for any kind of activities against them. It is very sad to mention here without any prejudice that since the Indian IC 814 plane hijacking from Tribhuvan International Airport in 1999 on Christmas eve we are insisting terrorist activities in the name of our neighbor country and during t that time our neighboring country even blamed us not to controlling the infiltration of terrorist acts from Kathmandu airport. There is still a doubt that after hijacking the plant from Tribhuvan International Airport the plane was given permission to land at Amritsar Raja Sansi Airport for 45 minutes and Indian most active National Security Guard (NSG) commandos failed to reach the aircraft. Why did the plane land in Amritsar and the blame permission to fly to Kandahar ? But, we are facing the blame of supporting terrorist acts in Nepal on that issue. We

are facing colossal pressures in the name of making Machine Readable Passport (MRP), keeping air marshal at Tribhuvan International Airport or improvement of the only one international Airport . Not only that, at this political fragile situation many NGO and INGOs are pressuring Nepal government in the name of Security Sector Reform (SSR) and do not hesitate government to support their activities. In the name of SSR we are losing our security information too. After comprehensive peace agreement between government of Nepal and then Maoist insurgent groups in Nepal, there no more insurgent group. In southern belt of Nepal, most of the terrorist groups have been mushrooming and they do not have people's support vehemently and heavy influence .They are guided by derailing social harmony and creating social vicissitudes only. But we have to eliminate this kind of so- called terrorist groups in time otherwise they will get chance to spread anti social activities backed by somewhere else.

Terrorist groups like Liberation Tiger of Tamil Eelam of Srilanka and international terrorist groups like Lashkar-e-Taiba,Harkat-ul-Mujahidin,Al Qaida , Al Badar, are not harboring in our country but due to this kind of political instability, longevity of transition period and open border, we have to ponder seriously on this matter. Economically deprived and destitute people, may be indulged in the terrorist group. Poor people can be allured easily and recruited without any difficulty and they become a rigid cadre of any terrorist groups as most of the terrorist groups have huge amount of money, they can invest anywhere and they get any support from the local people. Most of the transactions, mostly non-transparent, are being carried out. Some scholars blame us that Saudi Arabia finances the Nepalese madrassahs. Nepal recognizes as safe route for drug trafficking as it is rampant to the benefits of extremist groups of all hues². Some expert express that Nepal will be a fertile land for terrorists if this kind of situation prevails for long time

and open the border to our neighbor country remains open for ever. Now it is time to rethink and making vigorous checking system in open border between two countries with any meanss, and measure otherwise intrusion into our sovereignty will continue in the days to come too. Due to vital geo-political situation of Nepal between the two big and emerging Asian and countries many eyes are focusing on Nepal and of our country security measure should be guided and implemented by keeping the geo-political situation of our country rather than any more copied and built-support design by self-interests groups

Recently the secretary of foreign Affairs of USA Mrs. Hilary Clinton has threatened Pakistani government that USA would cut US-Aid to Pakistan as Pakistan is supporting many military groups to spread terrorist activities in different countries, especially in Afghanistan. Subsequently, many militants and insurgent groups are emerging in our neighboring countries that have posed threat to Nepal too as our open border and turmoil political situation add fuel to spread terrorist activities, unless proper initiation is taken and attention is paid timely. For this our intelligence and surveillance should be beed up and we have to build good rapport to our neighboring counterparts to mitigate any kind of illicit activities. No doubt, state-run terrorism is much more dangerous than self-acclaim terrorist groups.

Terrorism is like cancer that turns a county into coma within no time. One a country is fiercely affected from terrorism, it takes a logn time to revive and sustain effectively. In Afghanistan since 1970, political instability has still remained remains and still facing big blow from different terrorist groups and rule of law, policing and political stability should be backed by other nations .Mushrooming terrorist groups are posing treat to government on and on and different country can play selfish role in the name of re-establishing the rule of law, peace and security indeed.

We feel proud not to face imperialism till now. but we have been plagued by poverty and illiteracys and half of the people are below the poverty line till now. Our development activities are derailing and social harmony is on the wane. At this juncture, different kinds of terrorist groups are emerging and posing threat to government. That kinds of trend is increasing and declaring themselves so called armed-terrorist groups. If proper attention is not paid without any delay, the so called terrorist groups will be backed by

some-state supported terrorist group financially and providing weapons at that time the so called terrorist groups will be able to tackle the government too. As already mentianed poverty and illiteracy are catalyst that help to ignite the terrorist activities in any country.

South Asian countries are facing tremendous pressure from different kinds of terrorist groups. Combating with terrorism in South Asia, The SAARC Terrorist Offences Monitoring Desk (STOMD) has been established in Colombo to collage, analyze and disseminate information about terrorist incidences, tactics, strategies and methods. No doubt; the member states of the SAARC have not made any serious effort to implement the SAARC Convention on Terrorism. Exchange of information among the SAARC counties plays a pivotal role in bringing the terrorist activities down but we are still looking another country from black glass and suspect some move toward combating terrorism baselessly rather than making consolidated and supportive indeed.

We should bear in mind that in the context of economic backwardness and increasing political dispute and differences at national level-the terrorists may get suitable situation to cultivate terrorist activities without any efforts. At this juncture, Nepal Police, the line law enforcement agency, plays pivotal role in curbing terrorist acts and its role cannot be under-estimated at any cost. Nepal Police should enhance her intelligence capacity, counter intelligence mechanism, and develop outstanding surveillance measures. Information that plays key role and vital information should exchange with our counter parts -especially cross border counter-parts from our level. Terrorism is not a regional security issue and one country single efforts will not get effective result Long-drawn and concrete efforts are required to combat it. ■

Foot Notes

1 Extremist Islamist Terror and subversion in South Asia Written by KP Gilland Ajai Sahni published in 2001.

2 A violent road to Lumbini. CK Raja MOHAN, The Hindu 25 December 2003, internet Edition.

3 The Truth behind Kandahar Indian Airlines Hijacking, when India Released Islamic Terrorists —Posted by jagoindia on January 24, 2009.

(The writer can be reached at apilbohara@gmail.com)

अपराध सूचना संकलन इकाई (CICU)

समयमै अपराधीक सूचनाको आदान-प्रदान
अपराध रहित समाज निर्माणमा योगदान

हाम्रो अनुरोध

- कतै तपाईंहरूको टोल छरछिमेकमा अपराधीहरूले अपराधका तानाबाना त बुनिरहेका त छैनन् ?
- तपाईंको आसपासमा अपराधीहरू लुकेर त बसेका छैनन् ? तिनीहरूले तपाईंहरूको बीचमा ठूलो घटना घटाउन सक्छन् ।
- तपाईंको घर आँगन, टोल, छिमेक अपराधीहरूको क्रिडास्थल त बनेको छैन ?
- कतै तपाईंको टोल छरछिमेकमा कुनै अपराधका घटनाहरू घटिरहेका छन कि ?
- यसरी घटेका घटनाहरूको सम्बन्धमा तपाईं जानकारी हुदाँहुदै पनि कतै प्रहरीलाई खबर गर्न चुक्नु भयो कि ?
- तपाईंले आफ्नो घर, कार्यालय, मनोरन्जन स्थल, सार्वजनिक स्थान, यातायातका साधन आदिमा कहिकतै अपराध भएको देख्नु वा सुन्नु भएको छ ?

माथिको कुनै पनि अवस्थामा तत्कालै नजिकको प्रहरी कार्यालय वा तलको ठेगानामा जानकारी गर्न कहिल्यै नभुलौ । सुरक्षित समाज निर्माणमा एक जिम्मेवार नागरिकको भूमिका निर्वाह गरौं ।

सम्पर्क माध्यम

फोन नं.: -४४१२७४८

टोल फ्रि नं. :-१६६००१४१५१६

मोवाईल नं.: -५८४५०५११३५

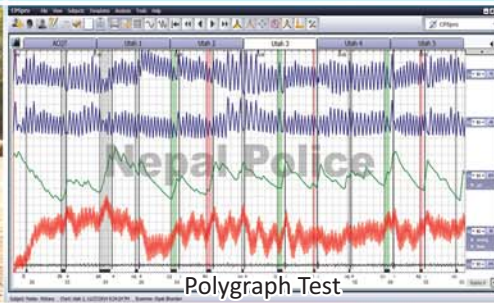
फ्याक्स नं.: -४४१२६०२

ई.मेल :- cicu@nepalpolice.gov.np

“शान्ति सुरक्षा जन्मसिद्ध अधिकार, नागरिक र प्रहरीको सामुहिक सरोकार”

Canine Fleet

Polygraph-Test

DNA Test

अपराध अनुसन्धान विभाग

www.cid.nepalpolice.gov.np